

СТАТТІ

Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАНУ

27 жовтня 2001 р. у Львові під егідою Відділення історії, філософії і права НАН України та Західного наукового центру НАН України й Міністерства освіти відбулася міжнародна наукова конференція з нагоди 50-річчя Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. З ювілейною датою працівників установи привітали Президент України Леонід Кучма і Президент НАНУ Борис Патон.

Указом Президента України від 27 жовтня 2001 р. директору інституту, академіку НАНУ Ярославу Ісаєвичу присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки України, завідувачі відділів Юрій Сливка та Феодосій Стеблій нагороджені орденами “За заслуги” третього ступеня, старший науковий співробітник Уляна Єдлінська — орденом Княгині Ольги. З привітаннями на конференції виступили академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України О. С. Онищенко, численні представники наукових установ і громадських організацій, закордонні партнери інституту.

Учасники й гості конференції ознайомилися з науковою тематикою Інституту ім. І. Крип'якевича, відвідали відкритий до ювілею археологічний музей.

Установа-ювіляр порівняно невелика (102 працівники, в тому числі 71 науковець)¹. Проте їхній науковий доробок досить значний: за 1990—2001 рр. (до вересня) співробітники інституту надрукували 143 окремих видання (монографії, збірники, брошури) і 3090 статей у журналах та збірниках², істотно поповнили археологічні колекції й бази даних про середньовічні актові джерела, рукописні книги, стародруки.

Більшість підрозділів Інституту українознавства досліджує історичну проблематику: відділи археології (завідувач д.і.н. Леонід Мацкевий), історії середніх віків (академік НАН України Ярослав Ісаєвич), нової історії України (к.і.н. Феодосій Стеблій), новітньої історії (д.і.н. Юрій Сливка). Історико-культурна тематика посідає почесне місце і в планах відділів літератури (д. філол. н. Микола Ільницький) й української мови (к. філол. н. Марія Чікало). Видавничу програму реалізує відділ наукових та інформаційних видань (д.і.н. Микола Литвин).

В інституті спільно з іншими установами розробляються окремі українознавчі проблеми у контексті різних гуманітарних наук, кожна з яких має власні завдання і специфічні методи. В той же час багатопрофільність Інституту ім. І. Крип'якевича створює сприятливі умови для міждисциплінарних досліджень конкретних історико-культурних проблем. Шляхам координації таких досліджень було присвячено ряд виступів на ювілейній конференції.

На шляху до створення інституту

Ювілейна конференція стала для колективу доброю нагодою оглянутися на пройдений шлях, підбити певні підсумки, згадати добрим словом фундаторів установи. Йшлося не лише про останнє півстоліття. Ювілей відзначався 2001 р., оскільки від 1951 р. діяв Інститут суспільних наук, реорганізований 1993 р. в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Однак історія колективу починається з лютого 1940 р. — часу створення Президією АН УРСР на базі підрозділів Наукового товариства ім. Шевченка львівських відділів київських гуманітарних інститутів. Інститут засновано шляхом об'єднання цих відділів.

Втім, якщо говорити про передісторію інституту, його історичні коріння можна було б сягнути в глибину століть. Найстаршою українською науково-освітньою установою прийнято вважати Острозьку академію³. Але ж в неї були і попередники — гуртки книжників у Києво-Печерській лаврі та Софійському соборі, при київському великокняжому дворі і в столицях удільних князівств. Певний рівень гуманітарних знань засвідчують і рукописні книги⁴. Так, з грецьких та латинських цитат Христинопільського (Городищенського) Апостола XII ст. видно, що його переписувач був кваліфікованим філологом, займався текстологічним аналізом пам'ятки, намагався вдосконалювати церковнослов'янський переклад з урахуванням різних джерел. Осередком богословської і філологічної вченості був двір володимирського князя Володимира Васильковича, якого літописець назвав “великим книжником і філософом”. Галицько-Волинський літопис XIII ст., гідно продовжуючи традиції київського літописання, став спробою осмислення історії князювання Данила Галицького і його наступників у контексті подій у Східній та Центральній Європі.

Протягом наступних століть освітніми осередками для українського населення були окремі великі монастирі, згодом братські школи. Потреби католиків латинського обряду обслуговувала школа при кафедральному костюлі у Львові, пізніше єзуїтський колегіум, який 1661 р. набув прав академії (університету). У цих закладах навчалися й окремі українці. Острозька академія, заснована близько 1578 р. найвпливовішим українським магнатом князем Костянтином Острозьким, стала в багатьох відношеннях зразком для школи, створеної близько 1585 р. у Львові українськими міщанами, керівниками Успенського (Ставропігійського) братства. До числа фундаторів українського мовознавства слушно відносять таких пов'язаних з Львівською братською школою діячів, як Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Колишні викладачі й вихованці братської школи відіграли істотну роль у заснуванні Києво-Могилянської академії.

Для розвитку українознавчих дисциплін етапними подіями були встановлення 1849 р. у Львівському університеті очоленої Яковом Головацьким кафедри руської словесності (по суті, йшлося про професуру в галузі української філології) й, особливо, викладання в цьому університеті протягом 1894—1914 рр. найвизначнішого українського історика Михайла Грушевського. Переломним фактором в історії української науки стала діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, особливо в 1898—1913 рр., коли головою товариства був М. Грушевський. У міжвоєнному десятиріччі умови для розвитку української науки значно погіршилися, що значною мірою було зумовлено відсутністю української вищої освіти, недостатністю коштів, які вдавалося українській громадськості зібрати на потреби національної науки.

Неоднозначними для науки були наслідки поширення на Західну Україну більшовицько-тоталітарного режиму. Заборона діяльності незалежних громадських установ і товариств, у тому числі наукових, встановлення тотальної (аж до безглуздості) політичної цензури, репресії щодо діячів науки й культури — все це розпочалося з перших днів радянської влади. З іншого боку, нова влада пішла на певні поступки українській культурі, зокрема було засновано численні україномовні середні школи, розпочато (хоч так і не завершено) впровадження української мови у вищих навчальних закладах. Ряд українських науковців, які за часів панування Польщі були безробітними або працювали не за фахом, позитивно сприйняли надання їм можливості працювати в державних академічних установах і вищих навчальних закладах.

9 грудня 1939 р. Президія АН УРСР не погодилася з пропозицією Наукового товариства ім. Т. Шевченка про його перехід до академії, натомість рекомендувалося створити у Львові сектори інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР. 1 січня 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію львівських відділів інститутів АН УРСР, а наступного дня цей документ схвалила Рада народних комісарів⁵. З документів не цілком ясно, чи партія санкціонувала ініціативу Академії наук, чи, навпаки, керівництво АН УРСР лише виконувало партійне розпорядження. Цілком очевидне тільки одне: вирішальною була думка партії, причому жодної важливої ухвали київські інстанції не могли прийняти без вказівки або принаймні згоди Москви. Створення відділів було проголошено перед проведеною 14 січня ліквідацією Наукового товариства ім. Т. Шевченка, щоб приманити його членів можливістю постійно оплачуваної роботи. До того ж, щодо товариства зроблено певний жест: його не просто заборонили, як всі інші нерадянські організації, установи й громадські об'єднання, а оформили розпуск ухвалою загальних зборів членів. Ясна річ, ця ухвала була вимушеною: член НТШ Роман Зубик, який голосував проти скасування товариства, був заарештований і загинув. Всі інші проголосували “за”, вважаючи перехід до Академії наук єдиною можливим шляхом рятувати науковий доробок товариства.

Так чи інакше, з лютого 1940 р. у Львові активно діяли відділи академічних інститутів: історії України (завідувач — професор І. Крип'якевич), мовознавства (завідувач — академік К. Студинський), літератури (завідувач — академік М. Возняк), археології (завідувач — професор Я. Пастернак), економіки. Всі 12 співробітників відділу Інституту мовознавства були колишніми членами мовознавчої комісії Наукового товариства ім. Шевченка або з нею співпрацювали. З 11 співробітників відділу Інституту історії України 10 були членами НТШ або працювали в його секціях та комісіях. Подібним був склад в інших відділах, керівниками яких призначено колишніх дійсних членів Наукового товариства. Спадкоємність саме з українською наукою відтінює ще й та обставина, що, на відміну від університету, який залишився багатонаціональним за складом професури і студентів, в академічних відділах працювали, за невеликими винятками (визначний польський археолог Казімеж Маєвський, історик Адам Лютман), майже виключно українці. Отже, з одного боку, це був жест, який мав привернути на бік більшовиків симпатії дискримінованої попереднім режимом української інтелігенції, а з другого, — доказ нещирості заяв про культивування “дружби народів”, — навпаки, радянська влада, по суті, не лише толерувала, але й нерідко поглиблювала розкол суспільства за національно-етнічною ознакою.

Позитивним у тодішній ситуації був тісний зв'язок новостворених академічних відділів з університетом, якому присвоїли ім'я І. Франка, хоч вживана спочатку назва "український університет" була досить швидко заборонена. К. Студинський став проректором, І. Крип'якевич — деканом історичного факультету, М. Возняк — завідувачем кафедри української літератури. Слід також відзначити, що у той час більшості науковців нових академічних відділів було надано можливість працювати над темами, де вони були фахівцями. Так, М. Возняку і його колегам доручено підготувати 25-томне видання творів Івана Франка. Керівник відділу археології Я. Пастернак продовжував дослідження пам'яток княжого Галича, провів розкопки поблизу Перемишля.

Німецько-нацистські окупанти заборонили діяльність Академії наук та її інститутів, не дозволили відновити Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Цикли доповідей і наукових дискусій, що проводилися під егідою літературно-мистецького гуртка, не могли стати справжньою заміною ліквідованим науковим установам. Проте мало доброго українській науці віщував і другий прихід більшовиків до Львова. Перед колишніми працівниками академічних інститутів і діячами НТШ постала дилема: залишитися чи виїжджати. Емігрували ті, хто найбільше боявся репресій і сподівався знайти вільніші умови для роботи на Заході після краху нацистської Німеччини, неминучість якого тоді була вже очевидною. Інші залишилися, керуючись різними мотивами: прагненням не покидати рідну землю, страхом перед мандрівкою в невідоме, надією змін на краще в більшовицькій державі, яка тоді була союзником США і Великобританії в антинацистській коаліції. В остаточному підсумку, українській науці прислужилися і ті, й інші. Ті, хто опинився в таборах переміщених осіб, а згодом оселився в Західній Європі або за океаном, відродили Наукове товариство ім. Т. Шевченка, заснували на громадських засадах Українську вільну академію наук, пізніше створили Український науковий інститут престижного Гарвардського університету, розгорнули свою діяльність у Канадському інституті українських студій та інших дослідних осередках.

Працюючи в цих установах і вищих школах Заходу, вони продовжували кращі традиції української науки, несли світові правду про Україну та її долю. Цілком закономірно, що особливу увагу вчені-емігранти приділяли тим темам, які в СРСР були заборонені, і тим, які найбільше фальсифікувалися більшовицько-московською пропагандою. А ті, хто залишився, рятували, наскільки це було можливим, гуманітарну науку України від повного розгрому, намагалися прищеплювати молодому поколінню вчених наукову об'єктивність і вірність національному обов'язку. В періоди "відлиг" їм вдавалося (звичайно ж, лише в рамках певної тематики і без явної критики панівних догм) публікувати цінні дослідження, протидіяти профанації наукових студій, перетворенню науки в прислужницю тенденційних пропагандистських схем. Натомість у роки так званих ідеологічних наступів і загострень політичного режиму ці люди ставали жертвами репресій, залякувань, принижень. Дуже рельєфно ці коливання політики позначилися як на долі відділів, на базі яких пізніше виник інститут, так і на долі самого Інституту суспільних наук.

У перші місяці після вигнання нацистів ставлення нової влади, точніше її партійних керівників, до української культури та до старої інтелігенції могло видаватися порівняно толерантним. Уже із серпня 1944 р. було відновлено львівські відділи академічних інститутів — деякі з них під керівництвом тих учених, які вже раніше працювали в Академії наук. Відділ Інституту літератури очолив академік М. Возняк, відділ фольклору Інституту мистец-

твознавства, фольклору та етнографії — академік Ф. Колесса, відділ Інституту історії України — професор І. Крип'якевич. Тематика спочатку була цілком респектабельною⁶. Проте одночасно розпочався таємний нагляд за вченими, в архівах нагромаджувалися доноси й “сигнали” із записами не-лояльних висловлювань академіків Шурата і Возняка, професорів Крип'якевича, Свенціцького та інших. Приблизно разом з арештом греко-католицьких єпископів і початком акції, спрямованої на повну ліквідацію греко-католицької церкви, визначені партією активісти (Горбатюк, Осечинський, ректор університету Беякевич) розпочали цькування академічних і університетських учених як “українсько-німецьких націоналістів”, ворогів офіційної ідеології, прибічників історичної концепції Грушевського.

Вимушені декларації окремих учених до уваги не бралися: потрібні були репресії, щоб залякати загал інтелігенції. Щоправда, спочатку навіть в офіційних партійних колах в Україні траплялися люди, які прагнули обмежити розмах антиукраїнської кампанії. Однак відразу ж втрутилася найвища інституція — Центральний комітет більшовицької партії. 1 липня 1946 р. завідувач відділу Управління пропаганди ЦК ВКП(б) С. Ковальов і три члени очолюваної ним комісії подали доповідну записку завідувачу Управління Г. Ф. Александрову, а той наступного дня переслав її сумнозвісному секретарю ЦК А. Жданову про те, що, мовляв, Львівський обком і навіть агітпроп (відділ пропаганди й агітації) ЦК КП(б)У вважають “занадто різкою” критику “запеклих” (“отъявленных”) націоналістів Крип'якевича, Кордуби, Терлецького та інших⁷. Тоді ж Ковальов на сторінках московської газети “Культура и жизнь” звинуватив український ЦК і Львівський обком у недостатній боротьбі з українським націоналізмом. У серпні рішення про загострення антиукраїнського курсу було прийняте оргбюро ЦК ВКП(б). Отже, Москва дала чітку вказівку — українським функціонерам залишалося лише змагатися, хто з більшим запалом нищитиме культуру власного народу. Інша річ, що в деяких з них — таких, як, наприклад, тодішній заступник голови Раднаркому поет Микола Бажан, антиукраїнський запал був вдаваним: як тільки курс на репресії припинився чи, швидше, дещо був обмежений, він, ставши головним редактором УРЕ, віддано працював для тієї культури, яку мусив паплюжити у важкі часи як високопоставлений радянський чиновник. Як свідчать документи, саме за вказівкою з Москви Президія АН УРСР у вересні 1946 р. ліквідувала львівські відділи інститутів історії, літератури й економіки. Їхнім провідним працівникам в ультимативному порядку запропонували переїхати до Києва. Отже, у Львові збереглися лише відділи інститутів мовознавства та археології, а також відділ фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Зберігся також Етнографічний музей.

Ліквідацією львівських відділів українських академічних інститутів московські більшовицькі функціонери засвідчили, що даліше існування цих відділів вважають шкідливим, може, й небезпечним для радянської влади, для так званого “комуністичного виховання трудящих”. Однак через кілька років ситуація змінилася. Коли явний опір режимові було зламано, в партійних органах визріла думка, що на новому етапі для зміцнення радянської влади академічні установи у Львові можуть бути корисними. Постанову про створення у Львові філіалу Академії наук України було прийнято оргбюро ЦК ВКП(б). Відповідно до того вже і Львівський обком почав ставити питання про необхідність існування у Львові філіалу Академії наук, який мав би служити потребам колективізованого сільського господарства і розвитку соціалістичної промисловості. Пере-

дбалося також існування в ньому гуманітарного інституту з метою утвердження офіційної ідеології.

21 лютого 1951 р. було прийнято постанову, початок якої цитуємо дослівно: "...Рада Міністрів Союзу РСР постановляє: Дозволити Раді Міністрів Української РСР організувати у м. Львові філіал Академії наук Української РСР у складі: Інституту суспільних наук, Інституту геології корисних копалин, Інституту біології, Інституту машинознавства і автоматички" ⁸. Формулювання цієї постанови яскраво засвідчує фіктивний характер суверенності Української РСР та її уряду. На підставі постанови ЦК партії, уряд СРСР, бачите, милостиво дозволяв Раді Міністрів УРСР організувати філіал та інститути в його складі. Відповідна постанова, розуміється, була прийнята також Президією Академії наук УРСР. Характерно, що урядове розпорядження про утворення інституту було оформлене як постанова Ради народних комісарів СРСР за підписом її голови Сталіна. До інституту свого часу дійшла фотокопія розпорядження, на підставі якої важко встановити, чи справді Сталін підписував цей документ, чи його підпис був факсимільним відбитком. Так чи інакше, небагато в Академії наук є установ, рішення про створення яких було підписано "великим вождем" саме тоді, коли в газетах щоденно друкувалися листи подяки йому за те, що "мудрий вчитель" веде всі народи світу до "сяючих вершин комунізму". Постанова в такій формі засвідчувала, яке велике значення в той момент радянська влада надавала "ідеологічній" установі на відміну від пізніших періодів, коли інститут явно недооцінювали.

Однак рішення про створення інституту і практична робота з його організації велися саме в той час, коли розпочалася нова кампанія з приводу ідеологічних збочень в Україні, зокрема з приводу визнаного "націоналістичним" і "ворожим" радянській владі вірша В. Сосюри "Любіть Україну", а міськомком партії поставив питання перед Центральним комітетом про ліквідацію Музею українського мистецтва, який, мовляв, завжди був притулком націоналістів. Зрозуміло, якої за таких умов діяльності чекали від новоствореного інституту, яким завданням він мав служити. У той же час і в уряді України, і в керівництві АН УРСР були люди, які хотіли щоб нова установа займалася справжньою науковою, в тому числі мовознавством, археологією, фольклористикою, історією українського народу та його культури. Тому до керівництва інститутом і відділами було залучено ряд визначних учених. Як бачимо, складною і суперечливою була передісторія інституту, складним, часто тернистим став його подальший шлях.

Інститут суспільних наук: 1951 — кінець 1980-х рр.

Виявом прагнення Академії наук створити Інститут суспільних наук як повноцінну наукову установу було призначення першим його директором авторитетного, хоч і молодого на той час, ученого-економіста Олексія Нестеренка, згодом члена-кореспондента Академії. Приїхавши до Львова навесні 1951 р., він очолив організаційну роботу. На жаль, не виявлено докладних документальних матеріалів про той період життя інституту. Тому таке важливе значення мають свідчення першого вченого секретаря інституту, відомого літературознавця Михайла Нечиталюка, який у своїй книзі спогадів та документальних матеріалів про Михайла Возняка присвятив окремий розділ заснуванню інституту, зупинився також на подальшій роботі Возняка в установі ⁹. За його словами, свою діяльність Нестеренко почав з розмов з авторитетними вченими І. Свенціцьким, М. Возняком, І. Крип'якевичем. Було сформовано керівництво: заступником директора

з наукової роботи став археолог Маркіян Смішко, вченим секретарем молодий літературознавець М. Нечиталюк. Затверджено Вчену раду інституту, укомплектовано всі відділи.

До інституту увійшли львівські відділи київських інститутів мовознавства та археології, що збереглися впродовж післявоєнних років, а також ліквідовані в 1946 р., а тепер відновлені відділи інститутів історії та літератури, врешті відділ літератури й фольклору, в складі якого об'єднали літературознавців з колишніми працівниками відділу фольклору київського Інституту мистецтва, фольклору та етнографії. Через кілька років фольклористи з цього відділу перейшли до Українського державного музею етнографії та художнього промислу (нині Інститут народознавства НАН України).

Те, що працівники нового інституту мали на час його заснування значний науковий доробок, дозволило відразу приступити до видавничої діяльності. Було створено редакційну колегію "Наукових записок Інституту суспільних наук", секретарем якої призначено вченого секретаря інституту. Перший том записок стосувався проблем літературознавства, другий — віддано археологам. Ним було започатковано серію "Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині". Всі праці мали випускатися через видавництво Академії наук, заздалегідь узгоджувалося питання про включення їх до тематичного плану наступного року.

Цілком зрозуміло, що зміни статусу установи були пов'язані зі змінами політичного режиму в країні. Етапи історії інституту якоюсь мірою співпадають і з часом діяльності окремих його директорів. Справа, напевне, не в їхніх поглядах чи особистих уподобаннях, а в тому, що вибір особи директора визначався політичною кон'юнктурою в кожний конкретний період. Коли ж говорити більш загально, то, попри наявність людей, спеціально делегованих для роботи в інституті партійними інстанціями, на початковому етапі ядро колективу становили представники старої інтелігенції, якоюсь мірою інститут навіть бував почесним засланням для тих, кого не захотіли допустити до спілкування зі студентством. Натомість в інституті їхні можливості впливати на громадську думку були обмеженими, оскільки всі публікації були під суворим контролем партії та цензури. Посаду завідувача історичного відділу інституту знову обійняв усунений з університету Іван Крип'якевич, відділ української літератури очолив Михайло Возняк, завідувачем відділу мовознавства був Іларіон Свенціцький, а від 1956 р. — Лукія Гумецька. Завідувачем відділу економіки став з 1952 р. здібний економіст Михайло Герасименко, відділом археології керував вихованець Львівського університету Маркіян Смішко.

Разом з ними фундаторами інституту слід вважати і ряд інших інтелігентів старшої генерації, таких, як Марія Деркач, Степан Щурат, Антін Генсьорський, Володимир Огоновський, Іван Керницький, Дмитро Бандрівський. Ці люди переносили в новостворений інститут традиції Наукового товариства ім. Шевченка та інших українських установ, створювали навколо себе неповторний клімат інтелектуальної доброзичливості, ненав'язливо і в той же час цілеспрямовано формували атмосферу, що сприяла вихованню молодого покоління відданих науці українознавців. Поруч з тими, хто обіймав наукові посади, справжніми інтелігентами були й такі люди, як майстер фотомистецтва, один з фундаторів українського національного кіно й етнограф за покликанням Юрій Дорош, заступник директора з господарчих питань, колишній працівник Наукового товариства ім. Т. Шевченка Дмитро Хом'як, його наступник на цій посаді Григорій Салевич.

Представники старої галицької інтелігенції творили більшість провідних учених на початку діяльності інституту, в той же час їхніми повними однодумцями були науковці з Наддніпрянщини — Іван Романченко, Михайло Герасименко, Григорій Нудьга, Іван Цапенко, Микола Родько та ряд інших. Тактовно поводити себе на посаді заступника директора з наукової роботи Юрій Захарук, який пізніше обіймав таку саму посаду в київському академічному Інституті археології, а після того — у московському. У роки, коли повсюдно в західних областях партійні органи насаджували недовіру до так званих “місцевих”, часто провокували третирування їх як “бандерівців”, то в інституті більшість працівників, незалежно звідкіля вони походили, були однодумцями. Вони намагалися в нових, нерідко дуже важких умовах зберегти той стиль праці і міжлюдських взаємин, які виробилися в середовищі галицької інтелігенції періоду національного відродження та в Наддніпрянській Україні часу українізації.

Як згадувалося, були в інституті й інші люди, надіслані партією для ідеологічного контролю, проведення всіма засобами лінії партії. Серед тих, хто виконував такі ролі, траплялись як безпринципні кар’єристи, так і ті, що їх вдалося зламати, часто шляхом шантажу, залякуючи покаранням за приписувані їм провини перед радянською владою. Трагічною постаттю був, наприклад, Володимир Горбатюк, який поруч з доцентом Василем Осечинським ще під кінець війни став організатором цькування провідних учених історичного факультету університету. 25 травня 1952 р. спеціальним рішенням бюро Львівського обкому партії Горбатюк був направлений до Інституту суспільних наук “з метою зміцнення кадрів”. Як парторг інституту він мав, як підкреслено в офіційній характеристиці, працювати для ідейного виховання і марксистсько-ленінської освіти наукових працівників. У лютому—травні 1953 р. Горбатюк виконував обов’язки заступника директора, на нього ж було покладено обов’язки керівника авторського колективу книги “Торжество ленінської національної політики на Україні”. Книжка була “майже готова”, але не вийшла в світ не так у зв’язку зі смертю В. Горбатюка, як через зміну партійних настанов у післясталінський час. До речі, й пізніше жодна інша з великих пропагандистсько-пасквільних книг, які замовляла партія, так і не вийшла друком, хоч і в наступні періоди до інституту надсилалися наглядачі-політруки. Можливо, це сталося також і тому, що партійні функціонери і ті, хто був готовий їм беззастережно служити, виявилися менш працьовитими і здібними, ніж ті, хто прагнув творити справжні наукові праці, а не примітивні агітки.

Обличчя інституту визначали не прислані для ідеологічного контролю офіціози, а “недобитки” старої інтелігенції. В той же час у перші роки працювати до інституту прийшли й люди молодшого покоління, які закінчили школи та університети вже в радянський період. Переважна більшість з них стали справжніми продовжувачами традицій Возняка, Свенціцького, Крип’якевича. Це такі люди, як Ярослава Закревська, Григорій Ковальчак, Лариса Крушельницька, Уляна Єдлінська, Володимир Баран, Марія Вальо, Микола Кравець, Роман Кирчів, Юрій Сливка, Феодосій Стеблій та інші. З часом саме представники цього покоління стали більшістю в інституті. Деякі з них очолювали профспілкову і партійну організацію й намагалися, наскільки це було можливо в конкретних умовах кожного витка політики, працювати на користь науки, протидіяти перетворенню гуманітарних наук у чисто пропагандистську псевдовченість.

Особливо складним був перший період діяльності інституту. Дещо вільніше тоді почували себе археологи. У виклад конкретних результатів

їхніх досліджень ідеологічні наставники й цензори не втручалися, з одним лише істотним винятком: усі праці, які стосувалися новіших археологічних періодів, мали доводити автохтонність слов'янських народів на території їхнього розселення, а також декларувати монолітну єдність давньоруської народності, так званої “колиски трьох братніх народів”. Все ж закликання такого типу не міняли того факту, що археологи нагромаджували великий і цінний фактичний матеріал про давнє минуле, про елементи спадкоємності в археологічних культурах, які репрезентували різні етапи етнічного розвитку стародавнього населення на українських землях. Археологи М. Смішко, О. Черниш, Ю. Захарук, В. Баран та їхні молодші колеги проводили широкі археологічні дослідження у всьому західному регіоні України, охоплюючи ними період від палеоліту до пізнього середньовіччя.

Порівняно меншим контроль партійних органів був і над роботою мовознавців. Очевидно, й тут зобов'язували наголошувати елементи спільності російської та української мов, применшувати значення фактів, які засвідчували самостійний шлях розвитку кожної з них. Але на практиці всі реверанси в бік казенної догматики зводилися до окремих цитат і декларацій, переважно на початку та в післямовах праць. Натомість конкретні мовознавчі дослідження аж ніяк не підтверджували ідеологічних постулатів. Йдеться тут і про польсько-український словник та про інші словникові праці, і про цикл праць Антона Генсьорського над Галицько-Волинським літописом, і про діалектологічні студії.

Складнішою була ситуація літературознавців та істориків. У спогадах М. Нечиталюка і М. Вальо показано, під яким принизливим контролем опинився навіть академік Михайло Возняк, хоча він був єдиним із старих галицьких академіків, кого “удостоїли” членства в партії. Його праці “редагувалися”, по суті, спотворювалися на вимогу малоосвічених, а інколи й ворожих до української культури штатних редакторів видавництва Академії наук та окремих працівників інституту. Заслугою Михайла Нечиталюка було те, що, як відповідальний редактор низки праць академіка, зокрема в ділянці франкознавства, він відстоював публікування їх у формі, що доносила до читачів основну фактографічну канву студій найвизначнішого франкознавця, заслуженого дослідника давньої української літератури.

Певне послаблення партійного контролю і, відповідно, цензурного режиму наступило безпосередньо після смерті Сталіна та під час підготовки до святкування 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією. Попри тенденційність самої ідеї “возз'єднання” і нудотно настирливе наголошування “споконвічного братерства з великим російським народом”, український народ все ж визнавався в партійних тезах суб'єктом історичного процесу, називався хоч і “молодшим братом”, але все ж окремим від росіян народом. В умовах “відлиги” до посади директора інституту в 1953—1962 рр. допустили визначного українського історика Івана Крип'якевича, який з 1958 р. (надто пізно, якщо врахувати його наукові заслуги) став академіком¹⁰. У 1954 р. була опублікована його фундаментальна праця “Богдан Хмельницький”, а в 1961 р. підготовлений разом з Іваном Бутичем збірник документів про Богдана Хмельницького. У монографії “Богдан Хмельницький”, попри спричинені цензурним режимом недомовлення, зібрано й узагальнено унікальний фактичний матеріал з політичної історії України. Хоча не допускалося слово “держава” і треба було писати лише про “державність”, Крип'якевич зумів у цій книжці висвітлити різні аспекти формування держави, яку очолив гетьман Хмельницький, проаналізував її апарат управління, військо, фінанси, дипломатичну службу. В час, коли директором інституту був І. Крип'якевич, започатковано за

його редакцією серійні збірники “З історії західноукраїнських земель”, “Дослідження і матеріали з української мови” та інші.

У 1963—1969 рр. після розформування Львівського філіалу Академії наук інститут діяв як складова частина Львівського державного університету ім. Івана Франка. 1966 р. ліквідовано відділ економіки Інституту суспільних наук і ряд його працівників перейшли до створеного в 1964 р. Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Згодом це відділення переросло в Інститут регіональних досліджень Академії наук, який, таким чином, має спільні корені з нинішнім Інститутом українознавства. Перетворення відділу економіки в окрему установу сприяло дальшому розвитку економічної науки. Натомість здійснену за розпорядженням київського ЦК передачу Інституту суспільних наук з академії до університету колектив розцінював як перший крок до ліквідації установи. Про це йшлося в численних скаргах, протестах, петиціях працівників. Громадська кампанія не змогла відвернути задуманої у партійних верхах реформи, але, ймовірно, спричинилася до того, що у складі університету інститут залишився структурною одиницею з усіма своїми підрозділами. Проте видавнича програма була скорочена до мінімуму, значно зменшилися асигнування та археологічні дослідження. За загальним переконанням, атмосфера в університеті була без порівняння важчою, ніж в інституті, особливо, якщо мати на увазі ті роки, коли директором був Іван Крип'якевич. Тон в університеті задавала секретар партійної організації і проректор Галина Давидова-Смирнова, яка ставилася з фанатичною злобою до будь-яких виявів української національної думки. Дійшло до того, що заборонялися курсові й дипломні роботи з дорадянського періоду історії. Все мало бути присвячене вихвалянню так званого соціалістичного способу життя.

Пожвавлення культурного життя, поява в українській літературі літераторів і митців, що стали відомі як “шістдесятники”, супроводилися зростанням суспільного зацікавлення національною культурною спадщиною. В її вивчення і популяризацію активно включилася частина науковців Інституту суспільних наук, зокрема Г. Нудьга, С. Трофимук, В. Грабовецький, Ф. Стеблій, Л. Сенік. Тодішня діяльність установи в англомовній “Енциклопедії України” (автор статті про інститут історик Іван Мигул з Канади) схарактеризована так: “Під час культурного відродження 1960-х рр. інститут став одним з головних центрів міждисциплінарних досліджень в Західній Україні, особливо в ділянках історії, археології, фольклору, етнографії і економіки. Він опублікував ряд збірників, монографії і колективні праці з історії матеріальної культури, про стародавнє населення Прикарпаття і Волині, українську історичну лексикологію і лексикографію (в тому числі важливий двотомний словник давньоукраїнської мови)”¹¹. Також у деяких працях з історії революційного руху в західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) науковці інституту намагалися показати національне пригноблення українського населення і боротьбу проти нього, висвітлити формування української культури, знання її в процесі національного відродження.

Своєрідним підсумком діяльності інституту цього періоду стала праця під назвою “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській радянській державі”. В написанні книги, відповідальним редактором якої був тодішній директор інституту, філософ Мирослав Олексюк, взяла участь більшість провідних науковців усіх відділів. Незважаючи на досить-таки непривабливу назву, це був перший великий за обсягом і насичений факта-

ми нарис історії всіх західноукраїнських земель у загальноукраїнському контексті. Книжка була дозволена до видання у ті роки, коли вождь комуністичного Китаю Мао Цзедун у розпалі конфлікту з радянськими лідерами заявив, що СРСР завжди був агресором і свого часу насильно захопив від Польщі, Чехословаччини та Румунії “їхні” землі: йшлося про Галичину, Західну Волинь, Закарпаття і Буковину.

Єдиним способом довести законність поширення влади СРСР на цій території було заперечення слушності претензій Польщі, Румунії та інших держав на панування в західних українських землях. Ця ідея, звичайно ж, була близькою і авторам книги, навіть тим, хто розумів злочинність методів радянських “визволителів”. Вже на першій сторінці книги, випущеної видавництвом Львівського університету, в передмові від редакційної колегії підкреслювалося: “Специфікою історичного розвитку українського народу була довготривала роз’єднаність його земель. Так, західноукраїнські землі протягом багатьох століть перебували під гнітом різних іноземних держав. Для історичного обґрунтування анексії цих земель правлячі кола окупаційних держав поширювали різні псевдонаукові концепції про “неукраїнський характер західних регіонів України”, про “незрілість українського народу” до “самостійного життя” і навіть заперечували саме існування української нації. Ці концепції стосуються всіх частин західноукраїнських земель Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини”¹².

Звичайно, про те, що “право українського народу до самостійного життя” порушила насамперед радянська Росія, не можна було сказати, але частина читачів знаходила між рядками аналогію між ситуацією національної нерівноправності до 1939 р. і здійснюваною іншими методами дискримінацією українців у СРСР. Книжка змогла вийти в умовах певної лібералізації ставлення влади в Україні до національної культури в час, коли ЦК КПУ очолював Петро Шелест. Незважаючи на зловживання авторів деяких розділів політичною фразеологією, колективна монографія в цілому була побудована на узагальненні великого фактичного матеріалу і в багатьох питаннях стала підставою для дальших суто наукових опрацювань. Її виданням інститут показав свою зрілість як наукова установа, яка, об’єднуючи фахівців різного профілю, зуміла створити серйозну працю, використовуючи дані окремих наук прийти на інтердисциплінарній основі до переконливих узагальнень. Незважаючи на те, що до редакційної колегії для застрахування від можливих репресій було включено і двох партійних функціонерів, у керівні інстанції посипалися доноси про націоналістичний характер цієї книги, “замовчування” чи “применшування” благодійного впливу Росії на Україну, говорилося навіть про “популяризацію в книзі ідей українських буржуазних націоналістів”. Політичні звинувачення авторам з ряду причин не призвели тоді до репресій, зокрема можна припустити небажання тодішнього партійного керівництва області взяти на себе провину за дозвіл на вихід “шкідливої”, з точки зору консервативних кіл у партії, книги. Зовсім іншою була б реакція верхів, якщо б книга вийшла не в 1968 р., а через чотири роки: з 1973 р. репресії посипалися на твори значно “невинніші” з політичного огляду.

Новий, набагато важчий для інституту період збігся з часом загальноного наступу на українську культуру, переслідування іншодумців, відвертого, а не замаскованого, як то було раніше, курсу на русифікацію. Академія наук, офіційно названа “Ордена Леніна і ордена Дружби народів Академією наук УРСР”, була також і формально перетворена в підрозділ Академії наук СРСР, а документацію переведено на російську мову. Саме в цей час, 1972 р., було звільнено без будь-яких пояснень з роботи відомих уче-

них-літературознавців Марію Вальо і Романа Кирчіва, лінгвістів Лідію Коць-Григорчук та Уляну Єдлінську. Ще раніше з роботи був усунутий Ярослав Дашкевич, який, попри свої високі наукові кваліфікації і значний науковий доробок, займав в інституті лише посаду бібліографа відділу історії України. Передчасно змусили піти на пенсію, а фактично звільнили Григорія Нудьгу. Показовою була доля Степана Щурата, який відмовився давати на вимогу каральних органів “експертні свідчення” про авторство “дисидентських” (або ж просто об’єктивних) творів, поширюваних у “самвидаві”. Це призвело до звільнення вченого з роботи, було однією з причин ліквідації очолюваного ним відділу літератури. До цього спричинилася також принципова позиція відділу літератури з приводу поверхових публіцистичних нарисів М. Гурладі. Двічі, всупереч тиску обкому, Вчена рада не обирала її на посаду старшого наукового співробітника, і все ж таки обком та інші партійні інстанції змусили не лише залишити її на роботі, але й спонукали Президію доручити їй в 1973—1975 рр. керівництво відділом. Обласний комітет партії заборонив навіть бібліографію друкованих праць співробітників інституту за 1951—1969 рр. за те, що до неї були включені праці звільнених на той час працівників. З посади директора усунули доктора історичних наук Мирослава Олексюка за так звану “засміченість кадрів”, а також за те, що він у позитивному плані писав про українського соціалістичного діяча і політика Володимира Левинського, не знаючи про його націоналістичні “збочення”. Деякі звільнення були особливо невмотивованими, і це наводило ще більший жах: якщо карають зовсім невинних, то якої ж кари сподіватися за реальну “провину”, навіть найменшу.

Новим директором інституту став з 1973 р. Володимир Чугайов, колишній професійний партійний функціонер. Те, що керівником стала довірена в партійних колах особа, якоюсь мірою навіть пом’якшувало удар по інституті як “кублі націоналістів”. Треба віддати йому належне, новий керівник сприяв захистові працівниками кандидатських та докторських дисертацій, намагався підтримувати зв’язки з академічними науковими колами, дбав про авторитет інституту в Академії наук. У той же час, він запрошував на роботу до інституту колишніх партійних і радянських працівників, відставних офіцерів, деякі з яких були особисто порядними людьми, але дуже небагато мали спільного з наукою. Провідними проголошено теми з комуністичного будівництва, “теоретичні і практичні проблеми боротьби з антикомунізмом”; для такої тематики створювалися спеціальні підрозділи. Це, звичайно, не була особиста ініціатива директора, а результат тодішніх змін у політичній ситуації. Його ставлення до української культурної спадщини визначалося, як здається, не фанатичною ненавистю до всього українського (як це було у згадуваної вже Смирновій-Давидовій), а кар’єристсько-службістським ставленням до обов’язковості партійних настанов. В усякому разі, засідання Вченої ради директор вів українською мовою, але на загальних зборах інституту виступав російською. В часи, коли партійна мовна політика ще остаточно не визначилася, їдучи на нараду до Києва, брав із собою два тексти свого виступу, український і російський, щоб пристосуватися до того, якою мовою говоритиме начальство.

Все ж і в нових умовах багато вчених продовжували обходити цензурні заборони. Далі виходили цінні праці з філологічних наук, історії, археології, продовжувалася робота над багатотомною “Історією міст і сіл”, поживалася співпраця інституту з Львівською організацією українського товариства охорони пам’яток історії, якою керував Ігор Кудін. Порівняно ба-

гато, як на ті часи, робилося, щоб не допустити або принаймні обмежити руйнування пам'яток, розповсюджувати інформацію про них у пресі й на радіо. Щодо багатьох пам'яткоохоронних акцій науковці інституту були ініціаторами або основними виконавцями. Успішно працювали археологічні та діалектологічні експедиції, активізувалося вивчення джерел з нової й новітньої історії України.

З 1981 р. до 1988 р. директором інституту був економіст Михайло Брик, якому вдалося вирішити складне питання про переведення інституту у вищу категорію і тим самим підвищення заробітної плати. Поліпшувалося забезпечення відділів та експедицій обладнанням і матеріалами, що створювало сприятливі умови для роботи. В цілому, поліпшувався і кадровий склад установи. Багато зусиль коштувало дирекції будівництво нового корпусу академічних інститутів. Тут Інститут суспільних наук був у 1985—1988 рр. головним замовником, і лише після побудови корпусу (без столярних, сантехнічних та опоряджувальних робіт) передав ці функції Львівському відділенню Інституту економіки АН УРСР (нині Інститут регіональних досліджень НАН України), який, подолавши всі труднощі, завершив будівництво до 1995 р.

Протягом 80-х років в Інституті суспільних наук продовжувалося багато розпочатих раніше наукових праць, зокрема над словником староукраїнської мови та діалектологічним атласом, велися широкомасштабні археологічні розкопки, успішними були дослідження найдавніших палеолітичних пам'яток в Наддністрянщині, середньовічної фортеці Тустань поблизу с. Уріч у Карпатах та ряд інших.

Великою подією в культурно-національному житті не тільки інституту, але й Львова та України був Міжнародний симпозіум “Іван Франко та світова культура”, проведений під егідою ЮНЕСКО 11—15 вересня 1986 р. Тоді в умовах певного послаблення контролю з боку служб безпеки науковцям інституту вперше з'явилася можливість порівняно вільно спілкуватися з учасниками із закордонних країн. Інститут виніс на своїх плечах всю, надзвичайно нелегку в радянських умовах, організаційну підготовку до цього форуму.

Підсумовуючи працю інституту за перші сорок років, слід підкреслити ще раз, в яких нелегких умовах доводилося працювати. В підготовленому до друку Тамарою Галайчак і Олександром Луцьким нарисі історії інституту цитуються численні постанови партійних органів і продиктовані ними ухвали академічних інстанцій про те, що інститут мало працює над радянською тематикою, недостатньо бореться з буржуазною ідеологією¹³. Наприклад, на нараді партійно-радянського активу західних областей УРСР ще у 1969 р. секретар ЦК компартії України А. Скаба твердив, що “більшість опублікованих працівниками Інституту суспільних наук праць стосується дорадянського періоду”. За його словами, “капітальних монографічних досліджень, які б глибоко і всебічно розкривали торжество ленінської національної політики на західноукраїнських землях, соціальні перетворення в місті і на селі, революцію світогляду трудящих мас, інтелігенції” так і не було створено. Двічі, у травні 1966 і в листопаді 1967 рр., Львівський обласний комітет партії приймав спеціальні постанови, якими зобов'язував Інститут суспільних наук написати й надрукувати монографію “Реакційна суть і ідеологія українського буржуазного націоналізму”. Повторюваність подібних постанов, у тому числі в наступні роки, засвідчує, що більшість працівників без ентузіазму ставилися до нав'язуваних їм пропагандистських функцій. Звичайно, друкувалися окремі більше чи менше примітивні брошури з ідеологічної тематики, прямолінійні і

вкрай поверхові газетні статті, сповнені офіційних пропагандистських штампів. Ті працівники, які займалися справжньою наукою, далекою, наскільки це було можливо, від політики, інколи навіть раділи, що є хтось, хто спеціалізується на так званій “актуальній” (для радянської влади) тематиці. Саме наявність “правофлангових ідеологічного фронту” (тодішній офіційний термін) давала змогу іншій частині колективу працювати над більш науковими проблемами. Дуже часто і солідні наукові праці можна було публікувати тільки надавши їм політично-загострені заголовки, пов’язані з “боротьбою проти буржуазної ідеології” або “пропагандою дружби народів”.

Як видно з бібліографічних показників, публікації відділів атеїзму та боротьби з антикомунізмом, створені з ідеологічною метою, становили невеликий відсоток продукції інституту. Репрезентували інститут насамперед солідні наукові праці філологів, археологів, окремих істориків.

Створення відділів наукового атеїзму чи “критики антикомунізму” не дало очікуваних партійними інстанціями результатів. З другого боку, слід визнати, що від цих відділів хотіли не інформації, а підтвердження наперед заданих тез. Коли проведені відділом атеїзму конкретні анкетні соціальні обстеження показали значний рівень релігійності населення в ряді західних областей України, особливо в Галичині, то ці висновки було заборонено публікувати. Подібне сталося, коли старший науковий співробітник Григорій Ковальчук задовго до економічної і політичної кризи в Польщі у присвяченому економіці цієї країни дослідженні вказав на неминучість у близькому майбутньому серйозних кризових явищ. З поданої за завданням тодішнього директора доповідної записки до Міністерства закордонних справ СРСР було запропоновано усунути всі факти, які не узгоджувалися з офіційною оптимістичною оцінкою. Не дозволялося публікувати об’єктивних даних з проведеного під керівництвом Г. Ковальчука соціологічного дослідження становища сільського населення і соціально-культурних процесів на селі. Доводиться дивуватися, що і в таких умовах писалися серйозні наукові праці, готувалися кваліфіковані кадри. Спроба перетворити інститут у простого виконавця волі партійних інстанцій не вдалася. В основі своєї він, навіть у найважчих умовах, залишався науковою установою, здійснював посильний внесок у розвиток історичних, мовознавчих, літературознавчих та історико-філософських досліджень.

Напередодні незалежності і в незалежній Україні

Сталося так, що перші чотири десятиріччя інститут працював в умовах тоталітарної держави, а останнє його десятиліття припадає вже на час будівництва іншого, відкритого і в принципі демократичного суспільства. Оглядаючись на минуле, можна, поза всяким сумнівом, стверджувати: переважна більшість співробітників інституту, а значною мірою й інститут в цілому, належали до тих кіл української інтелігенції, які протидіяли процесам нівеляції культурної спадщини, відстоювали традиційну орієнтацію українців на досягнення європейської та світової культури. Тим самим науковці інституту, як і численні їхні колеги в інших наукових установах, навчальних закладах, творчих спілках готували ґрунт для тих позитивних зрушень, які завершилися безкровною національною революцією.

Якщо навіть у тоталітарній державі вдавалося, наперекір складній бюрократичній системі контролю і цензурних обмежень, створювати праці, що служили поширенню знань про українську національну культуру та анти тоталітарну, демократичну течію в ній (козаччина, братства, початки

незалежницької ідеології у Наддніпрянщині та Західній Україні, новаторські для свого часу погляди Михайла Драгоманова, Івана Франка та їхніх послідовників), то цілком природно, що, як тільки похитнулися цензурні перепони, майже всі науковці інституту стали на шлях відвертого, без обов'язкової раніше езопівської мови, пропагування ідеї права українського народу на самостійний демократичний розвиток. Приблизно із середини 1988 р. вони дедалі частіше друкували об'єктивні нариси з питань історії національно-визвольного руху в періодичній пресі, виступали на ці теми з лекціями і на телебаченні. І якщо навіть у деяких виданих під маркою інституту публікаціях, позначених 1988 р. чи 1989 р., можна знайти цитати, що ними в минулі роки маскувалися напівкрамольні думки, то це пояснюється тривалістю в той час видавничого циклу: з істотним запізненням вийшли у світ праці, подані до друку ще два-три роки перед тим.

У політологічних та історичних працях нерідко називають першопрчиною позитивних зрушень у політичному житті Східної Європи особисту ініціативу Горбачова. Такий погляд є спрощеним. Горбачов як прибічник обмеженої лібералізації режиму аж ніяк не прагнув ліквідувати партійний контроль, пустити процес демократизації на самоплив. Об'єктивна логіка, однак, призвела до того, що партійне керівництво мусило або зовсім відмовитися від змін під тиском консерваторів, або йти на даліші поступки. Такі процеси, які відбувалися повсюдно, позначились і на житті колективу Інституту суспільних наук. Більшість співробітників установи не побажала миритися з тим, що керівників нав'язували партійні інстанції, а працівники інституту не мали на це жодного впливу. Важливо, що й керівники Академії наук, зокрема тодішній академік-секретар Відділення історії, філософії і права І. Ф. Курас посприяли обранню нового директора демократично, без жодного тиску зверху. 1989 р. було проведено вибори, на які всі три кандидати: Я. Ісаєвич, М. Кашуба, Ю. Сливка прийшли з досить схожими програмами, спрямованими на кардинальне підвищення наукового рівня праць, усунення тенденційності, пов'язаної із старими ідеологічними штампами, розгортання досліджень національно-культурного життя і боротьби за державність. У таємному голосуванні переміг Я. Ісаєвич. Певна невелика перевага голосів на його користь пояснюється, ймовірно, тим, що працівники відділів, які займалися новітньою історією, не становили в інституті більшості. Так чи інакше, всі три колишні претенденти в дальшому спільно працювали над вдосконаленням структури інституту, підвищенням рівня досліджень, спрямованих на вирішення питань побудови громадянського суспільства в Україні.

Організаційні і кадрові зміни в інституті збіглися з періодом активізації політичного життя України. Активним учасником подій був колектив інституту. Керівником установи протягом 1988—1990 рр. був виконуючий обов'язки директора інституту Ф. І. Стеблій. В останні роки існування радянської влади інститут став місцем зустрічі активістів визвольного руху, друкарки інституту готували тексти для позацензурних видань. Любомир Сенік у 1990—1992 рр. очолив Львівську крайову організацію Народного Руху України, був співредактором позацензурного часопису "Віче". Народними депутатами Верховної Ради різних скликань стали працівники інституту Євген Гринів, Михайло Косів, Євген Жеребецький, Богдан Ярошинський, депутатами першої обласної ради демократичного скликання — Володимир Парубій, Микола Драк. Колишній співробітник відділу археології Богдан Ярошинський обіймав пост голови Української республіканської партії. Михайло Косів тепер відомий політичний діяч, керівні посади в обласній та міській адміністраціях посіли Володимир Парубій і

Всеволод Їсків. Є. Гринів — співзасновник і незмінний голова Львівської обласної організації товариства “Меморіал”, яке має великі заслуги у відновленні історичної пам’яті про учасників визвольної боротьби і жертви більшовицьких репресій. Богдан Якимович брав діяльну участь у процесі побудови української армії, вів велику лекційну роботу безпосередньо у військових частинах, опублікував нарис з історії українських збройних сил, уклав разом з Мар’яном Демським перший після 1928 р. словник для військовиків та опрацював за дорученням міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Морозова українську редакцію військових статутів. Слід відзначити участь співробітників у неурядових структурах, активність яких необхідна для функціонування громадянського суспільства: Богдан Якимович багато працює як голова Львівської обласної організації Товариства культурних зв’язків з українцями з-за кордону “Україна і світ”; Я. Ісаєвич — директор Інституту Центрально-Східної Європи, який діє як громадське об’єднання вчених; Іван Паславський — голова Світового Християнського Конгресу мирян УГКЦ в Україні.

З колишніх працівників інституту лише двоє залишилися прибічниками й діяльними захисниками тоталітарного режиму: Адам Мартинюк (який згодом став другим секретарем Комуністичної партії України і за її підтримкою першим заступником Голови Верховної Ради України) та Віталій Масловський, автор низки виданих в Україні й Росії публіцистичних текстів, спрямованих на дискредитацію борців за національну незалежність України.

Цілком природно, що працівники інституту були в числі ініціаторів відновлення у Львові НТШ. Пропозиція про це була вперше офіційно проголошена на організованій інститутом Шевченківській конференції. Ярослава Ісаєвича було обрано заступником голови товариства, Олег Купчинський провів велику організаційну роботу як його науковий секретар. Із самого початку науковці Інституту суспільних наук очолили ряд секцій та комісій відновленого товариства. Редакторами першого тому відновлених “Записок НТШ” (том 221 за загальною нумерацією) стали старший науковий працівник тодішнього відділу історії культури Олег Купчинський та завідувач відділу української літератури Микола Ільницький. Редактором наступних томів був теж О. Купчинський, який працював в інституті до 1996 р. Інститут провів ряд спільних заходів з НТШ, серед яких особливо вдалою була конференція, присвячена спадщині історика І. Карпинця. Багато працівників установи працюють у секціях та комісіях, зокрема У. Єдлінська очолює мовознавчу комісію, Ю. Ясіновський — музикознавчу, М. Литвин — історичну, М. Бандрівський — археологічну. Якщо ж ідеться про оперативну співпрацю й координацію діяльності інституту й товариства на інституційному рівні, то тут, як нам здається, варто було б діяти конструктивніше, ніж дотепер.

Крах тоталітарного режиму, скасування регламентації науки згори і тотальної цензури були тими кардинальними змінами, значення яких важко переоцінити. З’явилася можливість писати вільно, без самоцензурування, висловлювати ті погляди, які диктувала вченим їхня наукова об’єктивність. Все це стало запорукою докорінного поліпшення морального клімату в інституті, створило умови для майбутніх наукових досягнень. Особливо важливо те, що тепер можлива справжня інтеграція української науки із світовою. Частими гостями інституту стали вчені різних країн, спочатку головно представники діаспори, а з часом щораз більше науковці різних національностей, зацікавлені проблемами історії та культури України.

У той же час зняття цензурних обмежень і спалах видавничої активності супроводилися погіршенням фінансової ситуації установи. Внаслідок інфляції, а потім гіперінфляції значно погіршилася оплата праці всіх співробітників інституту. Так, у лютому 1996 р. місячний фонд зарплатні становив 2,72 млрд. купонокарбованців, у середньому по 2,35 млн. на особу — значно нижче тодішнього фактичного прожиткового мінімуму. У сплаті зарплати почала зростати заборгованість, яка максимальної цифри досягла у вересні — грудні 1997 р. — близько 114 тис. грн. Настав час крайнього песимізму, багато хто твердив, що борги ніколи не будуть повернуті. Один з працівників на зроблене йому зауваження у зв'язку з невиконанням запланованого розділу “Історії української культури” (маючи писати про всі жанри літератури, схаактеризував лише один) зреагував словами: “Як мені платите, так я й працюю”. Це, щоправда, був виняток: переважна більшість науковців, отримуючи зменшену зарплатню, сумлінно виконували планові завдання, деякі — значно їх перевершували за обсягом. У цілому, однак, через незадовільне фінансування установи спостерігається відхід спеціалістів вищої кваліфікації. З 13 докторів наук, які захистились або працювали в установі протягом 1988—2001 рр., залишилися працювати в інституті сім, шість працюють за сумісництвом.

Сумісництво в умовах зниження реальних вимірів заробітної плати розповсюджується дедалі більше. Для частини співробітників основним місцем праці є інститут, а вищий навчальний заклад або школа — додатковим. Інші, навпаки, при великому педагогічному навантаженні тільки частину часу можуть присвятити науковим дослідженням з інститутської тематики. Втім є й такі випадки, коли сумісники, зайняті в Інституті українознавства на півставки або й менше, дали більше солідних наукових досліджень, ніж їхні колеги, що працюють в інституті повний робочий тиждень. Цілком слушні нарікання, що вимушене сумісництво нерідко призводить до фізичного й морального перевантаження, інколи навіть зі шкодою для здоров'я. З другого ж боку, участь провідних учених інституту в навчальному процесі дуже корисна для поліпшення координації академічної науки з університетською.

Активізація економічного життя, політичні реформи стали передумовою того, що держава з квітня 2000 р. почала повертати свої борги, врешті заборгованість із зарплати була ліквідована повністю. Інституту почали надавати невеликі, правда обмежені, кошти і для оплати комунальних послуг. З другого боку, практично не відновилося фінансування видавничої діяльності інституту. Якщо в попередні роки видання книг було обмежене тим, що для інституту згори встановлювалися дуже невеликі ліміти друкованих аркушів у видавництві “Наукова думка” і тим, що для включення у видавничий план треба було не лише пройти цензурні рогатки ідеологічного контролю, але й зібрати через книготорги замовлення на відповідний тираж, то в нових умовах інститут отримав змогу видавати праці власним накладом без жодних обмежень, але для кожної треба було шукати спонсорів. Слід, однак, підкреслити, що для такого важливого видання, як п'ятитомна “Історія української культури” (інститут був виконавцем другого тому), Національна академія наук знайшла фінансування для підготовки, а пізніше й для видання тому. Серія книг про Галицько-Волинське князівство фінансувалася в рамках проекту Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти й науки.

Зміни в тематиці інституту, заангажованість його в творення нової методології для гуманітарних наук відобразилися також і в зміні назви установи. Враховуючи побажання колективу й думку Відділення історії, філо-

софії та права, Президія Академії наук постановою від 20 січня 1993 р. уточнила профіль інституту й одночасно змінила його назву. Колишній Інститут суспільних наук став Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича. З осені 1995 р. більшість відділів працює в новому корпусі на вул. Козельницькій. У старому будинку на розі вулиць Винниченка й Лисенка залишилися археологи.

Відповідно до затверджених напрямів планують роботу всі відділи. Відділ археології залишився провідною археологічною установою західного регіону України. Серед його колишніх досягнень — виявлення в Чернівецькій області найстарших відомих на той час у світі жител середнього палеоліту, найдавніших музичних інструментів, мистецьких виробів¹⁴. Продовженням цих досліджень є спільні експедиції працівників відділу з колегами із Франції, Бельгії та Молдови. У 1992 р. працівникам відділу вдалося у центрі міста, поблизу оперного театру виявити на великій глибині сліди безперервної забудови і виробничої діяльності впродовж п'ятнадцяти віків, починаючи з V ст. н. е., коли там було старослов'янське поселення, аж до минулого сторіччя.

Останнім часом справжньою сенсацією стало відкриття Львівською постійною археологічною експедицією Інституту українознавства поруч з місцем спорудження пам'ятника Данилові Галицькому на досить значній глибині фундаменту будови (вежі або храму), рештки керамічної плитки з темно-зеленою поливою, кістяних орнаментованих виробів княжої доби і стилуса (знаряддя до письма), орнаментованого фрагмента берести¹⁵. На жаль, не була прийнята пропозиція інституту про тимчасову музеєфікацію розкопу для ознайомлення з виявленою спорудою учасників призначеної на 26—28 жовтня 2001 р. наукової конференції до 800-річчя з дня народження засновника Львова, а також гостей міста, які 26 жовтня брали участь у відкритті пам'ятника Данилові Галицькому.

Протягом кількох років експедиції інституту вели археологічно-екологічні дослідження у верхів'ях Дністра спільно з українськими й польськими геоморфологами, ґрунтознавцями і палеоботаніками. Шляхом полленологічного аналізу (дослідження пилку рослин) встановлено, як кардинально господарська діяльність людності доби енеоліту — бронзи змінювала природне середовище. Також і інші відділи започаткували дослідження екологічного аспекту розвитку культури. Ці студії відкривають нові перспективи для оцінки соціальних та історико-культурних факторів, що впливали на взаємодію людського суспільства й природи. Важливі відкриття здійснено і стосовно інших епох. Головне ж те, що на підставі суцільного археологічного обстеження значної території створюється надійна база для узагальнюючих досліджень про матеріальну культуру первісної людини, яка водночас є і джерелом для висновків та припущень про духовну культуру тієї далекої доби.

Співпраця археологів, істориків, мистецтвознавців дозволила підготувати ряд праць про Галицько-Волинське князівство. Їх успіхові сприяв грант Фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти й науки. З врахуванням розробок інституту було прийнято урядові рішення про державне відзначення 1100-річчя Галича в 1998 р., 800-річчя Галицько-Волинського князівства в 1999 р. і 800-річчя від народження Данила Галицького в 2001 р. Інститут забезпечив належний науковий рівень міжнародних наукових конференцій з нагоди ювілеїв, видав низку пов'язаних з ними публікацій — не лише наукових, але й призначених для широкого кола читачів. Ужгородська група відділу археології опублікувала ряд праць з іс-

торії Закарпаття, які дають великий фактичний матеріал про єдність культурного розвитку Закарпаття і решти українських земель.

Відділ історії середніх віків працює головню над загальноукраїнською тематикою. Протягом останніх років цей відділ готував другий том п'ятитомної "Історії української культури" (XIII — перша половина XVII ст.), який вийшов друком у видавництві "Наукова думка". На прикладі підготовки "Історії культури" видно позитивні сторони міждисциплінарної спрямованості й багатопрофільності такої установи, як Інститут українознавства. Якщо авторським колективам наступних томів доводиться запрошувати мистецтвознавців, музикознавців, літературознавців з інших установ, то в цьому випадку більшість фахівців з різних галузей культури працювали в одній установі. В процесі творчого спілкування вони виробляли узагальнену характеристику культури періоду, якому присвячений том. Надійності висновків сприяло й те, що при відділі опрацьовано вичерпні студії Л. Войтовича з генеалогії¹⁶, укладається комп'ютерна база даних про українські рукописи та стародруки. Завдяки цьому важливі джерела з історії культури аналізувалися не вибірково, а в усій повноті. Робота над комп'ютерним аналізом рукописів і стародруків координується з Інститутом рукопису і відділом стародруків Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, а також з Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України, Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка, Львівським державним історичним музеєм.

Працівники відділів нової та новітньої історії опрацьовують джерела з історії західноукраїнських земель, але їхні роботи не обмежуються регіональною тематикою, оскільки всі питання розглядаються з точки зору значення тих чи інших явищ у контексті загальноукраїнського історичного процесу. Зокрема, завідувач відділу нової історії України Феодосій Стеблій опублікував дослідження і переклад на українську мову унікальної пам'ятки часу революції 1848 р. — твору Василя Подолинського "Слово перестороги", одного з перших політичних маніфестів, де чітко звучить державницька позиція, орієнтованість на утвердження самостійного місця України у колі вільних народів. Важливо, що цей твір дослідник розглядає в контексті загальноукраїнських процесів, показує відгомін в Галичині ідей Кирило-Мефодіївського братства. Прикладом міждисциплінарного дослідження є праця при інституті Шашкевичівської комісії (керівники — Ф. Стеблій, В. Горинь, М. Ільницький, Б. Якимович), проведення нею конференцій, видання збірників "Шашкевичіана". Йдеться про комплексне дослідження суспільно-політичного життя, літератури й мистецтва перших етапів другого національного відродження в Галичині. Саме спільними дослідженнями істориків, філологів, літературознавців, мовознавців, філософів вдалося розкрити багатогранність процесу формування національної ідеології в цей період визрівання національної думки в загальноукраїнському руслі. Дуже цікаві матеріали досліджено і про революцію 1848 р. у Галичині, про виникнення тут в той час першої політичної організації і проведення перших в Україні виборів, а для другої половини XIX — початку XX ст. — про процеси формування громадянського суспільства, діяльність "Просвіти" та інших національно спрямованих товариств¹⁷.

Відділ новітньої історії, який очолює професор Юрій Сливка, досліджує XX ст. — чи не найбільш сфальсифікований радянською історіографією етап історії. Головна увага зосереджена на переосмисленні суспільно-політичного та національно-визвольного руху в західних землях

України в контексті політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи¹⁸. У зв'язку з цим співробітники відділу вивчають державно-правовий статус західноукраїнських земель у складі іноземних держав, політику країн Центрально-Східної Європи щодо державної незалежності України та соборності її земель, зокрема в період Першої і Другої світових воєн, політичну структуралізацію та визначальні етапи боротьби українців регіону за національне визволення, українсько-польські взаємини тощо. Глибоко досліджується також радянський етап історії західних земель України — встановлення та функціонування тоталітарного режиму, політика більшовицької партії щодо творчої та мистецької інтелігенції, боротьба УПА проти нацистської й радянської влади, опозиційно-дисидентський рух 60—80-х років. Результати вивчення цих тем матеріалізувалися в монографічних виданнях, численних статтях та серії збірників документів і матеріалів, серед яких “Культурне життя в Україні. Західні землі” (Т. 1—2, 1995—1996) та “Депортації. Західні землі України 30-х — початку 50-х років” (Т. 1—2, 1996—1998). Відділ став співорганізатором міжнародного семінару з проблем польсько-українських взаємин періоду Другої світової війни.

Інститут українознавства, насамперед відділи нової та новітньої історії України, роблять свій внесок у реалізацію ряду тем, що їх розробляє й координує Інститут історії України. Тут треба, зокрема, згадати участь у книзі “Історія України: нове бачення”, підготовку статей до “Енциклопедії історії України”. Видавництво “Світ” опублікувало двома виданнями підручник історії України, підготовлений авторським колективом на чолі з Ю. Зайцевим.

З роботою історичних відділів тісно пов'язана наукова діяльність відділів української мови й української літератури. Відділ мовознавства укладає (як комп'ютерну базу і в книжковій формі) фундаментальний історичний словник української писемної мови XVI — першої половини XVII ст., який потрібний не тільки мовознавцям, але й історикам, філологам, мистецтвознавцям, етнографам. З другого боку, належний рівень словника може бути забезпечений на основі вивчення всієї культури того часу, бо тільки в такому випадку можливе адекватне тлумачення слів, засвідчених у пам'ятках. Велике значення мають також діалектологічні студії, які дають незамінний матеріал для історико-культурних досліджень. Відділ сформував унікальну колекцію фонозаписів, які стосуються західних діалектів української мови (зокрема гуцульського, лемківського, поліського), українських говірок на теренах сучасних Румунії та Польщі, а також говірок діаспори, зокрема українського населення Бразилії. Розпочато працю над базою даних в електронному форматі, в якій гуцульські діалектизми фіксуються разом з аудіовізуальними матеріалами про народні звичаї та вірування. Поки що в інституті небагато діалектологів, але їхні праці дуже важливі. І хоч вони присвячені головню західним говіркам і тим говіркам за межами України, які значною мірою сформувалися на основі західних (галицьких, закарпатських, буковинських), ці праці мають ширше значення, оскільки всі діалекти — це загальнонаціональне багатство, дослідження кожного з них є внеском у загальну скарбницю українського й європейського мовознавства.

Якщо йдеться про відділ літератури, то студії в цій галузі ведуться в тісному зв'язку з дослідженнями історії громадсько-політичних рухів. Науковці показують роль літератури в формуванні й поширенні тих чи інших ідейних течій, розвитку культури. Своєрідним рекордсменом щодо кількості індивідуальних монографій є завідувач відділу Микола Ільницький.

Щороку, або раз на два роки, виходять його змістовні книги про літературу XX ст. Галичини й еміграції, про сучасний літературний процес. Високо оцінені громадськістю і фахівцями ці праці, видані незначними тиражами, відразу стають бібліографічною рідкістю. Питанням літератури ранньомодерної доби, зокрема барокової поезії, присвячено студії Богдани Криси. Франкознавчі традиції інституту гідно продовжує Ярослав Мельник, яка вносить у вирішення складних наукових питань нові методологічні підходи. Не маючи змоги назвати праці всіх співробітників відділу, прагнемо підкреслити творчий, по-справжньому новаторський характер більшості з них — це засвідчив, зокрема, виданий відділом збірник статей “Парадигма”.

Сектор філософії культури, зосередившись на дослідженнях пам’яток української філософської думки, зокрема філософських курсів Києво-Могилянської академії та василіянських колегіумів, дає незамінний матеріал для характеристики культурного життя, менталітету, формування національної специфіки культури. Все це дуже важливе для вивчення процесів самоусвідомлення української народності і нації. Серед найважливіших публікацій філософів були збірники “Філософія Відродження на Україні” (1990), “Проблема людини в українській філософії XVI—XVIII ст.” (1998), М. Кашуби “Сковорода Григорій: Пізнай в собі людину” (1995). У серії “Пам’ятки філософської культури українського народу”, що публікується спільно з Інститутом філософії, вийшли друком зібрання творів Георгія Кониського, Стефана Яворського, Григорія Сковороди. Опублікована новаторська праця В. Любашенко “Історія протестантизму в Україні” (1996).

Важливе місце у видавничій діяльності посіли збірники документів та матеріалів, зокрема такі, як “Русалка Дністрова. Документи і матеріали” (1989); “Листування українських славістів з Францем Міклошичем” (1993). Публікуються також збірники статей і матеріалів наукових конференцій, серед яких: “Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму”. Т. 1—3 (1990); збірники матеріалів Другого міжнародного конгресу українців (випуски “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”; “Літературознавство”, “Мовознавство” (1993), “Філософія” (1994); “Історія”, вип. 1—2; “Історіографія українознавства” (1995).

Активно розробляв інститут історико-краєзнавчу тематику, що представлена такими виданнями, як “Жовківщина”. Т. 1—5 (1994—1998), “Рогатинська земля: історія та сучасність” (1995, 2001), “Бойківщина: історія та сучасність”, вип. 1—2 (1995—1996), “Перемишль і Перемишська земля протягом віків” (1996, 2001), “Миколаївщина” (1998).

У 1992 р. розпочато видання інститутського збірника “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” (опубліковано 9 випусків). 2001 р. започатковано нову широкопрофільну серію “Історичні та культурологічні студії”. Першим її випуском став ґрунтовний нарис В. Александровича про ідентифіковану ним нововіднайдену національну святиню українців — Холмську ікону Богородиці.

У багатьох наукових виданнях інституту з’явилися резюме або принаймні короткі анотації англійською мовою, в окремих інститутських наукових збірниках друкувалися статті англійською, німецькою, російською, польською мовами. Планується видання окремих монографій працівників інституту англійською мовою. Зокрема, Канадський інститут українських студій готує до друку нове, значно перероблене видання книги Я. Ісаєвича про церковні братства XVI—XVIII ст.

Оскільки в Інституті українознавства комплексно досліджуються різні аспекти історії України і культури українського народу, цілком закономірно, що цей інститут протягом ряду років сприяв вирішенню організаційних питань Міжнародної асоціації українців. На базі інституту проведено Другий міжнародний конгрес українців у Львові 1993 р., в якому взяли участь близько 600 науковців з 25 країн. Президентом Міжнародної асоціації українців тоді обрано директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, академіка НАН України Я. Д. Ісаєвича, і цю посаду він займав до 1999 р. Інститут також взяв на себе значну частину підготовчої роботи щодо проведення Третього міжнародного конгресу українців у Харкові 1996 р. і Четвертого міжнародного конгресу українців в Одесі 1999 р.

В активі інституту проведення ще й таких наукових конференцій, як “Т. Шевченко і українська національна культура” (1989), “Шашкевичівські читання” (1989, 1991, 1994, 1996, 1998, 2000), “Українці у зарубіжному світі (До 100-річчя еміграції українців до Канади)” (1990), “Збройні сили України: історія та сучасність” (1991), “Польща і Україна: історична спадщина й сучасна свідомість” (1992), “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції” (1993), “Антична спадщина в Центрально-Східній Європі” (1994), “Генеза ідеї української політичної самосвідомості: від “Слова перестороги” до “Ucraina irredenta” (1995), “Депортації українців і поляків: 1939 — 50-ті рр. (до 50-річчя операції “Вісла”)” (1997), “Західноукраїнська Народна Республіка: до 80-річчя утворення” (1998), “Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. До 1100-річчя княжого Галича” (1998), “Галичина та Волинь в добу середньовіччя” (До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави) (1999) та багато інших.

Інститут докладав чимало зусиль, щоб активізувати співпрацю з іншими науковими осередками. Особливо тісними стали зв'язки з Інститутами історії України та археології НАН України, Львівським, Волинським і Прикарпатським університетами, низкою музеїв та бібліотек. Пожвавилися контакти з українознавчими структурами діаспори, вченими-українцями країн Європи, Канади, США, Австрії, Японії. Добрим прикладом міжнародної співпраці є публікація збірника документів “Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613—1620 рр.” (з передмовою та коментарями українською, російською й англійською мовами), підготовленого разом з Інститутом слов'янознавства і балканістики РАН та Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика Канадського інституту українознавства.

На базі інституту спільно з Варшавським університетом була започаткована Міжнародна післядипломна школа з гуманітарних наук для молодих науковців України, Польщі, Росії, Білорусії, Молдови, держав Прибалтики. Після зняття обмежень створилися сприятливі умови для виїздів у закордонні наукові центри. Співробітники інституту перебували на стажуванні, в наукових відрядженнях для праці в архівах і бібліотеках та участі в конференціях у Польщі, Австрії, Німеччині, Угорщині, Чехії, Словаччині, Італії, Франції, США, Канаді, Австралії, Японії та інших державах. У свою чергу, інститут приймав відомих учених-українознавців з різних країн. Розширенню контактів з ученими світу сприяла участь мовознавців інституту в міжнародних конгресах славистів, доповіді працівника відділу середніх віків А. Ясіновського на XIX (1996, Копенгаген) і XX (2001, Париж) міжнародних конгресах візантиністів, виступи директора інституту Я. Ісає-

євича на XVIII (1995, Монреаль) і XIX (2001, Осло) міжнародних конгресах істориків.

Особливо цінною для інституту була і є співпраця з Фондом кафедр українознавства. Останнім часом підписана угода з Вюрцбурзьким університетом (Німеччина), яка передбачає спільні проекти в царині вивчення давніх рукописів, проведення конференцій та видання щорічних збірників.

Інститут як наукова установа стає дедалі більше відомим серед науковців, які цікавляться Україною та українською культурою. Інформаційні довідки про нього є в міжнародних щорічниках “World of Learning” (“Світ науки”), рецензії на інститутські публікації друкувалися у різних країнах. Зокрема, Мегумі Сuedзава опублікувала огляд видань інституту в “Бюлетні Японської асоціації україністів”. Поява в Інтернеті сторінки інституту, яка включає огляд тематики, біо-бібліографічні довідки про співробітників і бібліографію, також сприятиме кращій популяризації доробку Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича.

Свого часу різні керівні комісії, що перевіряли роботу інституту, з року в рік критикували його за багатогалузевість, мовляв, це була “академія наук в мініатюрі”, яка начебто “дублювала” тематику галузевих академічних інститутів. Слід, однак, мати на увазі, що для певного етапу багатогалузевість була корисна, оскільки в західноукраїнському регіоні відчувалася потреба в академічних науково-дослідних розробках з усіх гуманітарних наук. В останні роки, коли значно зріс рівень наукових досліджень в університетах та на гуманітарних кафедрах інших вищих навчальних закладів, особливо важливими стають функції інституту як координатора наукових розробок та ініціатора спільних програм.

Інститут зорієнтований на оптимальне поєднання загальноукраїнської й регіональної тематики. В майбутньому він планує і далі зосереджувати основну увагу на дослідженні тем, пов’язаних із системним міждисциплінарним вивченням актуальних проблем культури, суспільно-політичної думки, політичної історії України як складової частини загальноєвропейського та світового історичного процесу.

¹ Див.: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України: наукова діяльність, структура, працівники. — Львів, 2001.

² Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Бібліографія праць наукових співробітників 1990—2001 рр. — Упорядник О. Аркуша. — Львів, 2001.

³ Див., наприклад, І с а є в и ч Я. Перші українські академії // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 3—11.

⁴ Там же.

⁵ Г а л а й ч а к Г., Л у ц ь к и й О. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Нарис історії. Документи. — Львів, 2002 (готується до друку).

⁶ Див.: С т е б л і й Ф. Відділ історії України // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України: наукова діяльність, структура, працівники. — Львів, 2001. — С. 52—54.

⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — К., 1995. — С. 340—341.

⁸ Культурне життя в Україні. — Т. 1. — С. 655.

⁹ Н е ч и т а л ю к М. “Честь праці”. Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — Львів, 2000.

¹⁰ Див.: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8. — Львів, 2001.

¹¹ Encyclopedia of Ukraine, Edited by V. Kubijovy.... Vol. 2. Toronto; Buffalo; London, 1988. — Р. 332.

¹² Торжество історичної справедливості. — Львів, 1986. — С. 5.

¹³ Див.: Г а л а й ч а к К., Л у ц ь к и й О. Назв. праця.

¹⁴ Постаті української археології // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 7. — Львів, 1998.

¹⁵ О п р и с к В., Л е к О. Найновіші археологічні розкопки княжого Львова // Галицька Брама. — 2001. — № 9—10. — С. 30—31.

¹⁶ В о й т о в и ч Л. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. — К., 1992; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — поч. XVI ст.). — Львів, 2000.

¹⁷ Див.: Історичні студії на пошану Феодосія Стебля // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 9. — Львів, 2001.

¹⁸ **Див.: Збірник на пошану професора Юрія Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000.**

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

З ІСТОРІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ *

Народи планети вступили в третє тисячоліття. Роки минулого століття були позначені глобальними змінами величезного соціального значення. Вікопомною подією XX століття став розпад Радянського Союзу і утворення незалежних держав. Десять років тому український народ на всеукраїнському референдумі в єдиному пориві створив власну незалежну Українську державу, в боротьбі за волю якої, за віковичне прагнення стати господарем у своєму власному домі склали голови сотні тисяч представників нашого народу. Це був акт історичної справедливості, вистражданої українським народом.

Ця вікопомна подія, десятиріччя якої урочисто відзначено в містах і селах України, навічно золотими літерами буде викарбувана на скрижалях історії багатостраждального українського народу.

В розбудові Української незалежної держави постає таке першочергове завдання, як формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В його реалізації велика роль належить скарбниці пам'яті народної — історичному краєзнавству.

На зламі тисячоліть український краєзнавчий загаль, який веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів Київської Русі та героїчної доби козаччини, має вагомі підстави для святкування ювілею інституції, що започаткувала 75 років тому організаційне об'єднання розпорошених на українських теренах регіональних і місцевих осередків дослідників рідного краю.

23 січня 2001 р. Президент України Леонід Кучма, враховуючи важливу роль краєзнавчого руху у відродженні традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному вихованні молоді, видав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", який, зокрема, передбачив відзначення 2001 р. на державному рівні 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Знаменно, що ювілей нашої творчої громадської організації збігся у часі з роком, коли український народ урочисто відзначив 10-ліття незалежності своєї держави. Виступаючи з нагоди цієї важливої історичної дати 23 серпня 2001 р., Леонід Кучма наголосив, що "незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно. Вона живе, існує не тільки у зовнішній ат-

* Доповідь на ювілейному пленумі Всеукраїнської спілки краєзнавців 25 жовтня 2001 р. Подається в скороченому вигляді.

рибутиці, а повноцінно і повноправно, в усіх властивих суверенним державам вимірах та параметрах. У центрі Європи постала країна з 50-мільйонним населенням і найбільша за територією". У своєму виступі Президент України віддав належне ролі і прикладу "яскравих, непересічних особистостей, людей, для яких Україна справді над усе і яких можна назвати поведирями нації, її моральними лідерами, володарями сердець і душ. У давній і недавній вітчизняній історії немало таких знакових постатей від Богдана Хмельницького до Олеса Гончара. Усі вони, по-своєму і відповідно до історичних обставин, переслідували священну мету — зберегти Україну для України".

До цієї славетної когорти, безперечно, належать і покоління подвижників Українського краєзнавчого руху — дослідників і літописців рідної землі.

Після проведення за участю таких корифеїв національної наукової думки, як Дмитро Багалій, Дмитро Яворницький, і багатьох інших першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції (Харків, 1925), на якій було проголошено створення Українського комітету краєзнавства, розпочалася копітка робота з обліку, систематизації та забезпечення діяльності існуючих і утворення нових краєзнавчих осередків. Над цим плідно працювали авторитетні діячі — Михайло Криворотченко, Матвій Яворський, Олександр Яната, Володимир Герінович, Степан Рудницький, Олександр Лазарів та багато інших.

Координаційним центром Українського комітету краєзнавства стало методичне бюро, до якого входили К. Дубняк, В. Левицький, Д. Зайцев, І. Шатунов, П. Ковалівський. За його активного сприяння краєзнавчі осередки на місцях регулярно отримували програми, інструктивні та методичні матеріали. Бюро розробило структурну схему головних етапів краєзнавчої роботи, яка стала основою для широкого розгортання краєзнавчих досліджень.

Незважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, 1927 р. співробітникам Комітету вдалося налагодити у Харкові випуск всеукраїнського журналу "Краєзнавство", розрахованого і на науковий, і на широкий краєзнавчий загаль.

Про ефективність роботи Комітету свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо спочатку налічувалося лише 5 товариств і 11 гуртків у 5-ти округах, то на 1 січня 1929 р. діяло вже 51 товариство і 658 гуртків у 32 округах. Комітетом було впроваджено нові унікальні форми роботи, що сприяли переростанню краєзнавства із захоплення окремих аматорів у масовий рух. То був зоряний час у розвитку краєзнавства.

На жаль, на початку 30-х рр. за умов воєвничого формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем демократичні за своєю сутністю краєзнавчі дослідження не вкладалися в тогочасні концепції вітчизняної історії, не узгоджувалися з монопольними претензіями на істину кремлівських ідеологів. Саме це і призвело до ліквідації численних краєзнавчих організацій, до масових незаконних репресій у середовищі самовідданих дослідників і літописців рідного краю. Їх жертвами стали голова Українського комітету краєзнавства М. Яворський, його заступник і редактор журналу "Краєзнавство" М. Криворотченко, члени Комітету М. Волобуєв, В. Герінович, С. Рудницький, С. Пилипенко, О. Яната, директори і співробітники багатьох музеїв, керівники і члени краєзнавчих осередків, автори і видавці літератури про рідний край.

Минуло майже шість десятиліть до того часу, коли за ініціативою громадськості на хвилі демократизації суспільства у Києві 27 березня 1990 р.

нарешті було проведено з'їзд краєзнавців України, який одностайно ухвалив рішення про відродження загальноукраїнської організації краєзнавців, ліквідованої в 30-х роках. Оновлена інституція дістала назву — Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Сьогодні, згадуючи той березневий день 1990 р., хочеться з вдячністю назвати організації, які найбільше посприяли відродженню Спілки, і насамперед Національну академію наук України, Інститут історії України НАН України, Український фонд культури, Міністерство культури і Міністерство освіти, згадати його найактивніших делегатів: наших незабутніх Івана Гончара, Олену Апанович, Юліана Брайчевського, Олександра Криченка, Федора Шевченка, львів'янина Ігоря Кудіна, одесита Анатолія Бачинського, харків'янина Володимира Смоленського, а також тих, хто продовжує свою безкорисливу громадську діяльність і сьогодні: киян Леся Силина, Олександра Маринича, Валерія Смоля, Петра Толочка, В'ячеслава Горбика, Володимира Курила, Михайла Сікорського, Олександра Реєнта, Юрія Данилюка, Валентину Врублевську, Дмитра Янка, Лідію Орел, Світлану Щербань, Миколу Ходаківського, Анатолія Ситника, Євгена Склярєнка, Лерія Макаренка, Наталію Булаєвську, полтавчан Василя Лобурця, Олексія Нестулю, Галину Журавель, Галину Білоус, харків'ян Сергія Посохова, Валентину Ярошик, черкашан Ігоря Ліхового, Миколу Ішенка, дніпропетровчан Ганну Швидько і Віктора Пушкіна, волинян Григорія Гуртового і Григорія Бондаренка, чернігівчан Олександра Коваленка і Андрія Карнабеду, тернопольчанина Венедикта Лавринюка, житомир'янина Михайла Кострицю, донецчан Романа Ляха і Віктора Романюка, Івана Пашука з Рівного, прикарпатця Петра Арсенича, подолян Льва Баженова, Іона Винокура, Віктора Прокопчука, Віктора Савчука та багатьох інших подвижників, зусиллями яких понад 10-річчя тому було відроджено Всеукраїнську спілку краєзнавців.

Наша спілка, що по праву є спадкоємницею Українського комітету краєзнавства, активно продовжує традиції, започатковані у 20-ті рр. українськими інституціями, патріотична діяльність яких на ниві ретельного вивчення і дбайливого збереження для прийдешніх поколінь українства історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань та побутово-господарських традицій рідного народу впродовж тривалого часу або замовчувалася взагалі, або таврувалася як буржуазно-націоналістична. Це стосується Київської Тимчасової (Археографічної) комісії для розгляду давніх актів, створеної 1843 р., Одеського товариства історії і старожитностей (1839), Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (1865), Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), Товариства Нестора-Літописця при Київському університеті (1874), Харківського науково-історико-філологічного товариства (1887), Товариства дослідників Волині в Житомирі (1900) та ін., Таврійської (1887), Чернігівської (1896), Херсонської (1898), Катеринославської і Полтавської (1903), Київської (1914) і Харківської (1915) губернських вчених архівних комісій.

Характерно, що саме подвижницька діяльність цих комісій, активна участь у них української наукової і творчої інтелігенції заклала належний фундамент подальшого розвитку краєзнавства. Не випадково, що навіть у буремні роки національно-визвольних змагань, в умовах громадянського протистояння зароджувалися та функціонували численні краєзнавчі інституції, які мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, гетьмана, Директорії.

Завдання розвитку та організації краєзнавчої роботи в ті часи взяла на себе Українська Академія наук. Уже в першому її Статуті, затвердженому

1918 р., йшлося про те, що “ця найвища українська наукова установа ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України— української землі та народу”. Цій меті служили на початку 20-х рр. у структурі історико-філологічного відділу ВУАН комісії краєзнавчого профілю.

На таких надійних підвалинах і виникла 75 літ тому Всеукраїнська організація дослідників рідного краю.

Відзначаючи ювілей нашої Спілки, ми передусім віддаємо належне і складаємо шану подвижникам і організаторам, ученим і аматорам, тим дослідникам, які стояли біля витоків краєзнавчого руху. Імена тих, хто за велінням серця чесно служив відродженню України, навечно закарбовані в нашої пам’яті. Ми пишаємося тим, що саме ми є законними спадкоємцями і продовжувачами всього доброго і корисного, що було зроблено нашими численними попередниками.

Відродження краєзнавчого руху в Україні поступово відбувається вже в перші післявоєнні роки. У 50-х рр. намітились позитивні тенденції випуску літератури з краєзнавчої проблематики. Почали виникати краєзнавчі гуртки і об’єднання. У лютому 1964 р. за ініціативою Степана Гуменюка створене одне з перших в Україні — Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство. Ще до відродження спілки обласні краєзнавчі осередки з’явилися у Волинській, Рівненській, Сумській та інших областях.

Важливе значення для розгортання краєзнавчого руху мало залучення десятків тисяч громадських дослідників рідного краю до роботи над випуском “Історії міст і сіл Української РСР” — у 26 томах. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів, 8319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій.

Після утворення Українського товариства охорони пам’яток історії та культури (1966) краєзнавців було об’єднано в його місцевих осередках і секціях. Це допомогло провести Першу Всесоюзну краєзнавчу конференцію в Полтаві і чотири республіканські наукові конференції з історичного краєзнавства.

З перших днів оновлення Спілки його члени брали найдієвішу участь у громадсько-політичних, демократичних процесах, спрямованих на проголошення суверенітету і державної незалежності України.

Активно працює більшість краєзнавчих організацій. Примножує здобутки Товариство дослідників Волині, з часу заснування якого виповнилося 200 років. Значним є внесок у розвиток українського краєзнавчого руху на сучасному історичному етапі таких обласних організацій, як Волинська (голова — Геннадій Бондаренко), Дніпропетровська (Ганна Швидько), Донецька (Роман Лях), Запорізька (Федір Турченко), Івано-Франківська (Богдан Гаврилів), Полтавська (Василь Лобурець), Рівненська (Іван Пашук), Тернопільська (Венедикт Лавренюк), Харківська (Іван Саратов), Хмельницька (Іон Винокур), Черкаська (якою впродовж тривалого часу керував Павло Соса, а нині очолює Василь Мельниченко), Чернігівська (Олександр Коваленко) та інших осередків. Краєзнавці спрямовують свою роботу на формування насамперед почуття гордості за свою Батьківщину-Україну, адже поняття “Батьківщина”, “Україна”, “національна гідність”, святе поняття батьківського дому й рідної землі починаються саме з рідного краю, своєї домівки, села, вулиці, де людина народилася і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються із покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної

мови. Почуття любові до отчого краю, глибокої поваги до вікових нетлінних традицій є невичерпним джерелом духовності, моральності та культури сучасної людини. Саме знання рідного краю духовно збагачує людину, виховує безмежне почуття любові до Вітчизни.

За останнє десятиріччя ми значно збагатилися новим досвідом: краєзнавчий рух став справді масовим. В ньому беруть участь люди різних професій, різного віку. Можна без перебільшення сказати, що за роки державної незалежності України краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю, по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно-патріотичного виховання в країні. Завдяки подвижницькій праці сотень тисяч учених і ентузіастів-аматорів, об'єднаних у громадсько-наукові товариства й головним чином у Всеукраїнську спілку краєзнавців, краєзнавчий рух домогся у своїй діяльності значних результатів. Щороку в Україні проводяться десятки міжнародних всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій та симпозіумів, у центрі уваги яких опинилися відзначення річниці національно-визвольної революції середини XVII ст., 80-річчя української національної революції 1917—1920 рр., 50- і 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, знаменні ювілеї Б. Хмельницького, Т. Шевченка, М. Грушевського, І. Франка, Лесі Українки, І. Огієнка та ін. Проведено Всеукраїнські наукові конференції з історичного краєзнавства в Кам'янці-Подільському (1991), Луцьку (1993), Черкасах (1995), Харкові (1997), Дніпропетровську (1999) та останню ювілейну X конференцію, яка відбулася наприкінці вересня 2001 р. в Донецьку. Постійно проводяться міжрегіональні, обласні, міські та районні краєзнавчі конференції. На цих форумах по-новому, з державницьких позицій, з використанням нових архівних документів переосмислюються факти і події минулого, історичні постаті, повертаються із забуття тисячі реабілітованих імен громадян України. Опубліковано небачену кількість, порівняно з попередніми десятиліттями, монографій, книг, історичних описів населених пунктів, путівників, буклетів. Зусиллями краєзнавців чимало зроблено для вивчення й увічнення пам'ятних місць і видатних подій вітчизняної історії, збереження пам'яток історії та культури, вшанування подвигу полеглих у боротьбі з ворогом у роки Другої світової війни, створення музейних експозицій, організації туризму в науково-просвітницькій галузі.

Дбаючи про майбутнє, важливо вирішувати проблеми, пов'язані з викладанням краєзнавства в навчальних закладах. Нам здається, що учні шкіл і студенти всіх вузів, незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства (народознавства), знати першовитоки своєї історії. Для цього нам з вами, і насамперед вченим, слід зайнятися підготовкою програм для шкіл і вузів, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Незалежна Українська держава, її Президент високо поцінували безкорисливу громадську діяльність дослідників рідного краю. Десятки членів Спілки отримали за цей час почесні звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, “Заслужений працівник культури України”, “Заслужений вчитель України”, “Заслужений працівник народної освіти України”, “Заслужений журналіст України”. Є серед подвижників краєзнавства і кавалери Президентських відзнак, а також відзначені Кабінетом Міністрів, Міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, громадськими організаціями, місцевими держадміністраціями.

На сьогодні найвищою відзнакою Спілки є премія ім. Дмитра Яворницького. Серед її лауреатів директор Інституту історії України НАНУ академік Валерій Смолій, ректор Національної гірничої академії академік Геннадій Півняк, науковці Донецького національного (Олександр Бут і Петро Добров) та Волинського державного (Геннадій Бондаренко, Іван Кичій, Богдан Заброварний, Олексій Михайлюк, Євген Франчук) університетів, член-кореспондент НАН України Федір Шевченко, доктор історичних наук Петро Панченко, директор Переяслав-Хмельницького заповідника Михайло Сікорський, директор Тернопільського краєзнавчого музею Венедикт Лавренюк та інші подвижники і колективи наукових установ, бібліотек, музеїв, які роблять вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху.

Глибоко символічно, що саме на початку нового тисячоліття українські дослідники і літописці рідного краю отримали важливий державний документ, який відкриває нові перспективи перед членами Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Указом Президента від 23 січня 2001 р. “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”, яким зобов’язано Кабінет Міністрів України розробити і затвердити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 р., передбачати щорічно, під час розроблення проекту закону про Державний бюджет України, кошти на фінансування цієї програми, розглянути в установленому порядку питання щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок.

Міністерству культури і мистецтв, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним організаціям доручено сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Маючи на руках такий важливий документ, нам слід не лише відзначити ювілей спілки, а глибоко проаналізувати зроблене, виявити основні питання, над якими повинні працювати, сконцентрувати увагу на нерозв’язаних проблемах, піднести краєзнавчий рух на якісно вищий щабель.

Насамперед потрібно вжити заходів з організаційного зміцнення краєзнавчих осередків. Краєзнавчі організації повинні бути створені у всіх районах і містах. Ми глибоко переконані, що відповідно до Указу Президента, після розгляду Урядом в установленому порядку, питання віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок буде вирішене позитивно. Таке рішення, безумовно, посилить авторитет Спілки і сприятиме подальшому залученню до неї нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досліджень підготувати і видати енциклопедичне багатотомне зібрання “Історія міст і сіл України”, належним чином виконати всі завдання, визначені Указом Президента.

У зв’язку з цим виникає нагальна потреба привести Статут Спілки на всеукраїнському і регіональному рівнях у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об’єднань, подбати про створення надійної матеріальної бази для краєзнавства, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

Нині за дорученням Кабінету Міністрів від 17 березня 2001 р. розробляється Державна програма розвитку краєзнавчого руху в Україні до 2010 р. Її проект передбачає, зокрема: утворення наукових центрів регіональних досліджень в АР Крим, областях, містах Києві і Севастополі; розробку програми з курсу “Краєзнавство” для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл; удосконалення підготовки

та перепідготовки фахівців з краєзнавчої роботи; надання премії ім. Д. Яворницького державного статусу; встановлення регіональних премій за вагомий внесок у дослідження рідного краю; проведення всеукраїнських студентських та учнівських олімпіад з краєзнавчої тематики; виготовлення серії марок з портретним зображенням визначних дослідників рідного краю; випуск серії кінофільмів “Слава твоя, Україно”; теле- і радіопередач про краєзнавство і краєзнавців; розробку тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів рідним краєм.

Державним архівам програмою передбачено включити до планів науково-дослідної роботи каталогізацію з історії міст і сіл, пам’яток історії та культури, музеїв України; Вищій атестаційній комісії — розглянути можливість введення спеціалізації “Регіональна історія”; Держкомінформполітики має включити до планів випуск енциклопедичного довідника “Історичні міста України”, біографічного довідника про видатних політичних, державних, церковних діячів, майстрів культури і мистецтв, учених, краєзнавців; путівників по державних історико-культурних, історико-архітектурних та природних заповідниках, буклетів, плакатів та іншої друкованої продукції, посібників з краєзнавства.

Державна програма повинна передбачити і підтримку журналу “Краєзнавство”, який випускався Українським комітетом краєзнавства у 1927—1930 рр. і був відроджений нашою Спілкою 1993 р.

В іншому документі — в розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 р. “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України” доручено Кабінету Міністрів “забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України на основі сучасного історичного багатотомного збірника “Історії міст і сіл України” у новій редакції”.

Це розпорядження Президента ще раз підтвердило, що в час становлення незалежної Української держави українцям необхідно зайнятися відновленням історичної пам’яті, духовності через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, промислових підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов’язаних із героїчною історією нашого народу.

Наш почесний обов’язок докласти всіх зусиль до видання багатотомної “Історії міст і сіл України”. Ця оновлена величезна праця повинна красномовно засвідчити перед усім світом, що ми — велика нація, що, незважаючи на жорсткі удари долі впродовж багатьох тисячоліть, український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив вагомий внесок у світову цивілізацію. Багатовікова історія і культура України, як відомо, складалася і втілена в біографіях більш як 30 тисяч великих і малих міст і сіл. У їх числі понад 800 міст, селищ міського типу, яким минуло понад 300 років. Деякі з них відсвяткували свій тисячний ювілей, частина наближається до цієї вікопомної дати. 39 найстаровинніших українських міст рішенням уряду 1976 р. було взято під державну охорону. Крім того, в Україні близько 5000 сіл, якими теж понад 300 років, вік деяких становить тисячу та більше років. Саме історичні міста і села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби за національне і соціальне визволення, де розвивалася самобутня культура, національні традиції, створювалася неповторна історико-культурна спадщина.

Звичайно, історія для багатьох старовинних міст та сіл не була милосердною. Впродовж віків із цілої низки причин багато історико-культурних надбань цих міст і сіл знищено й втрачено назавжди. Тільки у XX ст.

зникло з карти України майже дві тисячі населених пунктів. Одні, як відомо, згоріли у полум'ї громадянської і Другої світової воєн, інші залишилися без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із багатьох областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної “теорії безперспективності” поселень. Останнє велике відселення відбулося у зв'язку з Чорнобильською катастрофою.

В Україні 1400 міст і селищ і понад 8 тис. сіл з цінною історико-архітектурною специфікою, 1020 парків, що мають значну культурну цінність. Понад 160 тис. пам'яток перебувають на державному обліку, 49 визначних ансамблів і комплексів оголошено державними історико-культурними заповідниками, восьми з них Указами Президента надано статус Національних. Ансамбль Софійського собору, Києво-Печерська лавра, забудова і пам'ятки історичного центру Львова занесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Все це наша історія, наша гордість, наша слава. І ми повинні її глибоко знати, пишатися нею, не залишатись байдужими до її дослідження.

Поколінню, яке вступає в життя, необхідно вичерпно знати свою історію, розуміти минуле у всій його складності і неоднорідності. Жодна із славетних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стиратися із пам'яті народу. Очорнення минулого, як і змовчування фактів, які на даному відрізку часу уявляються не вигідними з політичного погляду, — злочин перед нащадками. Головне — чесно відтворити події і факти і на правдивій історії виховувати сучасні і прийдешні покоління нового тисячоліття.

Керуючись методом об'єктивності та історизму, ми повинні створити фундаментальну наукову роботу, яка б з позиції правди, через дослідження і висвітлення історії міст і сіл України, їх наукову “біографію” від далекої минувшини до сьогодення всебічно, ґрунтовно показала велику, багатовікову, складну героїчну і трагічну історію багатостраждального, але не скореного українського народу, його величезний внесок у світову цивілізацію. Підготовка і видання багатотомної історії міст і сіл дасть могутній поштовх розвитку краєзнавства, його наукових і громадських форм, що плідно слугуватиме незалежній Українській державі, національно-патріотичному вихованню нашого народу, його гордості за рідну матір — Україну.

Усі ми спільним загалом повинні докласти чимало зусиль до того, аби краєзнавство у його науковій, громадській і шкільній формах було високо піднесене в Українській державі, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника малої батьківщини — оточене належною увагою і звучало гордо. Це залежатиме насамперед від нас — учених і аматорів, від нашої наполегливої, самовідданої праці на цій благородній ниві.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. О. СУШКО (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х рр. XX ст.

Історіографічний аналіз передбачає виявлення концептуальних підвалин тієї чи іншої проблеми, з'ясування її сутнісних ознак, визначення спільних та відмінних рис, науково-теоретичної класифікації понятійного апарату дослідження. Будь-яка наука має властиву систему пізнання, в тому числі й історична. Історичний аспект дослідження економічного життя суспільства вирізняється від історико-економічних не предметом, а метою, завданнями і структурою наукового аналізу. Можна вивчати особливості економічної теорії, внутрішні закономірності функціонування господарських систем, аналізувати відносини власності, але не досягнути пізнавальної мети, якщо не виробити характерних для історичного дослідження вимог і норм. Існують десятки методів (проблемно-хронологічний, системний, емпіричний, ситуативно-евристичний, математичний, контент-аналізу тощо), але вони є допоміжними, позаяк головним залишається метод історизму. Необхідно брати явище в його історичному розвитку.

З'ясування соціально-економічної природи приватного капіталу та приватного підприємництва неможливе без виявлення суперечливих моментів їхньої наукової інтерпретації в літературі саме 20-х років, коли, власне, і виникли ці поняття. Упродовж 1921—1927 рр. існувала ціла низка ґрунтовних теоретичних праць, велика кількість статей, автори яких використовували різні тлумачення для висвітлення приватного підприємництва. Вони вирізнялися не лише політичними та концептуальними особливостями, а й насамперед класифікацією приватнокапіталістичних форм господарювання. Їх теоретичним підґрунтям були основні положення більшовицької партії про розвиток суспільства перехідного періоду.

Для визначення приватного сектора застосовували різні поняття політико-економічного змісту: “приватний капітал”, “приватне підприємництво”, “приватногосподарська діяльність”, “приватне господарство”, “підприємницька діяльність”, “капіталістичне промислове підприємництво”, “умовно капіталістичні підприємства”, “господарська приватна ініціатива”, “дрібнотоварне виробництво”, “приватні підприємці”, “форми капіталістичного підприємництва”, “приватна і приватнокапіталістична торгівля”, “приватна промисловість”, “приватне виробництво”, “приватногосподарський капіталізм”, “капіталістичні відносини”. Виникла й відповідна класифікація приватних підприємців за соціальною та функціональною ознаками: “куркуль-підприємець”, “куркуль-виробник”, “куркуль-лихвар”, “куркуль-скупщик”, “радянська буржуазія”, “непмани”, “середній і крупний непман”, “дрібнобуржуазне населення”, “приватний торговець”, “найманий робітник” тощо. Ми не беремо до уваги категорії

суто економічного змісту (капітал, ціна, додаткова вартість, собівартість, розширене відтворення), які належать до інших суспільних наук.

Наявність широкого кола соціальних понять, які виникли в роки непу, засвідчує сам предмет дослідження, що виступає фактологічною констатацією історичного факту функціонування системи приватного підприємництва в 20-х рр. Перелічені визначення віддзеркалюють реальні соціально-економічні відносини та їхню організаційно-господарську специфіку. Всі вони мають кілька спільних коренів походження: слова “приватний”, “приватнокапіталістичний”, “підприємництво”. Семантично вони майже однорідні, але за соціально-економічними та функціональними ознаками дещо вирізняються. Простежуються соціально-класові, формаційно-системні, політичні принципи їх класифікації, але незмінним залишається констатація феномена приватного підприємництва.

Найтиповішими і найпоширенішими виявилися два універсальних визначення — “приватний капітал” і “приватне підприємництво”, які найчастіше зустрічалися в літературі того періоду. Практично виправданим та логічно обґрунтованим є метод зіставлення різних точок зору стосовно предмета нашого дослідження. Названі два поняття були домінуючими, а решта — конкретними та побічними. Ми враховуємо також і статті державно-політичних діячів, якщо в них присутня теоретична фабула, а не ідеологічні трактування та гасла.

Поширеною і впливовою була оцінка приватного капіталу, яку активно обстоював Ю. Ларін (М. З. Лур’є). Він був автором значної кількості праць з історії і теорії економіки перехідного періоду, аналіз яких розпочнемо, зіставляючи з іншими думками. В 1927 р. побачила світ його ґрунтовна книга про еволюцію приватного капіталу в СРСР, в якій він показав походження “буржуазного капіталу в радянській країні”, здійснив класифікацію різних видів “первинного буржуазного нагромадження в 1921—1924 рр.”, відстежив його роль і місце в промисловості, торгівлі, сільському господарстві, на грошовому ринку, виявив особливості приватного господарської діяльності населення¹. Ю. Ларін вважав приватний капітал ворогом пролетаріату та радянської влади, виокремлюючи його від приватного господарства як такого². Він визнав неприпустимою помилкою висвітлення “приватної промисловості взагалі”, тому що “є приватна промисловість *капіталістична*”, організована буржуазним капіталом, яка є формою буржуазного нагромадження, що експлуатує найману працю. З іншого боку, існувала “приватна промисловість трудова, що є простим товарним виробництвом без експлуатації чужої робочої сили дрібного кустаря і ремісника без найманих робітників”³. Обидві форми, на його переконання, належали до різних соціально-економічних типів господарювання, а тому ототожнювати їх він не рекомендував. Для виявлення справжнього приватного капіталу в економічному житті суспільства Ю. Ларін вважав доцільним виокремлення “спеціально капіталістичної частини” з приватного господарства. Приватний капітал для Ю. Ларіна — не абстрактна економічна категорія, а насамперед соціально-класова система відносин, неодмінним атрибутом якої є наявність експлуатації найманої робочої сили, капіталістичного нагромадження. Теоретичне значення має те, що він підходив до приватного господарства з двох сторін, виокремлюючи капіталістичний і трудовий типи.

Своєрідною виявилася точка зору А. М. Гінзбурга, за редакцією якого вийшов ґрунтовний і єдиний в 20-х рр. збірник статей про розвиток приватного капіталу в СРСР. Збірник побудований за фактологічним принципом, з наданням переваги науково-теоретичному аналізу конкретних

організаційно-господарських форм приватного підприємництва в торгівлі, промисловості, на транспорті⁴. А. М. Гінзбургу у збірнику належить вступна стаття та інші, що торкалися конкретних галузей промисловості, а поняття “приватний капітал” ототожнювалося в них фактично з приватним підприємництвом, позаяк висвітлювалися саме його організаційні форми та функціональні ознаки⁵. Названий збірник був виданий за наказом Ф. Е. Держинського і виявився результатом обстеження розвитку приватного капіталу в основних галузях промисловості. Якщо Ю. Ларін розрізняв приватний капітал і приватне господарство за класовими ознаками, то А. М. Гінзбург не акцентував увагу на малопомітних соціально-класових відмінностях. Ототожнювати приватний капітал зі “сферою приватногосподарської діяльності” означало, на його думку, змішувати різні поняття⁶. Дрібного кустаря і звичайного лоточника вважають представниками приватного капіталу, “хоча ми маємо тут справу лише з певною трудовою участю в господарському житті”⁷. До категорії “приватних капіталістів” А. М. Гінзбург відносив лише тих торговців, промисловців і власників майна, які використовували найману робочу силу, а решту — до трудових елементів. Відомо, що Ю. Ларін вороже поставився до приватного капіталу. Позиція А. М. Гінзбурга була досить толерантною. Він не був прихильником застосування адміністративних заходів проти приватного підприємництва, не вважав його “наростом на тілі радянського господарства, котрий підлягає знищенню методами соціальної хірургії”⁸.

Диференційований, але в контексті войовничого марксизму, аналіз становлення приватного капіталу використав А. З. Гольцман, котрий пов’язував з ним “відому дискусію про “можливості побудови соціалізму в одній країні”. В передмові до книги І. Мінгуліна він писав: “Приватний капітал — це єдина видима економічна сфера, де наявність антисоціалістичних елементів безспірна, де їх шкідлива антипролетарська і антисупільна діяльність б’є в ніс і в очі, звідки були запозичені самий буйний букет фактичних доказів існування, благополуччя і навіть зростання сил, що роблять неможливим побудову соціалізму”⁹. Незважаючи на його образну і водночас категоричну оцінку, І. Мінгулін зауважив, що велика частина приватних промислових і торгових одиниць є некапіталістичними підприємствами, а тому для них визначення “приватний капітал” має умовне відношення¹⁰. До категорії “умовно капіталістичних підприємств” він відносив кустарів-одинаків, котрі не використовували найманої робочої сили, торговців-лоточників, “професія яких є швидше результатом безробіття, а не прагненням до капіталістичної експлуатації та нагромадження, — тут немає цієї експлуатації і немає цього, капіталістичного, нагромадження”¹¹. Виокремлення складових частин приватного підприємництва, навіть за політико-економічними принципами більшовицького визначення капіталістичної природи, мало теоретичне і практичне значення. Теоретичне не обмежувалося лише диференційованим підходом до оцінки приватного капіталу, а також сприяло широкому його трактуванню в літературі.

Для переважної більшості дослідників, праці яких вийшли друком упродовж 20-х рр., не існувало істотних відмінностей між поняттями “приватний капітал” і “приватне підприємництво”. Наприклад, І. С. Кондурашкін, автор оригінальної роботи про діяльність приватного капіталу, використовував визначення “приватник”, “приватний капітал”, “приватне підприємство” майже в одному синонімічному ряді¹². Унікальність його праці зумовлена її темою та проблематикою: приватний капітал перед радянським судом. Варто лише назвати проблеми, порушені ним у книзі,

щоб оцінити її пізнавально-фактологічне значення: контрабанда, приватні комісійні контори, орендарі, держслужбовці і приватна торгівля реклами приватника, приватні підряди, лжекооперація, валютники, приватні поставки, соціально-класовий склад непманів, хабарництво держслужбовців, облік капіталістичних і соціалістичних елементів, питома вага приватної торгівлі і промисловості, система знайомств, способи нагромадження¹³.

Аналіз основних праць, авторами яких були відомі у 20-х рр. дослідники економічних проблем — Ю. Ларін, А. М. Гінзбург, А. З. Гольцман, С. Г. Струмилін, І. Мінгулін, І. С. Кондурушкін, Л. М. Юровський, С. Л. Фрідман та інші, свідчить про загалом упереджене ставлення вчених до самого інституту приватного капіталу, а з іншого боку, про його двозначне тлумачення: по-перше, для визначення капіталістичної природи приватного підприємництва в торгівлі і промисловості, по-друге, для узагальнення всіх галузей приватного сектора, для протиставлення капіталістичних і соціалістичних систем господарювання, а також для виявлення внутрішніх закономірностей розвитку конкретних організаційних форм приватного капіталу. Так, І. Мінгулін вважав торговий капітал початкового періоду непу джерелом становлення приватного капіталу взагалі і підприємництва, зокрема¹⁴. Ринок фінансів і грошову реформу досліджував Л. М. Юровський, С. Л. Фрідман, частково С. Г. Струмилін, Є. О. Преображенський¹⁵.

Таким чином, підсумовуючи попередній аналіз літератури 20-х рр., можна констатувати наявність двох концептуальних оцінок приватного підприємництва: приватне (трудове), яке здійснювалося власними силами самих засновників; приватнокапіталістичне з використанням найманої робочої сили. Саме капіталістична форма підприємництва перебувала в полі зору радянської економічної науки 20-х рр. Класифікація приватного капіталу відбувалася тоді в контексті соціально-класових пріоритетів радянської політичної системи, в основу якої було покладено ключові політико-економічні ознаки (наявність найманої робочої сили, потужність механічних двигунів, тип та розряд підприємства, джерела нагромадження, соціальне походження). Відомо, що М. І. Бухарін також брав до уваги перелічені ознаки. Його фраза — “не всякий приватний торговець є торговий капіталіст”¹⁶ засвідчувала також диференційований підхід до оцінки приватного капіталу і взагалі приватного господарства. Характерно, що названі вище автори, аналізуючи особливості розвитку приватного капіталу, досить рідко посилалися на промови В. І. Леніна, звертаючись лише до його концепції непу. Сам вождь більшовиків переймався політичним аспектом непу, зосереджувався на тактико-стратегічних моментах, а конкретними поняттями не займався. Він часто вживав визначення “приватне підприємство”, маючи на увазі “приватний капіталізм”¹⁷.

Заслуговує на увагу періодизація еволюції приватного капіталу, основні етапи його функціонування, які знайшли визначення в літературі зазначеного періоду. Ю. Ларін називав три періоди його розвитку. Перший, що тривав упродовж 1921—1923 рр., був періодом “створення сучасного приватного капіталу в нашій країні”, другий — з 1924 до 1926 рр. — вирізнявся його “нормальною” роботою, третій, що розпочався з 1927 р., характеризувався “плановим підходом до питання про приватний капітал”¹⁸. Для першого етапу, за визначенням Ю. Ларіна, було притаманним “хижацьке та нелегальне виникнення і нагромадження приватного капіталу”: його агенти та співучасники в держапараті, лжедержавна форма діяльності приватного капіталу, контрагентура, оренда, нелегальна перекуп-

ка, контрабанда, державні кредити, валютні операції, ухилення від податків, лжекооперація¹⁹. Періодизація, яку запропонував І. Мінгулін, була прилаштована до основних періодів непу, а граничною межею стала грошова реформа. Перший етап розвитку приватного капіталу тривав від проголошення непу до осені 1921 р., другий — від осені 1921 р. до початку 1923 р., а третій продовжувався до запровадження грошової реформи²⁰. Упродовж першого етапу, як зазначав І. Мінгулін, “ми не змогли утриматися і не змогли утримати приватногосподарський капіталізм на позиціях державного капіталізму”²¹. Не відбулося послідовного переростання соціально-економічних укладів (патріархального, дрібнотоварного, приватногосподарського капіталізму, державного капіталізму) в соціалістичний, не сталося й поглинення несоціалістичних форм господарювання. Останні “прорвали”, тобто подолали межу так званого “місцевого обороту”. До речі, теорія переростання багатокладності на шляху до соціалістичного укладу (патріархального у дрібнотоварний, дрібнотоварного у приватний капіталізм, того в державний капіталізм, а останнього в соціалізм) була випрацьована ще в 1921 р. В. І. Леніним, котрий бідкався на відсутність у Росії справжнього зразкового держкапіталізму, як у Німеччині²². Налагодити товарообмін, як планувалося протягом першого етапу непу, держава не змогла, тому що “приватний ринок виявився сильнішим за нас”, зазначав І. Мінгулін, а тому виникла “звичайна купівля-продаж, торгівля”²³. Приватна торгівля стала тоді монополістом на ринкові, особливо в умовах так званої “кризи збуту”, коли державно-кооперативна торговельна мережа перебувала лише на стадії формування. Характерною ознакою третього етапу було завершення “відступу” і перехід до “перегрупування сил”. Четвертий період, що розпочався після грошової реформи, вирізнявся “форсованими спробами регулювання приватноторгового обороту”²⁴. На думку І. С. Кондурушкіна, розвиток приватного капіталу відбувався в два етапи: перший охоплював початок непу (1921—1923 рр.), а другий розпочався восени 1923 р.²⁵ Кожний період мав характерну специфіку, пов’язану з проголошенням вільної торгівлі, запровадженням продподатку, здійсненням денационалізації дрібних підприємств, орендних відносин. Вони виявилися несподіваними для партійно-державної номенклатури, тому що вражали своєю масштабністю.

Класифікація приватного підприємництва, визначення основних етапів розвитку приватного капіталу, тобто приватногосподарських форм його функціонування, відбувалася також за кількісними показниками (питомою вагою в товарообороті і в промисловості, величиною товарної маси, часткою приватного сектора в національному доході). Принципове значення мали також нормативно-правові акти радянської держави (декрети, постанови, накази), які поділяли приватних підприємців за економічними показниками (система розрядів). На таких принципах була побудована періодизація, яку запропонував тоді А. М. Гінзбург. Нову економічну політику, беручи за показник динаміку приватного торгового капіталу, він розділив на 4 періоди: перший (1921—1923 рр.), коли торгівля досягла свого апогею, охоплюючи більше половини товарообороту, другий від початку 1924 до весни 1925 рр. супроводжувався жорсткою політикою витіснення, третій, протягом якого спостерігалася відносна регенерація приватноторгової системи, розпочався з другої половини 1925 р. і тривав до зими 1926 р., четвертий тривав з початку 1926 р., його характерною ознакою було обмеження приватного капіталу на хлібному ринку шляхом “економічного регулювання” заготівель продукції сільського господарства²⁶. Будучи авторитетним знавцем економіки перехідного періоду, А. М. Гінзбург стверджував, що саме протягом непу, за виключенням неврожайного 1924 р., відбувалося “абсолютне зростання приватного капіталу”, що ви-

знавали всі, хто “займався з’ясуванням питання”²⁷. Отже, майже всі дослідники виділяли початковий період розвитку приватного капіталу, обмежуючи його 1921—1923 рр.

До принципових питань теоретичного характеру належить виявлення особливостей інтерпретації самого непу. Переважна більшість дослідників тісно пов’язувала розвиток приватного капіталу з конкретним господарським механізмом функціонування нового економічного курсу радянської держави. Ленін та його послідовники вважали неп засобом досягнення конкретних завдань, а тому і приватний капітал, на їх глибоке переконання, мав допоміжний і тимчасовий характер у перехідний період. Невипадково вождь більшовиків у березні 1922 р. говорив про “наступ” і “перелаштування сил”²⁸. Полемізуючи з ідеологами “зміновіхвіства”, Ленін порушував риторичне питання: неп — еволюція чи тактика. Якщо еволюція, то виникає загроза переродження політико-економічної системи, відбуватиметься реставрація капіталізму, а тому неп — швидше тактика, тобто комплекс організаційно-господарських заходів держави, спрямованих на використання можливостей приватного капіталу для зміцнення економічних основ радянської держави²⁹. Неп у ленінському розумінні є боротьба, змагання між капіталізмом та комунізмом.

В творах В. І. Леніна, а також у політологічних працях, які належали перу його соратників, досить часто використовувалося означення “приватний”, котре мало класову спрямованість та суперечило здоровому глузду, категоріям економічної науки і реальним соціальним відносинам у 20-і роки. Застосування слова “приватний” до конкретних форм підприємництва виокремлювало його з-поміж інших, головним чином соціалістичних. Така постанова була виправданою. Визначення “приватнокапіталістична” діяльність, скажімо, приватних торговців, крім наголошення на їхньому соціально-класовому становищі, мало тавтологічний зміст. Капіталістичні форми підприємництва, навіть в їх більшовицькому тлумаченні, у 20-х роках були виключно приватними, тому що акціонерні товариства і кооперація мали колегіальну систему управління та своєрідний статус колективно-групового володіння засобами виробництва, продукцією тощо. Власниками і засновниками торгових закладів, промислових підприємств, які за відповідною класифікацією належали до капіталістичних, були також приватні особи. Державний капіталізм не набув масових форм в Україні, яким його волів бачити Ленін, не досяг західноєвропейського рівня (концесії зосереджувалися головним чином в Росії). Колективних форм капіталістичного господарювання також не було, бо селянські господарства, маючи кілька осіб працездатного віку, належали до приватного дрібнотоварного виробництва, особливо в Україні. Приватними господарствами (капіталістичного і трудового характеру) були підприємства кустарів, навіть членів промислових артілей, тому що їхні домашні майстерні не підлягали усуспільненню. Таким чином, визначення “приватнокапіталістичний” мало класовий зміст, не маючи нічого спільного з реальними подіями, тому що приватні підприємства 20-х рр. можна лише умовно вважати капіталістичними, враховуючи наявність найманої праці, виробничих потужностей, соціального походження самих підприємців, обсяги нагромадження тощо.

В історіографії по-різному тлумачать саму аббревіатуру “неп”. На її семантично-філологічне походження не звертали особливої уваги і в 20-х рр. Неп — він, а нова економічна політика — вона. В жіночому роді термін “неп” використовував В. І. Сталін³⁰. В ленінських працях вони не акцентовані, а Л. Б. Красін застосовував поняття непу в жіночому роді³¹.

В літературі 20-х рр. з проблем непу і приватного капіталу простежувався вплив ленінської концепції нового курсу. Так, для І. Мінгуліна суть

непу полягала в посередницькій ролі ринку між державними і приватними формами господарювання, але його функціональним завданням було максимальне використання “командних висот” держави для оволодіння “стихією ринку”³². Він також підкреслював тимчасовий характер непу, аналізуючи арсенал його економічних засобів подолання ринку і приватного капіталу³³. В. Сараб’янов вважав неп “політикою перехідного радянського ладу від капіталізму до комунізму”³⁴. На думку М. Вольфсона, неп був політикою радянської держави, яка забезпечувала будівництво комунізму економічними методами³⁵. В книгах Ю. Ларіна³⁶, І. С. Кондурушкіна³⁷, у статтях Ф. Г. Дубовикова, Х. І. Брауде, А. А. Дезена, Г. В. Постнікова, Я. Р. Емдіна, К. Н. Коптева, В. В. Радонежського, В. В. Борисовського, В. Білостоцького³⁸, Л. М. Юровського³⁹, а також у публікаціях інших авторів розглядалися конкретні аспекти розвитку приватної промисловості⁴⁰, торгівлі⁴¹, дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва⁴², соціально-трудових відносин на приватних підприємствах⁴³.

Виявлення та аналіз періодичних видань 20-х рр. засвідчує наявність великої низки статей з конкретних проблем становлення та діяльності приватного підприємництва у торгово-промисловій галузі економічного життя суспільства, автори яких не торкалися концептуальних питань методологічного характеру⁴⁴.

Науково-теоретичне та історико-пізнавальне значення має виявлення соціально-економічних основ формування приватного сектора, його спільних та відмінних ознак у містах і селах, вивчення принципів класифікації соціально-професійних груп підприємців, названих у літературі 20-х рр. “непманами”, “приватними промисловцями”, “радянською буржуазією”. Важливо з’ясувати сам тип приватного підприємця, відстежити конкретні його характеристики, кількісні та функціональні моменти. Йдеться про суто теоретичні засади, тобто про саму інтерпретацію понятійно-категоріального апарату пізнання, яким користувалися дослідники і політики в період непу.

Багатовекторним виявилось тлумачення соціально-економічного типу селянського господарства, дрібнотоварного за організаційно-функціональними ознаками і приватного за формою життєдіяльності. Власників дрібних торгово-промислових закладів, що існували в містах і діяли відповідно чинному законодавству про підприємництво, за виключенням дрібних кустарів, державні органи відносили до категорії “приватних капіталістів”. До речі, цей термін чи не першим використав Ленін на початку непу⁴⁵. В його промовах слово “приватний” виконувало насамперед роль політичного означення, а вже потім економічної категорії. Словосполучення “приватний капіталіст”, використане ним не раз, стосувалося саме власників дрібних торгових закладів та промислових підприємств, а не кустарів чи селян товаровиробників. Зокрема, відповідаючи в 1922 р. кореспондентові газети “Манчестер Гардіан”, лідер більшовиків згадав й інше визначення — “непмани”, яке набуло в 20-х рр. значного поширення. До цієї соціальної категорії підприємців В. І. Ленін відносив представників “зростаючої торгівлі”, які за “нової економічної політики”, на його переконання, прагнули б стати “політичною силою”⁴⁶. Для нього “непман”, а цей термін він брав у лапки, — яскравий представник “нової економічної політики”, “дрібний торгаш”, котрий користується свободою торгівлі “для всяких зловживань”⁴⁷. Селян та кустарів Ленін не зараховував до категорії “непманів”, підкреслюючи, що сама назва “значно більше стосується жартиливої газетної мови, ніж самої царини серйозних термінів політичної економії”⁴⁸. Визначення “непмани” певний час залишалося нейтральним неологізмом, а згодом перетворилося на лайливий соціально-політичний ярлик. У травні 1924 р., тобто кілька місяців після смерті В. І. Леніна, його

соратник по партії Г. Е. Зінов'єв у характерному настановному тоні зазначав: “треба розрізняти куркуля в дотеперішньому смислі і сільського непмана”⁴⁹. Раніше, мовляв, кожного заможного селянина називали куркулем, а тепер у селі “росте простий непман-лихвар, крамар, самогонщик, оптовик, там росте той непман, на якого ми будемо всіяко тиснути”⁵⁰. Він не лише визнав наявність сільського непмана, а й виокремив його соціальну структуру.

Типологізація селянських господарств у контексті приватного підприємництва, а тим паче розвитку приватного капіталу виявилася складною проблемою. Існуюча тоді система соціально-класової оцінки приватних господарств на селі була надто політизованою, орієнтованою переважно на виявлення соціальних джерел оподаткування. Радянська історіографія, посилаючись на політичні оцінки та відповідну соціально-класову структуру землеробського населення, не переймалася виявленням підприємницької діяльності селян, не прагнула з'ясувати справжньої дрібнотоварної чи капіталістичної природи селянських господарств.

У науковій літературі 20-х рр. існувало чимало визначень селянського господарства, в основу яких було покладено різні критерії. Дослідники зосереджували свою увагу переважно на кількісних та соціально-класових ознаках, але були спроби визначення й виробничого типу. Зокрема, А. І. Хрящева, аналізуючи економічне становище селянських господарств, виділила дві групи, що мали безпосереднє відношення до підприємницької діяльності: заможних селян та “великоексплуататорське господарство”⁵¹. Для першої групи господарств характерним була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, великої і єдиної сім'ї, двох-трьох коней, двох-трьох корів, дрібної худоби та угідь вище середньої норми в районі. Таке господарство мало тісний контакт з ринком — відгодовувало та продавало худобу, вирощувало для продажу сільськогосподарську продукцію. За сприятливої ринкової ситуації такі господарства, на думку А. І. Хрящевої, ставали не лише високотоварними, а й набули ознак підприємств капіталістичного типу (використання найманої робочої сили, наявність промзакладів)⁵². Вірогідність масового “переродження” цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з кількох причин: їх нестримного економічного поділу на дрібні господарства, слабого розвитку промислових підприємств. У господарствах подібного типу достатньо високою була питома вага внутрішнього споживання, а за умов існування радянської податкової системи відсоток так званого капіталістичного нагромадження був ілюзорним.

Економічні ознаки господарств “експлуататорського типу” були досить виразні: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, строкових робітників, промислових і торгових закладів, оренди землі. Функції капіталістичного нагромадження у таких господарствах, за оцінкою А. І. Хрящевої, сягали максимуму, а доходи вилучалися їхніми власниками “із землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств”⁵³. Їхня підприємницька діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла у 1926 р. (у 1923 р. оцінка була дещо іншою). Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини в селі визначаються за іншими ознаками (наявність їдоків тощо), наголошувала тоді А. І. Хрящева, то немає й умов для розвитку куркульства, немає умов і для глибокої диференціації⁵⁴. З іншого боку, “куркульські операції”, на її думку, міг взяти на себе “торговий капітал”, котрий не мав безпосереднього відношення до землеробства, а відтак капіталістичні тенденції слід шукати в лихварстві, у торгових оборотах. Отже, для дослідниці на перший план

виходило саме дрібнотоварне виробництво, а наявність капіталістичних ознак було явищем наслідковим.

Своєрідну методику типологізації селянських господарств запропонував В. Сараб'янов. Він поділяв селянські господарства на докапіталістичні і дрібнотоварні⁵⁵. До першої групи ним були віднесені дрібнокустарне виробництво, а також господарства селян, які виробляли продукцію “для продажу”, а не для “вилучення прибутку”⁵⁶. Серед категорії “дрібнотоварних” траплялися господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-середняцька група). Непман, на переконання В. Сараб'янова, це насамперед власник знарядь і засобів виробництва, хоч не кожен з них був “експлуататором”. За його класифікацією, до групи “сільського буржуа” потрапив і середняк, тому що був власником, але не експлуататором, бо в його господарстві не створювалася додаткова вартість⁵⁷. За принципами визначення соціально-економічних укладів було здійснено класифікацію селянських господарств, яку виклав у 1916 р. М. Вольфсон, а саме: дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та “приватнокапіталістичне” (з використанням найманої робочої сили, одержанням прибутку, додаткової вартості)⁵⁸.

Поширення набули в літературі 20-х рр. терміни “приватні особи” та “приватник”, які використовували для виокремлення питомої ваги приватної торгівлі чи промисловості в товарообороті, а також співвідношення трьох форм торгівлі — державної, кооперативної та приватної. Така методика спостерігалась у статтях багатьох авторів, опублікованих у різних фахових часописах⁵⁹.

Політизованою і водночас надто ідеологізованою була типологізація приватних підприємців у сільському господарстві, яку обстоював у своїх працях Ю. Ларін. Для нього не було жодного сумніву щодо “існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства”⁶⁰. Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської войовничої соціології 20-х рр., але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності. “*Куркуль-виробник*”, котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом з підприємницькою метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили, “*куркуль-скупщик*” (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), “*куркуль-торговець*” (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), “*куркуль-лихвар*” (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу, маючи з того прибуток)⁶¹. Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав “куркулем в динаміці”, тобто в еволюції на господарство приватнокапіталістичного типу⁶². Перша і третя категорії, за його підрахунками, становили близько 800 тис. господарств⁶³. Конкретні і прагматичні визначення підприємницького типу селянських господарств, запропоновані Ю. Ларінім, не завжди відповідали реаліям соціально-економічних відносин в українському селі. Зазначимо лише, що терміни “непмани”, “непманська буржуазія”, використані ним, мали чітку політико-економічну спрямованість і не відносилися ним до жанру “газетної жартівливої мови”.

На марксистських позиціях була написана і книга С. О. Загорського, опублікована російською мовою за кордоном у 1927 р. Її автор відслідковував розвиток “торгового капіталу”, “промислового капіталу”, “приватного капіталу в дрібному виробництві”, “капіталістичні відносини на селі”, а також вказав на формування “дрібної і торгово-промислової буржуазії”⁶⁴.

Фермерський тип селянського господарства у 20-х рр. як організаційної форми “дрібнокапіталістичного землеробства” знаходимо в працях В. М. Качинського та А. І. Хрящевої. Саме вони першими і єдиними використали тоді термін “фермер”, а також розкрили соціально-економічні ознаки нетипового для українського села виду приватного підприємництва. Так, В. М. Качинський, аналізуючи розвиток зернових господарств південних регіонів України, дійшов висновку про наявність там “дрібноселянського фермерського капіталізму”, “фермерських господарств — дрібних і середніх”⁶⁵. Принагідно зазначимо, що його статті й брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він одним з перших звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для сільського господарства. Ліквідація приватної власності і підприємницьких господарств (поміщицьких латифундій), на його глибоке переконання, зруйнувала усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинила небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання⁶⁶. За основний показник класифікації В. М. Качинський брав розмір зернового клину, а також рівень забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (воли, коні). А. І. Хрящева також допускала можливість переростання “заможного селянства” у “клас фермерів”⁶⁷.

Питання соціально-економічної диференціації селянських господарств, виявлення їхнього виробничого потенціалу для відстеження можливостей формування приватного підприємництва висвітлювали Л. О. Крицман, М. Левенштам, Е. Терлецький, О. Подвінський⁶⁸. Свою увагу вони приділяли переважно специфіці самого дрібнотоварного виробництва, його організаційно-господарським основам, зараховуючи відповідні господарства до приватнокапіталістичного типу.

Проблеми товарності селянських господарств з соціально-економічної точки зору досліджували, аналізуючи одночасно особливості самого сільськогосподарського виробництва в УСРР 20-х рр., О. Подвінський, В. Доброгаєв, В. Мишкіс, А. Я. Альтерман, В. М. Соловейчик⁶⁹. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, були орієнтовані на досягнення практичних результатів, у них хоч і зустрічалися визначення “приватний капітал”, але без політичної інтерпретації.

Підприємницький тип селянських господарств, але виключно в контексті науково-теоретичного аналізу, відстежували науковці відомої у 20-х рр. “організаційно-виробничої школи”, яскравими представниками якої були О. В. Чаянов, О. М. Челінцев, Г. А. Студенський, М. П. Макаров, Б. Д. Бруцкус, Л. М. Минін, М. Д. Кондратьєв. Так, Г. А. Студенський, вивчаючи походження земельної ренти, валового доходу в сільському господарстві, вказав на концептуальні засади названого вище наукового напрямку, творці якого займалися виявленням організаційних типів селянських господарств, поясненням їх еволюції та функціонування⁷⁰. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на думку С. А. Студенського, становили ключові принципи та концептуальні підвалини “організаційно-виробничої школи” вчених-аграрників, які з’ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства⁷¹. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не використовувало найману робочу силу, а його виробнича структура була віддзеркаленням трудово-споживчого балансу селянського двору, тобто

традиційних і абсолютно адекватних норм внутрігосподарського споживання.

О. М. Челінцев та М. П. Макаров активно пропагували й захищали теорію трудово-споживчого балансу селянського приватного господарства. Вони допускали можливість того факту, що не всі господарства на селі були трудовими, але глибоко досліджували внутрішні закономірності організації їх виробництва, структури споживання, побудови виробничої діяльності⁷². Їхня концепція еволюції селянського господарства вирізнялася від інших саме глибиною науково-теоретичного аналізу та практичністю висновків.

Основним теоретиком організаційно-виробничого напрямку в аграрних дослідженнях 20-х рр. був О. В. Чаянов. Науковий метод пізнання цього видатного вченого та його прихильників визначив Л. Крицман, який був непримиренним опонентом і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку⁷³. Він зазначав, що в книзі марно шукати “марксистського, тобто пролетарського” підходу до економіки сільського господарства, бо вона “знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл”⁷⁴. У своїх працях того періоду О. В. Чаянов писав не тільки про кооперацію, його цікавили проблеми еволюції селянського господарства. Дослідник наполегливо й широко обстоював організаційно-господарські підвалини селянського “індивідуального підприємництва”⁷⁵. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О. В. Чаянов називав шість основних типів селянських господарств. Вони, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: “капіталістичного товарного” і “сімейно-товарного”⁷⁶. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання “підприємницького доходу”, а друге — діяло за рахунок праці членів родини. Обидва типи були приватними, але “сімейно-товарне”, за оцінкою вченого, не мало “чистого доходу”, а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили⁷⁷. Методика класифікації економічного типу селянського господарства, застосована О. В. Чаяновим, суттєво відрізнялася від інших. Показником “капіталістичності” господарства він вважав не кількість наймитів, тому що їх використання може бути і збитковим для селянина-підприємця, а “чистий дохід”. Класичне “куркульське господарство” могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а за основне джерело прибутку могло мати торгові обороти, лихварство, оренду знарядь праці⁷⁸. До другої групи належали “напівкапіталістичні господарства”, які максимально використовували працю наймитів, а решта господарств, за виключенням “пролетарських”, мали товарний характер некапіталістичного типу⁷⁹. Поняття “капіталістичне товарне господарство” розглядалося вченим як економічна категорія, а не класово-політична.

Теоретичні погляди О. В. Чаянова та прихильників його наукового напрямку викликали однозначно негативну реакцію з боку політичних структур. Одним з перших, хто виступив з критикою, був М. І. Бухарін, котрий писав влітку 1924 р., що “в області чисто теоретичній домінує дрібнобуржуазна і ліберальна доктрина Чаянова, Кондратьєва та інших професорів “російської школи”⁸⁰. Весною 1928 р. теоретик більшовицької партії висловився більш категорично, заявивши про наявність в аграрній науці течії “народницького типу”, яку “ми тримаємо під обстрілом”⁸¹.

Політичними звинуваченнями на адресу провідних вчених організаційно-виробничої школи була стаття Г. Е. Зінов'єва, котрий називав їх “теоретиками неонародництва”, а М. Д. Кондратьєва — “ліберальним бу-

ржуа”⁸². Підготовлені вченим тези “Завдання в царині сільського господарства у зв’язку із загальним розвитком народного господарства та його індустріалізацією” партійний функціонер назвав “маніфестом куркульської партії”⁸³. Більшовиків не влаштовувало те, що М. Д. Кондратьєв визнав згубними для селянських господарств надто високі темпи індустріалізації. З критикою проти О. В. Чаянова та його прихильників виступили з погромними статтями М. Кантор, А. Аболін, Я. Нікуліхін, Л. Готовський, М. Беленький, які намагалися спростувати теорію самобутнього розвитку приватного підприємництва у сільському господарстві⁸⁴. Статті названих авторів свідчили про негативне ставлення до приватного капіталу дослідників нової генерації, вихованої в дусі сталінської теорії соціалістичної реконструкції народного господарства.

Таким чином, у літературі 20-х рр. співіснували дві принципово відмінні концепції теоретичної інтерпретації приватного капіталу та приватного підприємництва: марксистська, яка ґрунтувалася на принципах класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ, та немарксистська, представники якої дотримувалися теоретико-пізнавальних підвалин еволюційного підходу до виявлення природи економічних процесів. Поняття “приватний капітал” ототожнювалося з конкретними організаційно-господарськими формами підприємництва в різних галузях народного господарства. Його марксистське тлумачення не охоплювало всієї проблематики приватного підприємництва в 20-х рр. Соціально-класові ознаки не були вичерпними для повноцінного аналізу приватногосподарських форм діяльності населення. Визначення “приватне підприємство”, що відповідало конкретним формам господарювання в торгівлі, промисловості, сільському господарстві, є найбільш повним і точним для його використання в історичних дослідженнях. Доповнення “приватне” не завжди відповідало його функціональному значенню, тому що його використовували переважно для протиставлення “капіталістичного” підприємництва різним соціалістичним формам господарювання, а також кооперативним товариствам. Усі дослідники, які займалися окресленою проблемою, вирізняли серед приватного підприємництва капіталістичне і просте товарне виробництво, хоч у реальному житті їх було важко розрізнити.

¹ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — М.-Л., 1927. — 310 с.

² Там само. — С. 3.

³ Там само. — С. 3—4.

⁴ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР (под редакцией А. М. Гинзбурга). — М.-Л., 1927. — 565 с.

⁵ Там само. — С. IV—V.

⁶ Див.: Экономическое обозрение. — 1926. — № 8. — С. 30.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ М и н г у л и н И. Пути развития частного капитала (с предисловием А. З. Гольцмана). — М.-Л.: “Московский рабочий”, 1927. — С. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² К о н д у р у ш к и н И. С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918—1926 гг.) (с предисловием Д. И. Курского). — М.-Л., 1927. — С. 48.

¹³ Там само. — С. V—IX.

¹⁴ М и н г у л и н И. Указ. соч. — С. 46—48.

¹⁵ Ю р о в с к и й Л. Н. Денежная политика советской власти (1917—1927). — М., 1928. — 400 с.; Ф р и д м а н С. Л. Частный капитал на денежном рынке. — М.: ЦУП ВСНХ СССР, 1925. — 210 с.; С т р у м и л и н С. Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — № 9. — С. 9—32; С т р у м и л и н С. Г. Индус-

- триализация СССР и эпигоны народничества. — М.-Л., 1927. — 91 с.; Преображенский Е. А. Новая экономика: Опыт теоретического анализа советского хозяйства. — Т. 1. — М., 1926. — 274 с.
- ¹⁶ Бухарин Н. В защиту пролетарской диктатуры: Сборник. — М.-Л., 1928. — 260 с.
- ¹⁷ Ленин В. И. X Всероссийская конференция РКП(б), 26 травня (Проект резолюции в питаньях новой экономической политики) // Повн. збр. творів. — Т. 43. — С. 308—309; Його ж. План проекту наказу від РПО // Там само. — С. 367—372.
- ¹⁸ Ларин Ю. Указ. соч. — С. 8—9.
- ¹⁹ Там само. — С. 9.
- ²⁰ Мингулин И. Указ. соч. — С. 52—53.
- ²¹ Там само. — С. 56—57.
- ²² Ленин В. И. VII Московская губпартконференция, 29—31 жовтня 1921 р. // Повн. збр. творів. — Т. 44. — С. 197; Його ж. План проекту наказу від РПО // Там само. — Т. 43. — С. 370.
- ²³ Мингулин И. Указ. соч. — С. 54.
- ²⁴ Там само. — С. 48.
- ²⁵ Кондурushкин И. С. Указ. соч. — С. 26—27, 110—113.
- ²⁶ Гинзбург А. М. О частном капитале в народном хозяйстве // Частный капитал в народном хозяйстве СССР... — С. 7.
- ²⁷ Там само. — С. 8.
- ²⁸ Ленин В. И. XI з'їзд РКП(б). 27 березня — 2 квітня 1921 р.: Промова на відкритті з'їзду // Повн. збр. творів. — Т. 45. — С. 89.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Сталин И. В. Сочинения. — Т. 12. — М., 1949. — С. 171.
- ³¹ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп. — Харьков, 1926. — С. 3—4.
- ³² Мингулин И. Указ. соч. — С. 59—60.
- ³³ Там само. — С. 154—155.
- ³⁴ Сабьянов Вл. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). — М., 1926. — С. 41.
- ³⁵ Вольфсон М. Экономические формы СССР, 5-е изд. — М.-Л., 1926. — 200 с.
- ³⁶ Ларин Ю. Указ. соч. — С. 310; Советская деревня. — М.: Изд. “Экономическая жизнь”, 1925. — С. 384; Интеллигенция и советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. — М., 1923. — С. 91; Итоги, пути, выводы новой экономической политики. — М., 1923. — С. 283.
- ³⁷ Кондурushкин И. С. Указ. соч. — С. 297.
- ³⁸ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 36—293.
- ³⁹ Юровский Л. Н. Указ. соч. — С. 119.
- ⁴⁰ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 300—502; Дискуссия о вовлечении частного капитала в торговле и промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 15 апреля; Чубарь В. Первые итоги применения принципов новой экономической политики // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября; Протесов В. Принципы применения концессионного начала к украинской промышленности // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 июня; Янин М. Некоторые вопросы концессионной политики // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 67—76; Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) // Більшовик України. — 1928. — № 18. — С. 45—58.
- ⁴¹ Свищев Ф. И. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины // Плановое хозяйство. — 1925. — № 4. — С. 264—274; Червинский П. Частноторговый капитал // Хозяйство Украины. — 1926. — № 1. — С. 62—70; Приклонский Н. Роль налогов и налогообразных платежей в бюджетах частной торговли // Вестник финансов. — 1925. — № 5. — С. 101—107; Озерский Н. К вопросу об участии частного капитала в торговле и промышленности // Там само. — С. 107—109; Тантлевский Б. Н. Частноторговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3. — С. 96—111; Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. — 1925. — Книга IV. — С. 168—186; Капиталы и национальный доход Украины в 1923—24 гг. (опыт исследования), под ред. А. Л. Гринштейна. — Харьков, 1926. — 185 с.
- ⁴² Хрящев А. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 48—57; Хрящев А. И. Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926. — С. 18—21; Ларин Ю. Советская деревня. — С. 56—59, 370—375; Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украин-

ны. — 1925. — № 6. — С. 98—106; Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М. М. Вольфа). — Харків, 1927. — 182 с.

⁴³ Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. — Харьков, 1927. — 76 с.; Буянов В. А. О работе профсоюзов в частных и концессионных предприятиях: Долой неграмотность. — М.-Л., 1927. — 36 с.; Фрумкин Б. Профсоюзы и хозяйственное строительство. — М., 1928. — 98 с.

⁴⁴ Состояние арендной промышленности Украины в 1924—25 гг. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — с. 79—88; Шультман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности Украины // Там само. — 1924. — № 16—17. — С. 33—38; Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 300—502; Озерский Н. К вопросу об участии... — С. 17—22; На новых путях: Итоги новой экономической политики 1921—1922 гг. — Вып. 2. Финансы: Труды под ред. Комиссии СТО в составе В. П. Милютина, А. М. Лежавы и др. — М., 1923. — XIX, 146 с; Частный капитал в ценовой промышленности СССР // Вестник промышленности, торговли и транспорта. — 1926. — № 32. — С. 10—17; Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. — 1925. — № 4. — С. 36—44; Его же. Проблема частного капитала // Вестник промышленности, торговли и транспорта. — 1926. — № 12. — С. 23—28.

⁴⁵ Ленін В. І. План проекту наказу від РПО // Повн. збір. творів. — Т. 43. — С. 370.

⁴⁶ Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові “Манчестер Гардіан”. — Другий варіант (незакінчений) // Там само. — Т. 45. — С. 252.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Зиновьев Г. и Каменев Л. О середняке (Материалы). — Л., 1925. — С. 11

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Хрящева А. И. Подъем крестьянского хозяйства... — С. 48—57.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Сабьянов Вл. Указ. соч. — С. 8—9.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Вольфсон М. Указ. соч. — С. 12—19.

⁵⁹ Карнаухов М. Торговля и финансы потребительской кооперации Украины в 1923—24 году // Хозяйство Украины. — 1925. — № 1—2. — С. 69—70; Белянин И. Торговля в районах Украины // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3. — С. 148, 152; Его же. Кооперативная торговля (потребительская кооперация) // Там само. — 1925. — № 6. — С. 176—188; Коломойцев П. И. Вопросы торговой политики // Там само. — 1925. — № 1—2. — С. 26—30; Нурин А. Ближайшие задачи в области регулирования рынка и кооперации // Там само. — 1928. — № 10. — С. 128—129; Коломойцев П. На путях к общественной торговле // Там само. — 1927. — № 10. — С. 17—25.

⁶⁰ Ларин Ю. Советская деревня... — С. 369.

⁶¹ Там само. — С. 56—57.

⁶² Там само. — С. 57—58.

⁶³ Там само. — С. 58—60.

⁶⁴ Загорский С. О. К социализму или к капитализму. — Б.г. Берлин, 1927. — 308 с.

⁶⁵ Качинский В. Указ. соч. — С. 98—106; Его же. Очерки аграрной революции на Украине. — Харьков, 1923. — 112 с.

⁶⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15—23; Его же. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября; Его же. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — 29 с.

⁶⁷ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве... — С. 18—20.

⁶⁸ Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. — М.-Л., 1929. — 576 с.; Его же. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. — 1929. — № 3. — С. 7—26; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 8. — С. 37—53; Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. — 1925. — № 2. — С. 55—70; Подвinsky О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. — Харків, 1929. — 124 с.; Азі-

зян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. — М.-Л., 1928. — 204 с.

⁶⁹ Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хозяйство Украины. — 1926. — № 11—12. — С. 173—188; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Там само. — 1928. — № 10. — С. 144—150; Мышкис В. С. Баланс народного хозяйства Украины // Там само. — 1928. — № 10. — С. 47—65; Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения // Там само. — 1928. — № 6. — С. 101—110; Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Там само. — 1928. — № 10. — С. 24—43.

⁷⁰ Студенский Г. А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы обложения. — М., 1925. — 113 с.

⁷¹ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики. — Вып. VIII. — М., 1923. — С. 9—34.

⁷² Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. — Харьков. — Агрономия, 1919. — 178 с.; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920—1926 гг.). — М.: Новая деревня, 1928. — 40 с.; Русское сельское хозяйство перед революцией, 2-е перераб. и доп. изд. — М., 1928. — 239 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. — М. // Экономическая жизнь, 1926. — 556 с.; Его же. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. — М., 1926. — 223 с.

⁷³ Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). — М.: Новая деревня, 1924. — 152 с.

⁷⁴ Там само. — С. 3.

⁷⁵ Чаянов А. В. Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. — М.-Л., 1925. — 46 с., с табл.; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / Из работ Научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики при Сельскохозяйственной академии им. К. Тимирязева. — 2-е изд. — М., 1924. — 87 с.; Организация крестьянского хозяйства / Из работ Научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики в Москве. — М., 1925. — 215 с., с илл.

⁷⁶ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, 2-е, заново перераб. и доп. изд. — М., 1927. — С. 29.

⁷⁷ Там само. — С. 34.

⁷⁸ Там само. — С. 29—30.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Бухарин Н. О некоторых задачах нашей работы в деревне // Большевик. — 1924. — № 7—8. — С. 21.

⁸¹ Бухарин Н. И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии: к итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б), 13 апреля 1928 г. — Л., 1928. — С. 34.

⁸² Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии // Большевик. — 1927. — № 13. — С. 34—39.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий // Большевик. — 1927. — № 9. — С. 28—39; Аболин Арт. Накопление в крестьянском хозяйстве и кооперация // Там само. — 1928. — № 3. — С. 36—38; Никulichин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии // Там само. — 1928. — № 17—18. — С. 46—48; Готский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары // Там само. — 1928. — № 20. — С. 47—48; Белецкий М. Кооперативный план Ленина и его истолкователи // Там само. — 1927. — № 22. — С. 91—92.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

ІНСТИТУЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ СПРИЙНЯТТІ СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

Усталені підходи до з'ясування сутності держави передбачають виокремлення системи інституцій останньої. Незважаючи на досить значну кількість праць, присвячених історії Української козацької держави загалом, досліджень, в яких би розглядалися її окремі установи, не так уже й багато. Не виключенням серед них є й інституція гетьманства. Дана тема взагалі ще не була об'єктом монографічного дослідження (тут мова йде не про ті ґрунтовні праці, в яких досліджувалась інституція гетьманства у межах висвітлення життя та діяльності багатьох видатних її представників) і розглядалася на рівні дотичних, супутніх, чи, як нині кажуть, “маргінальних” розвідок.

Предметом дослідження вона ставала як складова опозицій “гетьман — старшина” й “монархічна — республіканська форма правління”. У контексті першої опозиції насамперед згадаємо публікації М. Василенка “Конституція Пилипа Орлика”¹, В. М'якотіна “Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст.”², В. Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.”³. У цих працях тема “гетьман — старшина” розглянута крізь призму соціально-економічних відносин даних суб'єктів. Гетьманська влада в них зображається як слабкий опонент класовому натиску старшинства, яке посилювалося за рахунок наростання власної економічної могутності.

З огляду на політико-правові засади тема “гетьман-старшина” розглянута у відомих працях Л. Окиншевича “Генеральна рада” й “Рада старшини”⁴, І. Черкаського “Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині”⁵. У них аналізуються гетьманські прерогативи у співвідношенні з повноваженнями Генеральної ради, Ради старшини, Генерального військового суду. На прикладі здійснення влади І. Скоропадським зазначені питання проаналізовані Л. Мельником^{5а} та О. Гуржієм^{5б}.

Інституцію гетьманства у контексті змагання монархічної та республіканської форм правління розглянуто у працях Л. Окиншевича “Лекції з історії українського права”⁶, Б. Крупницького “Основні проблеми історії України”⁷, В. Смоля, В. Степанкова “Українська козацька ідея XVII—XVIII століть”⁸, В. Степанкова “Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького”⁹.

У синтетичних дослідженнях увага насамперед зверталася на питання, що стосувались юридичного статусу інституту гетьманства з визначенням прав і компетенції, форм діловодства, титулатури, атрибутів гетьманської влади. Тут знову ж таки назвемо праці Л. Окиншевича¹⁰, Л. Мельника “Боротьба за українську державність (XVII ст.)”¹¹, В. Горобця “Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть”¹², колективне дослідження “Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці”¹³.

Осторонь від окресленої й уже традиційної тематики стоїть стаття С.Плохія “Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні”¹⁴, де аналізуються спроби гетьмана узаконити владу глави Української держави у системі ієрархії європейських володарів.

Як бачимо, в переважній більшості наукові пошуки стосовно інституції гетьманства здійснювалися з використанням як методу досліджень надбань теорії держави і права. Ми ж пропонуємо подивитися на гетьманську владу крізь призму політичної культури і з’ясувати, якою поставала ця інституція у свідомості політичної еліти України-Гетьманщини.

Коли у середині XVIII ст. у політичній свідомості старшин актуалізувалося питання визначення статусу гетьманської посади, що “стосується до честі і переваг гетьманів Малоросійських і Війська Запорозького”, то виявилось, що “хоча були в архівах колишніх Генеральної канцелярії різні письмові документи, а деякі і при гетьманові Скоропадському були ж в зборі”, але більшість з них загинула під час глухівської пожежі 1748 р. Тому автори доповідної записки К. Розумовському використали деякі “письмові документи” і свідчення “старшин генеральних та інших значних малоросіян”, які “про те відаючи, істинно знають”¹⁵. Виконуючи замовлення гетьмана, автори цієї записки пішли шляхом описання владних функцій, пов’язаних з гетьманською посадою, тобто вдалися до структуралістського методу.

Тим же шляхом підемо й ми, точніше у межах напрямів, які задає структуралістський метод, спробуємо виявити політико-культурні орієнтації стосовно посади гетьмана. Але спочатку з’ясуємо сутність тих, які визначали його статус у межах українського суспільства та відносно тогочасних європейських володарів.

Найчастіше, як свідчать документи, посада гетьмана сприймалась у рамках загального поняття “старший”. П. Дорошенко пояснював московським послам наприкінці 1667 р. — на початку 1668 р.: “І я тепер, будучи над військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час (час Б. Хмельницького. — О. С.), малим будучи (прилуцьким полковником. — О. С.), старшого слухав”¹⁶. Цю ж думку П. Дорошенко висловлював і в листі від 21 квітня 1671 р. до царя, розповідаючи про справи “цієї (Правобережної. — О. С.) Малої Росії”, “над нею же аз старшинствую”¹⁷. Таку ж словесну формулу він вжив і стосовно “цього малоросійського народу”: “...Над ним же аз старшинствую”¹⁸. Старшим себе називав Д. Многогрішний, вживаючи слово “старшинство” як синонім “гетьманству”¹⁹. “У Війську Запорозькому старшинствуючим” називав себе І. Самойлович²⁰.

З пояснення І. Мазепи запорожцям від 10 серпня 1693 р. видно, що гетьманська влада розглядалася у межах патримоніального сприйняття влади: “...Гетьманська влада годна є такої свободи, аби ви, менші, нас не вчили і не штрафували (засуджували. — О. С.), але зі свого послушенства чинили те, що вам чинити велять і розказують”²¹. Такими старшими, точ-

ніше, найстаршими, бачили гетьмани себе стосовно усіх інших суб'єктів та об'єктів політичного життя в Україні.

Виходячи з моністичного бачення природи влади, гетьмани розглядали зосередження влади у своїх руках як гарантію суспільно-політичної стабільності: "...Коли буде начальників багато, тоді порядку ніякого не буде", — пояснював Я. Сомко дяку А. Іванову²². Цю думку він розвивав у листі до царя: "...Учинили полковники, сотники і вся чернь таку постанову, що без досконалого ("совершенного") старшого ніякого порядку доброго не може бути..."²³. Його старшини теж визнавали, що гетьман на чолі старшинської ієрархії є запорукою успішної боротьби з ворогами: "... А нам, без старшини перебуваючи і без гетьмана, управитися з тими государевими неприятелями немає ким, для того ж ми і обираємо собі старшину у повного гетьмана до государевого указу Якима Сомка..."²⁴.

Уряд гетьманства розглядався й як гарант єдності держави — Війська Запорозького. Так його значення бачив П. Дорошенко: "Без голови" воно піде "врозтіч"²⁵. "Без старшого", на думку Д. Многогрішного, "мила вітчизна — наша Україна" могла б прийти "до останнього розорення й пагуби"²⁶. Погляд на інституцію гетьманства поширювався й на зовнішньополітичне оточення, на фоні якого вона розглядалась як складова безпеки України. Старшини висловлювали переконаність, що відсутність гетьмана є ознакою слабкості їх суспільства. А це вело до небезпеки нападів з боку зовнішніх ворогів. З такої орієнтації виходили лівобережні старшини 28 березня 1672 р., звертаючись до царя про якнайшвидше (після усунення Д. Многогрішного) обрання нового гетьмана: "А якщо тривалий час Україна — Мала Росія, в. ц. пр. в-ті отчина, без гетьмана перебувати має, то навколишні неприятелі наші, насміхаючись з того, а особливо і Дорошенко з ордами, чого не дай Боже, війною щоб не вступив". Тому старшини просили у царя якнайшвидшого дозволу про скликання елекційної ради "для всілякої на Україні безпеки"²⁷.

Стосовно українського суспільства, з огляду на виконувані у ньому функції, гетьмани сприймалися рівними іншим володарям. Так зокрема дивився на це питання І. Самойлович. У листі до царя від 9 грудня 1677 р. він стверджував: "Скрізь у всіх державах і країнах всіляка справа, а особливо військова, на якій вся цілість земель яких і країн тримається, завжди належного зело монаршого або регіментарського потребує опікування"²⁸. До семантичного ряду "царів, та інших земських володарів" включав себе і гетьман І. Мазепа в універсалі від 27 червня 1693 р., виданому обивателям міст Остра й Козельця²⁹. П. Орлик намагався пояснити "королям, князям, республікам та іншим християнським державам" причини укладення договору з турецьким султаном. При цьому він посилався на тезу про те, що "володарі, які дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше ніж інші люди виставлені на суд загалу"³⁰. Таким чином, пояснюючи свої мотиви, гетьман у вигнанні вважав рівним володарям і себе.

Відповідно до тогочасних уявлень про значущість, рівень могутності володарів гетьмани вважали себе рівними ілюстрісімусам — залежним володарям³¹. Здійснивши дві відомих нам спроби утвердити себе як гетьмана Божою милістю³² — тобто незалежного володаря — серенісімуса, Богдан Хмельницький, зрештою, змушений був погодитися зі статусом ясно-вельможного (так перекладається з латинської "illustrissimus").

Аналогічно себе сприймав і Ю. Хмельницький, наполягаючи на своїй непідвладності польським королівським гетьманам чи царським воєводам. Так, наприкінці 1661 р. він висловив догану Я. Сомку за те, що наказний гетьман наважився нагадати, "що він — гетьман — вільна людина". Для Юрія це було само собою зрозумілим, адже "королівського гетьмана і

воеводи над ним немає”³³. Таким чином, він вказував на головну рису влади залежного володаря — підвладність лише серенісімусу.

Гідним статусу ілюстрісімуса вважав себе й І. Брюховецький, пославши незадовго до своєї загибелі послів “до турецького султана, віддаючи себе йому в підданство з тим, щоб бути йому князем руським у Києві й перебувати в підданстві турецького, як-от князь семигородський”³⁴.

У такому ж статусі бачив гетьманство П. Дорошенко, коли “з усією старшиною на раді запропонував і затвердили, що по обидва боки Дніпра жителям бути в об’єднанні і жити б окремо і давати данину турецькому цареві і кримському ханові, так же як волоський князь платить”³⁵. Таким же залежним володарем бачив себе й І. Самойлович. У полеміці з правобережним гетьманом, коли той уподібнив свою політику політиці князів Київської Русі, І. Самойлович зауважив: “Де вже нам рівнятись з руськими князями! Рівнятись можуть тільки рівні з рівними, а руські князі були незалежними володарями”³⁶.

На користь твердження про сприйняття гетьманами себе рівними ілюстрісімусам свідчить й листування І. Виговського та І. Самойловича з волоським і мултянським господарями, де форма і зміст звертань господарів та гетьманів практично тотожні. У листі від волоського володаря до І. Виговського від 25 червня 1658 р. гетьмана названо: “Ясновельможний милостивий пане гетьмане, а мій вельце милостивий пане і добродію”³⁷. І. Самойлович, звертаючись у листі до господарів волоського і мултянського від 12 лютого 1678 р., пише: “Ясновельможний милостивий господине воевода і господар земель молдавських, мені дуже милостивий господине і приятелю!”³⁸

Такими ж володарями визнавали себе й І. Мазепа та П. Орлик, погоджуючись на протекцію Карла XII. Генеральні старшини К. Розумовського 1750 р. розглядали гетьманів “з милості государевої головними володарями”, які “від єдиного тільки монаршого повеління гетьмани мали управління”³⁹, тобто також бачили їх залежними володарями.

Опосередковано на орієнтації щодо гетьмана як рівного залежному володарю свідчить відома ситуація з врученням гетьманських клейнодів П. Тетері. Обувившись, що булаву йому привіз І. Мазепа, тоді “особа зовсім незначна, свій брат-козак, невідомий ні там, ні тут ніякою заслугою”, новообраний гетьман наголошував, що на Лівобережжя з подібною місією приїздив “чоловік великий, якийсь князь”⁴⁰ — за тодішньою ієрархією “ілюстріс” — особа, що лише на щабель нижча за ілюстрісімуса⁴¹.

Сприйняття гетьманів як рівних володарям фіксується, на наш погляд, і в поширенні їх влади на об’єкти, що не мали безпосереднього політико-адміністративного зв’язку з тогочасною політичною системою, але були включені до складу України етнічно-культурно й територіально. Так, гетьмани надсилали свої універсали про визнання виборів церковних ієрархів⁴², брали під свою протекцію монастирі. Представники гетьманів брали участь у церемоніях набуття повноважень щойно обраних міщанами війтів, “декларуючи” гетьманське “схвалення” (“зволеньня”)⁴³.

Проте рівність з володарем у сприйнятті тогочасної еліти та самосприйнятті самих гетьманів зовсім не означала ідентифікації останніх з першим. Тоді, коли стосовно реалізації своєї влади гетьмани говорили як про “старшинствування” та “регіментування”, то стосовно польського короля це визначалось як “государювання” (лист П. Дорошенка до Калги-Султана, липень 1674 р.)⁴⁴, а стосовно волоського і мултянського

господарів як “володіння” (лист І. Самойловича до вказаних господарів, 12 лютого 1678 р.)⁴⁵.

У чому ж бачилася політико-правова сутність здійснення влади гетьманом, визначувана тоді, як правило, на фоні ієрархії володарів? На думку генеральних старшин — авторів пояснювальної записки 1750 р. — гетьману належать справи “військові” та “розправні”, а в цілому, “як тієї землі з милості государевої головний властитель”, гетьман мав здійснювати “управління”⁴⁶. Ф. Чуйкевич у своєму відомому “Експерпті” виходив з того, що Гетьманщина “довірена і доручена” монархом гетьману “в утримання і управління”⁴⁷.

В листі до царя від 21 лютого 1662 р. Я. Сомко використав термін “урядство”⁴⁸. І хоча 16 квітня того ж року, присягаючи гетьману, старшина з рядовим товариством вжили стосовно нього формулювання “всіма нами має володіти”. Пояснення сутності цього “володіння” зводилося все-таки до “урядування”: “...І проти давнього і звичайного уряду нашого військового, доброго жалувати, а винного і своєвільного карати проти справ”⁴⁹. За межі поняття “урядувати” дещо виходило поняття “жалувати”, яке можна розтлумачувати як право, зважаючи на поведінку об’єкта гетьманської влади, з власної волі вдаватися до певних засобів заохочення чи покарання. Але ця ж цитата вказує на існування норми: робити це адекватно справам, у межах звичаєвого права, а не на власний розсуд.

Д. Многогрішний поняття “старшинствувати”, “гетьманувати” тлумачив як “між Військом Запорозьким розправляти”⁵⁰. І. Самойлович бачив свою владну роль у виконанні функції правління: “військо правління мого”⁵¹; І. Мазепа в указі від 9 листопада 1688 р. виходив з того, що він “за милостивим й. ц. пр. в-ті указом, належне в Малій Росії справуючи в порядках виконання” здійснює⁵²; а також, “маючи ми міць у Малій Росії, в Богом береженій їх царської пресвітлої величності державі виправляти й утверджувати всілякі належні порядки...”⁵³. І. Мазепа часто вживав термін “регіменту мого полки”⁵⁴, що, походячи від німецького “regieren”, витлумачувалось як управління, урядування. С. Величко, розповідаючи про обрання гетьманом Петра Дорошенка, зазначав: “...І вручили йому в нагляд, до дальшого розгляду, правління і всі гетьманські тогобічні військові і громадянські справи”⁵⁵.

Чітку, часто повторювану формулу стосовно сутності гетьманування було відпрацьовано канцелярією Д. Апостола: “Ми, гетьман, за даною нам високомонаршою Й. І. В-ті жалуваною грамотою, маючи владу, всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштовуємо порядки”⁵⁶. Вживалася також формула: “Довірене Ясновельможному правління”⁵⁷. До них нерідко додавалася й конкретна мета: “...Щоб в народі Малоросійському одним перед іншими не могло бути образи і обтяження...”⁵⁸. Для нас конкретна вказівка на мету здійснення гетьманської влади цінна тим, що знімає всілякі сумніви щодо можливості витлумачення понять “влаштовувати порядки”, “правити” як таких, що надавали гетьману не лише законодавчу владу, а й законодавчу та виконавчу в комплексі.

Найдетальніше зміст гетьманських повноважень у сфері управління суспільними справами відображає Конституція П. Орлика. Вона чітко вказує, що гетьманська влада у колі старшин бачилася як влада з виконавчими повноваженнями: “...Потрапляти в те буде Ясновельможний Гетьман своїм зваженим старанням і владою, якого і всі у вітчизні невлаштованості, премудрому виправленню, права і вольності військові непорушному захованню і обороні, договори ці і постанови skutечному виконанню доручаються”⁵⁹.

Крім визначення владних повноважень гетьмана, політичною елітою України чітко фіксувалися й суспільні функції останнього. У самому загальному вигляді його влада сприймалась у соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підвладним) орієнтаціях⁶⁰. Завданнями гетьмана бачилися турбота про стабільність, правопорядок, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності суспільства, відтворення його духовності. У формулюваннях того часу це виглядало як “печалування” задля “цілості” вітчизни, як писали старшини, підвладні М. Ханенку у листі до П. Дорошенка⁶¹.

Здобувши право бути обраними “на той клопітливий гетьманства чин”, самі гетьмани бачили своє завдання в тому, щоб “порядок був і справедливість святая множилась” (Б. Хмельницький 8 листопада 1649 р.)⁶²; “...За вольность стояти, оплаканої вітчизни, скільки допомоги Бог дасть, і обороняти” (М. Ханенко до Д. Многогрішного 30 липня 1669 р.)⁶³; “...Про всіляке загальне добро промишляти, щоб весь народ за його старшинством в спокої і в тиші жили” (Д. Многогрішний)⁶⁴; “...Про військових вольностей оборону, всієї України добра посполитого, заховання цілості, так... і про добробут церков божих” дбати (П. Дорошенко)⁶⁵; “...Тільки, щоб примноженням вольностей Війська Запорозького по збереженню безпеки, цілості вітчизни, добробутом благочестивих церков, народ християнства українного могли тішитися” (П. Дорошенко до І. Самойловича та лівобережної старшини 22 серпня 1675 р.)⁶⁶; чинити так, щоб “народу було до прибутку” (І. Самойлович до І. Сірка 28 березня 1678 р.)⁶⁷.

В цілому орієнтації на суспільну роль гетьмана полягали у підкресленні факту його праці на користь суспільства. Опосередкованим підтвердженням тому, що влада і самими гетьманами, й їх оточенням сприймалась не як всевладдя, а інструментально і соціоцентрично, засвідчують особливе іменування Бога — “найвищий неба і землі Справця”⁶⁸. Найвища у Всесвіті, вірцева влада І. Самойловичу, як бачимо, уявлялася функціонально як інструмент вирішення справ.

Стосовно конкретних членів суспільства, то функції гетьманської влади вбачались у забезпеченні принципу соціальної справедливості. Представники еліти розглядали їх насамперед у заохочувальному аспекті. Зокрема 15 червня 1693 р. І. Мазепа з цього приводу висловився так: “...Маєм у своїй моці і власті влаштовувати й утверджувати в Малій Росії всілякі порядки, і кому доводиться, тому ведлуг слушності надання чинити всіляких добр”⁶⁹. Подібні формулювання щодо функції гетьманського правління ми знаходимо і серед висловлювань І. Скоропадського: “...На певних осіб, одних у Війську Запорозькому заслужених, а інших до військової служби придатних, за заслугами, гідні показувати респекти”⁷⁰.

За умови підпорядкованого становища України і постійного зловживання представниками протектора своїм, опертим на військову силу, становищем у старшинському середовищі в одну з домінантних орієнтацій стосовно посади гетьмана перетворилася вимога до нього надавати захист. Як пояснював 18 серпня 1675 р. І. Самойлович московському послу, катування, вчинені над українцями київським та остерським воеводами, призвели до того, що “на нього, гетьмана, всім військом злість мають велику і в очі йому, гетьману, в його гетьманських хоробах багато хто казав: дай нам строку до війська, що ти, гетьман, нас почав видавати і за нас не стоїш, що московські люди почали над нами, так же як і поляки, наругу чинити поза військовим правом і вольностями”⁷¹.

Вимагали оборони від гетьмана І. Брюховецького старшини полтавського полку, коли їх збездивив воєвода Я. Хитрово ⁷². І. Самойлович 5 серпня 1674 р., прохаючи царя відпустити посла І. Мазепу, а 6 грудня 1676 р., пояснюючи причини неможливості відправки до Москви П. Дорошенка, посилався на той же аргумент: у війську його дії або бездіяльність сприймуть як його “нестарання” захищати товариство від “безправ’я” ⁷³.

У рамках задоволення вузько станових потреб та інтересів гетьман сприймався старшинами як гарант їх соціальних здобутків, життєвих статків. Обрання гетьмана у визначеному аспекті для старшини означало “віддати на його опіку себе, жінок і дітей своїх”, а також “майно наше”. Так, зокрема, було сказано 22 листопада 1663 р. П. Тетері на елекційній раді в Корсуні ⁷⁴.

Гетьман розглядався й гарантом соціального захисту старшинських вдів та сиріт. Про це свідчать оборонні гетьманські універсали. Як узагальнив після їх вивчення сутність гетьманських обов’язків щодо старшин та їх сімей О. Грушевський: “Це інший бік гетьманського відношення, крім респекту, ще й оборона” ⁷⁵. Тобто, якщо дещо ширше тлумачити думку історика, вони потребували гетьмана заради респекту, щоб помічав їхні заслуги та оборони, щоб заслужене і надбане гарантував не тільки для них, але й для наступних поколінь.

Гетьманські “протекція та оборона” були потрібні не лише “неповним” старшинським сім’ям, а й “заслуженим домам”, насамперед для полегшення перших кроків службової кар’єри їх дітей ⁷⁶. Такі орієнтації щодо гетьмана засвідчує уже сам факт існування інституту бунчукового товариства.

Звичайно, погляд на гетьмана як гаранта суспільно-політичних здобутків старшини вів і до близьких за змістом орієнтацій стосовно гетьмана як уособлення політичної системи України та влади старшини над підлеглими станами. Така ситуація простежується у листі І. Мазепи до переяславського полковника Мокієвського від 10 листопада 1688 р. Гетьман строго вичитував за примушування мешканців м. Борисполя до приватного полковничого будівництва. На його думку, така поведінка старшин підривала насамперед його авторитет: “...Що люди мовчать і вам мусять підлягати, то вони, не вас глядячи, терпляче те зносять, але на нас, рейментаря”. З огляду на те, що такі дії полковника могли б викликати незадоволення гетьманом — “через те ваше непотрібне людям наприкрення, нам самим неслави не було і поговору від тих же людей” — І. Мазепа суворо забороняв зловживати владою ⁷⁷.

Надзвичайно важливим аспектом сприйняття інституції гетьманства політичною елітою України-Гетьманщини нам уявляються політико-культурні орієнтації, що формувалися стосовно гетьмана як суб’єкта міждержавних стосунків. Такі погляди формувалися цілком природно. Оскільки реалізація українських прав та вольностей мала не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичний аспект, остільки гетьман повинен був слідкувати за виконанням договорів, а отже, сприймався як репрезентант, уособлення Української держави. На це звернув увагу ще А. Яковлів: “Факт ствердження договору 1654 р. й складання додаткових договорів при зміні гетьманів треба пояснити так, що при кожній зміні особи гетьмана, який персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін — Україну, а тим самим і свою правну силу” ⁷⁸.

Цей висновок цілком підтверджується конкретними проявами політико-культурних орієнтацій старшинства щодо визнання гетьмана офіційним представником Війська Запорозького перед російським монар-

хом. Так, наприклад, хоча прохання до царя про відрядження в Україну до Батурина московських стрільців ухвалювала травнева Старшинська рада 1671 р., в історичному документі цей факт подається через формулювання: "... З милості своєї за турботою вельможного його милості пана гетьмана..."⁷⁹.

Сприйняття останнього як уособлення держави, починаючи з договору 1654 р., викликало до життя споріднені погляди на гетьмана як гаранта незмінності суспільно-політичного устрою. Зважаючи на них, І. Мазепа, наприклад, 6 травня 1688 р., припускаючи, що московські урядовці можуть на тривалий час затримати, а то й заслати до Сибіру його посла Р. Дмитрашку-Райчу, просив відпустити того додому одразу ж, пояснивши це прохання так: "А заношу цю мою просьбу для того, щоб не було на мене від війська і народу про те нарікання, оскільки поперед мого уряду того не було" ⁸⁰. Так само він зреагував 11 липня 1693 р. з приводу відмежування воєводами до Росії частини земель с. Хоружівки: "...З якої тих людей скорботи і на мене, гетьмана, падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не була, яка тепер сталася за мого уряду" ⁸¹.

Гарантом незмінності суспільно-політичного устрою бачив себе й І. Скоропадський. Вказуючи в універсалі 15 лютого 1710 р. братам Богдановичам: "Ми тоді гетьман, як всілякі давніх Малоросійських регіменту нашого прав конституції, бажаємо в цілості непорушній утримувати..." ⁸². Погляди на гетьмана як репрезентанта держави і гаранта незмінності суспільно-політичного устрою чітко фіксує також Конституція П. Орлика. Хоча у ній чітко формулювалася вимога про прийняття рішень виключно "Генеральною Радою", право і обов'язок "суплікувати" до протектора, у разі порушення прав, вольностей чи кордонів покладалися на гетьмана ⁸³.

У рамках визначених орієнтацій старшини бачили ситуацію, що складалася стосовно суспільно-політичного устрою й після смерті І. Скоропадського. Не гаючи часу, провідні представники політичної еліти звернулися до імператора за дозволом провести вибори нового гетьмана: "...Щоб за нинішнього між гетьманством часу порядки і справи всілякі Малоросійської вітчизни нашої своїм звичаєм, а не змінним чином були здійснювані без жодної заминки..." ⁸⁴. Як відомо, незважаючи на заборону Петра І, спонукувані своїми політико-культурними нормами, вони ще досить тривалий час продовжували наполегливо домагатися монаршого дозволу провести вибори гетьмана ⁸⁵.

Хоча історичні процеси, що розвивались у наступні часи, теж мало або й зовсім не сприяли зміцненню інституції гетьманства як складової політичної системи України, сама ідея гетьманства продовжувала жити у політико-культурному комплексі старшинства. Це можна пояснити психологічними механізмами ідеалізації даної інституції, як прояву "старовини", на негативно-емоційному психологічному фоні дедалі посилюваних проявів втручання у політичне життя Гетьманщини з боку російського уряду, як проявів "новини". Тому, коли внаслідок закономірного чи випадкового збігу обставин виникали сприятливі умови, політико-культурні орієнтації стосовно інституції гетьманства зразу ж шукали втілення у реальному житті. Так сталося, коли старшини почали домагатися відновлення гетьманства з огляду на фаворитизм та морганатичний шлюб О. Розумовського з російською імператрицею. Подібна ситуація була і з братом Кирилом — активним учасником червневого 1762 р. двірського перевороту. Зміцнення позицій К. Розумовського при дворі Катерини II зразу ж актуалізувало погляди старшинського загалу щодо гетьмана як гаранта су-

спільно-політичного устрою України-Гетьманщини перед російським монархом. Невідомий оратор, учасник старшинського з'їзду 1763 р. висловлював власне сподівання і закликав старшин: "Отже, нам благородні збори, нічого більше не залишається, як, зібравши усі потреби і прохання наші, просити ясновельможного нашого графа гетьмана, щоб він приєднав свою старанність до нашої і сильним своїм у І. І. В. авторитетом виклопотав нам милість і допомогу; на його поміркованість, на його великодушність, на його старанність заради Вітчизни потрібно нам, безсумнівно, покладати сподівання, що він, зневажаючи всілякі зусилля і власну користь, докладе найревніших зусиль, приводячи до попереднього стану стражденню, зневажену і всілякої допомоги позбавлену Вітчизну нашу..."⁸⁶.

Наведений приклад, правда, може сформувати у дослідників враження, що старшинство, хоча ще й продовжувало, мовляв, у силу історичної соціально-психологічної інерції бачити гетьмана представником політичної системи України-Гетьманщини, але уже не у світлі орієнтацій на договірність, а з нею й на державність. Таке припущення повністю знімає відоме "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р. до Катерини II, де, як на наш погляд, мова йде про відновлення традиції договору між гетьманом та монархом-протектором, та й сам документ був ні чим іншим, як проектом такого договору, що набув би чинності за умови підписання його імператрицею.

Наявність в українській політичній еліті орієнтацій на збереження інституції гетьманства як репрезентанта українського суспільства у міждержавних стосунках фіксується також у ході виборної кампанії 1767 р. до Катерининської законодавчої комісії. Незважаючи на скасування інституції гетьманства ще наприкінці 1764 р. та ігноруючи тиск генерал-губернатора П. Румянцева, українська шляхта залишалася "єдиною щодо збереження української автономії"⁸⁷, що теж опосередковано засвідчує і характеризовані нами погляди щодо інституції гетьманства. Перший наказ від ніжинського і батуринського шляхетства відверто вимагав виборів гетьмана⁸⁸.

Отже, в орієнтаціях на інституцію гетьманства, з огляду на суспільно-політичні функції та місце у системі владної ієрархії, гетьман сприймався у межах загального поняття "старший". Наявність гетьманської посади й посідання її конкретною особою розглядались як гарантія суспільно-політичної стабільності, дієвості політичної системи, запорука територіальної недоторканності.

На фоні стосунків із сусідніми державами, їх главами гетьман уявлявся старшині посадовцем, що стояв в одному ряду з володарями. Українська політична еліта сприймала його, зважаючи на виконуваним функції, рівним ілюстрісімумам (ясновельможним) — залежним володарям. Проте це не означало, що гетьманів повністю ідентифікували з ілюстрісімумами. Для цього їм не вистачало походження від особи монаршої крові та особливого церковного обряду помазання на володарювання.

В орієнтаціях на владні повноваження гетьман в уявленнях старшин поставав як носій виконавчої влади. Загальна роль гетьмана з огляду, звичайно, на його владні повноваження, сприймалася в соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підвладним) орієнтаціях.

У соціально-політичних уявленнях еліти гетьман поставав як суб'єкт забезпечення справедливості у суспільстві. Для старшини це означало насамперед заохочувальні акції з огляду на старанність і вагомість їхніх заслуг, гарантування їх соціального становища, матеріальних надбань.

У зовнішньополітичному аспекті своєї діяльності гетьман розглядався як гарант виконання договорів протекторами стосовно України, незмінності суспільно-політичного устрою та реалізації щодо Гетьманщини і всередині останньої всього комплексу її прав і вольностей, як оборонець проти зловживань з боку представників еліти країни монарха-протектора.

¹ Василенко Н. П. Конституция Филипа Орлика // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1929. — Т. 3. — С. 157—158.

² Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. // Русское Богатство. — 1894. — № 2. — С. 38.

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 126, 136, 158.

⁴ Окиниевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв. — Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929; Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930.

⁵ Черкаський І. Звідомлення про відрядження до Харкова року 1927. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. — К., 1929. — С. 433.

^{5a} Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. — К., 1997. — С. 66—94.

^{5b} Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 125—139.

⁶ Окиниевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 85—89.

⁷ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — С. 46—51.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

⁹ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14—33.

¹⁰ Л. О. (Киришевич) Гетьман // Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — С. 376.

¹¹ Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) — К., 1995. — С. 172—173.

¹² Горобець В. М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть. — К., 2000. — С. 26—32.

¹³ Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998. — С. 125—126.

¹⁴ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимзації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. III. — К., 1994. — С. 86—110.

¹⁵ Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. VIII, спр. 538, арк. 8—8 зв.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1862—1892 (далі — Акты ЮЗР). — Т. 6. — С. 241.

¹⁷ Там же. — Т. 9. — С. 394.

¹⁸ Там же. — С. 396.

¹⁹ Там же. — Т. 8. — С. 111.

²⁰ Там же. — Т. 13. — С. 484.

²¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 521.

²² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 52.

²³ Востоков. Козелецкая рада 1662 года // К. С. — 1887. — № 2. — С. 279.

²⁴ Там же. — С. 269—284.

²⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 61.

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 111.

²⁷ Там же. — Т. 9. — С. 722, 732.

²⁸ Там же. — Т. 13. — С. 394—395.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1853 (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — С. 266.

³⁰ Орлик П. Маніфест до європейських урядів 4 квітня 1712 р. // Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. — К., 1993. — С. 70.

³¹ Плохій С. Назв. праця. — С. 100.

³² Там же. — С. 95.

³³ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 333.

³⁴ Там же. — С. 93.

³⁵ Там же. — С. 31.

- ³⁶ Цит. за: Костомаров Н. И. Собрание сочинений. — Т. XV. — Руина. СПб., 1906. — С. 261.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 211.
- ³⁸ Там же. — Т. 13. — С. 484.
- ³⁹ ІР НБУВ, ф. 8, спр. 538, арк. 11, 12 зв.
- ⁴⁰ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. IV. — Отд. III. — С. 295.
- ⁴¹ Плохій С. Назв. праця. — С. 99.
- ⁴² Акты ЗР. — Т. 5. — С. 175, 221.
- ⁴³ Там же. — С. 286.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 528.
- ⁴⁵ Там же. — Т. 13. — С. 484.
- ⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 8, спр. 538, арк. 9, 11, 12 зв.
- ⁴⁷ Там же, ф. 61, спр. 155, арк. 5.
- ⁴⁸ Там же, ф. 2, спр. 15576, арк. 9.
- ⁴⁹ Там же, арк. 44.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 111.
- ⁵¹ Там же. — Т. 13. — С. 39.
- ⁵² Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в. — К., 1884. — С. 24.
- ⁵³ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 221.
- ⁵⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. Упорядник В. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 16, 43 та ін.
- ⁵⁵ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 47.
- ⁵⁶ Мотыжинский архив, акты Переяславского полка XVII—XVIII в. — К., 1890. — С. 145; Материалы для отечественной истории (Изд. М. Судинко: В 2-х т.). — Т. 1. — Отд. 2. — К., 1853. — С. 42, 47, 50, 53, 56 та ін.
- ⁵⁷ Там же. — Т. 1. — Отд. 1. — С. 119.
- ⁵⁸ Материалы для отечественной истории. — Т. 1. — Отд. 2. — С. 78.
- ⁵⁹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 254.
- ⁶⁰ Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979. — С. 283—284.
- ⁶¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 384.
- ⁶² Модзалевский В. Л. Материалы и заметки. — Вып. 1. — Чернигов, 1913. — С. 4.
- ⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 44.
- ⁶⁴ Там же. — Т. 8. — С. 177.
- ⁶⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 58513, арк. 1.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 221.
- ⁶⁷ Там же. — Т. 13. — С. 551.
- ⁶⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1. Полк стародубский. — К., 1888. — С. 23.
- ⁶⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 263.
- ⁷⁰ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729—1730 г. — С. 390.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 215—216.
- ⁷² Там же. — Т. 6. — С. 132—133.
- ⁷³ Там же. — Т. 11. — С. 580; Т. 12. — С. 823.
- ⁷⁴ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 35, 43.
- ⁷⁵ Грушевський О. З побуту старшини XVIII в. (опубліковано у Науковому збірнику 1926) // ІР НБУВ, ф. 10, спр. 14955, арк. 5.
- ⁷⁶ Там же, арк. 10.
- ⁷⁷ Сулимовский архив. — С. 25.
- ⁷⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII в. — Варшава, 1934. — С. 4.
- ⁷⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII в. — Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930. — С. 301.
- ⁸⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. — С. 28.
- ⁸¹ Эварницкий Д. И. Источники... Т. 1. — С. 514—515.
- ⁸² Сулимовский архив. — С. 266.
- ⁸³ Источники Малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 246.
- ⁸⁴ Цит. за: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 49—50.
- ⁸⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 130—156.
- ⁸⁶ Речь “о поправлении состояния” Малороссии // Киевская Старина. — 1882. — № 4. — С. 125.
- ⁸⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760—1830. — К., 1996. — С. 123.
- ⁸⁸ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 25.

Проблеми історії України новітнього часу

В. І. ПРИЛУЦЬКИЙ (Київ)

МОЛОДЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР (1928—1933 рр.)

Роки “великого перелому”, “революції зверху”, яку здійснило сталінське керівництво, були одним з найдраматичніших періодів у житті українського народу. Глибокі деформації в усіх сферах життя суспільства, що відбулися в той час, ми відчуваємо й сьогодні. Протягом останнього десятиріччя завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних істориків зроблено значний крок у вивченні історії України в період утвердження тоталітарної системи. Але ця складна, багатопланова тема, безперечно, потребує подальшого дослідження. Зокрема, заслуговують на увагу такі важливі проблеми, як участь молоді в подіях того часу, політика правлячого тоталітарного режиму щодо неї, ставлення юнаків та дівчат до цього режиму, розвиток руху опору тощо. В радянській історіографії всі питання, пов’язані з молоддю, розглядалися надзвичайно упереджено й однобічно. Автор намагається переглянути стереотипи, що панували на сторінках радянських видань, і на основі архівних документів висвітлити ці проблеми.

Молодь завжди відігравала важливу роль у житті суспільства, особливо на переломних етапах його розвитку. Цілком природно, що, здійснюючи “революцію зверху”, правлячий режим намагався залучити для досягнення своїх цілей молоде покоління. З цією метою більшовицька партія створила власну молодіжну спілку — комсомол, який став важливою складовою частиною тоталітарного режиму.

З перших днів існування спілки більшовицька партія закріпила за нею право на монополію в молодіжному русі, придушувала усі спроби молоді об’єднатися поза межами комсомолу. Проте для того щоб встановити свій контроль над широкими верствами молоді, тоталітарному режимові було замало тільки ліквідувати інші об’єднання, що значно впливали на підростаюче покоління. Треба було завоювати авторитет серед широких верств юнаків і дівчат, залучити їх до комсомолу. Використовуючи можливості, які надала останньому правляча партія, комуністична спілка молоді доклала чимало зусиль, щоб показати себе захисником інтересів молодого покоління, організацією, яка ставить за мету задоволення його потреб. Але переважна більшість юнаків і дівчат вбачала в ЛКСМУ не більшовицьку спілку, а економічну чи культурно-просвітницьку організацію. Саме в цьому, а не в любові молоді до партії більшовиків та її режиму, полягала головна причина значного зростання лав комсомолу.

Залучивши до комуністичної спілки молоді сотні тисяч юнаків і дівчат, правлячий режим встановив над ними жорсткий контроль, фактично закабалив підростаюче покоління, намагався зробити з молодих людей слухняний інструмент для втілення в життя своїх цілей.

На 1 січня 1928 р. комсомол України налічував майже 350 тис. членів¹. ЛКСМУ була важливою складовою частиною правлячого режиму, за допомогою якої більшовицька партія впливала як на молодь, так і на інші верстви населення республіки. Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала кількість партійних.

Вони були тут чи не єдиним провідником більшовицької політики. На початку 1929 р. в УСРР налічувалося 6800 сільських осередків ЛКСМУ і тільки 2600 — осередків КП(б)У. Тобто 60 % комсомольських осередків діяли в селах, де не було партійних організацій. У деяких округах така диспропорція була більш значною. Так, по Ніжинському округу ця цифра становила 82 %, по Харківському — 77,6 %, по Київському — 78,7 %².

Зрозуміло, що правлячий режим намагався якнайширше використати комсомол під час проведення господарсько-політичних кампаній на селі. Запроваджуючи у січні 1928 р. надзвичайні заходи по хлібозаготівлях (що було, по суті, першим кроком у політиці воєнно-комуністичного наступу на селянство), більшовицьке керівництво звернуло особливу увагу на залучення до цього своєї молодіжної спілки. Комсомольські осередки повинні були завоювати і перетягнути на свій бік молодь, щоб через неї впливати на решту селянства. Подекуди це їм вдавалося. Але, як зазначалося в документах того часу, “не легко довелося осередкам переборювати той настрій, що спостерігався як серед деяких комсомольців, так і безпартійного селянства в зв’язку з самооподаткуванням”, “в самооподаткуванні роль осередків була незначна”³. Траплялося чимало випадків, коли збори по самооподаткуванню зривались або приймалися «неправильні, помилкові» рішення.

Головним винуватцем хлібних ускладнень було оголошено куркуля, проти якого і спрямовувалися надзвичайні заходи, що нагадували методи часів воєнного комунізму. ЦК ЛКСМУ звернув увагу комсомольців на необхідність якомога активніше допомагати владі у виявленні “спекулянтів і куркулів, які утримували велику кількість хліба, спрямувати роботу по заготівлі продуктів на виконання плану на 75 % за рахунок заможної частини села”⁴. Такі настанови знайшли підтримку серед комсомольців і бідняцької молоді. Вони сприйняли їх як заклик “бити куркуля”. Наприклад, у Маріупольському окрузі комсомольці організовували засідки на селян, які везли хліб на продаж. У Кам’янецькому окрузі за допомогою членів ЛКСМУ було виявлено чимало прихованого “спекулянтами” хліба, відібрано багато збіжжя у селян, які порушували ціни і не мали патенту на закупку хліба⁵.

Проте більшість селянської молоді була незадоволена політикою правлячого режиму на селі. Деякі молоді селяни намагалися чинити їй опір. Згідно з повідомленнями, що надходили в ЦК ЛКСМУ, молоді “куркулі” прагнули взяти молодь під свій вплив. Як свідчать матеріали керівних комсомольських органів, невдоволення заходами по хлібозаготівлях набуло масового поширення серед молоді. Наприклад, Тульчинський ОК ЛКСМУ повідомляв, що в с. Лугове Джулинського р-ну комсомолец — голова сільради зриває роботу хлібозаготівель, мотивуючи тим, що хліба в селі немає. В с. Шумилове того ж району комсомольці відмовилися проводити показовий суд над хлібним спекулянтом. У Білоцерківському окрузі секретар осередку с. Завадівка Володарського р-ну “веде агітацію як серед селян, так і серед комсомольців проти хлібозаготівель”⁶.

Подібні настрої поширювалися і серед інших верств молоді, в тому числі серед військовослужбовців. За повідомленням ПУ УВО, в першому кварталі 1928 р. зареєстровано 230 випадків незадоволення “політикою партії на селі в зв’язку з продовольчою програмою”, у т. ч. 142 — серед військових — членів КСМ. З цієї причини 20 червоноармійців добровільно вийшли з лав комсомолу⁷.

Таким чином, можна вважати, що внаслідок зміни курсу більшовицького партійно-державного керівництва, особливо щодо селянства, по-

літичні настрої серед значної частини молоді почали змінюватися. Якщо раніше молоді люди цілком лояльно ставилися до правлячого режиму або були далекі від політичного життя, то у 1928—1929 рр. багато хто з них почав висловлюватися проти заходів більшовицького керівництва. Свідченням цього було різке збільшення кількості виявлених органами ДПУ “антирадянських” організацій і груп молоді.

Згідно з документами комсомольських і каральних органів, протягом 1928—1929 рр. чимало підпільних молодіжних угруповань діяло на селі. Так, у трьох селах Липовецького р-ну на Вінниччині було створено молодіжну організацію під назвою “Народна партія визволення України”. В Цебельківському р-ні на Одещині діяла “Спілка молоді”, до якої входило 8 чол. на чолі із секретарем сільради. В с. Олександрівка Покровського р-ну Запорізького округу оформилося угруповання молоді, яке мало свого голову, секретаря, друковані видання, членські книжки. На хуторі Південна Долина Попаснянського р-ну Артемівського округу органи ДПУ заарештували групу, “яка поставила за мету створення щось на зразок селянської спілки”. “Контрреволюційну” групу молоді було виявлено в Березнеговатському р-ні Херсонського округу. А в одному із сіл Макарівського р-ну на Київщині під керівництвом вчителя діяла “куркульська група молоді”, яка випустила 2 номери підпільної газети “За матір Україну”. В с. Забули того ж району також організувалося молодіжне угруповання, дії якого мали політичний характер⁸. У Білоцерківському окрузі ДПУ ліквідувало підпільну “петлюрівську” організацію “Комітет визволення України”, в якій брали участь комсомольці. “Антирадянське” угруповання молоді виникло в с. Білозірка Мелітопольського округу. В с. Козацьке Звенигородського р-ну Уманського округу колишній секретар осередку ЛКСМУ організував групу, яка “проводила роботу по зриву хлібозаготівель”⁹.

Як і в попередні роки, досить поширеними “антирадянські” молодіжні угруповання були серед молоді, що навчалася. Так, за даними, які надходили в ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педтехнікумі існувала “шовіністична Полуботківська громада”, у Полтавському сільськогосподарському технікумі — “Петлюрівська спілка української молоді”¹⁰. Широкого розголосу набуло викриття комсомольським осередком у мехшколі Іллінецького р-ну Вінницького округу “Української національної організації молоді”, до якої входило 18 учнів¹¹. У квітні 1929 р. органи ДПУ заарештували 7 студентів Чернігівського сільськогосподарського технікуму, яких звинувачували у створенні групи “Товариство визволення селян”¹². У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що, за даними ДПУ, серед значної частини студентства існує глибоке невдоволення, в ряді округів виникають ворожі угруповання¹³.

Представник української діаспори В. Плющ зазначає, що в той період в УСРР діяли такі таємні політичні організації молоді: “Буревісник” — у Києві, студентський гурток “Драгоманівці”, група “Смерть або Вільна Україна”, організація в педагогічному технікумі у Харкові, а також угруповання в Одесі, Полтаві та інших містах республіки¹⁴. Особливе місце займала Спілка української молоді (СУМ). У багатьох зарубіжних виданнях стверджується, що ця організація дійсно існувала, мала широку мережу осередків, в яких налічувалися тисячі членів. Ми вважаємо, що це така ж сама вигадка, як і сфабриковані звинувачення, висунуті свого часу на процесі СВУ—СУМ. Але не викликає сумніву існування серед студентської молоді гуртків та груп, до яких входили юнаки і дівчата, опозиційно настроєні до правлячого режиму. Наприклад, у Київському ІНО (де навчалися

керівники міфічної “фашистської” організації СУМ), згідно з доповідною запискою до ЦК ВЛКСМ, були розвинуті націоналістичні настрої: “В наукових гуртках збираються представники реакційних груп і заявляють: “Ми представники українського народу і культури”¹⁵.

Були спроби організувати підпільні групи і серед армійської молоді. За повідомленням ПУ УВО, на початку 1928 р. у 138-му полку було виявлено 11 командирів відділень з “відверто селянсько-куркульською психологією і шовіністичним ухилом”. Деякі з них домовилися організувати увесь молодший командний склад для боротьби з радянською владою, а в разі невдачі — піти в ліс¹⁶. Подібні угруповання існували і в інших частинах Червоної армії та військових учбових закладах.

Не припиняли свою діяльність підпільні троцькістські й децистські угруповання, серед членів яких було чимало молоді. Лише в Одесі троцькістська організація налічувала в своїх лавах 62 колишні комсомольці. Вона охоплювала своїм впливом 19 підприємств і 5 вузів міста. В Артемівську було розкрито групу троцькістів, до якої входило 6 комсомольців і 3 кандидати в члени партії¹⁷.

Дніпропетровський ОК ЛКСМУ ухвалив рішення виключити з лав комсомолу групу в кількості 9 чол., що проводили опозиційну роботу: розповсюджували серед молоді троцькістські документи, організовували опозиційні гуртки, підтримували зв'язок з іншими містами¹⁸.

Органами ДПУ в квітні 1929 р. було розкрито й заарештовано молодіжну троцькістську групу у комуні ім. К. Маркса Доманівського р-ну Первомайського округу. Її члени отримували з Москви “антирадянські” листівки і літературу, які розповсюджували серед комунарів та селян навколишніх сіл¹⁹.

Наведені вище дані свідчать, що в 1928—1929 рр. підпільний молодіжний рух набув певного розвитку серед молоді України. Весною 1930 р., виступаючи на нараді в ЦК ЛКСМУ, голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомив, що у 1929 р. за участь в “антирадянських” організаціях і групах було заарештовано понад 2220 юнаків і дівчат²⁰. Зрозуміло, що значна частина таких угруповань були міфічними, а справи проти їх членів сфабрикованими. Але все ж підпільний молодіжний рух існував. Порівняно з роками непу, він мав свої особливості. Значно збільшилася кількість “антирадянських” угруповань серед різних верств молоді України. Якщо раніше вони діяли головним чином у містах, то в зазначений період багато груп виникало на селі. Вони з'являлися навіть у Червоній армії. Змінилася певною мірою і політична спрямованість підпільного молодіжного руху. В роки непу переважали групи лівокомуністичного та анархістського спрямування. З 1928 р. більшість з них характеризуються як “куркульські”, “націоналістичні”, вони відбивають настрої українського селянства та інтелігенції.

Як і в попередні роки, значна частина молоді УСРР знаходилася під впливом неполітичних об'єднань, перш за все релігійного спрямування. За даними вибіркового обслідування, у релігійних організаціях і сектах від 20 до 35 % становили юнаки та дівчата. Вони входили головним чином до громад автокефальної церкви і різних сект. Найбільшу підтримку релігійно-сектантський рух мав серед польської й німецької молоді, де він був справді масовим. Релігійно-католицькі гуртки діяли в кожному польському селі, а в деяких їх налічувалося по кілька. Тільки в Проскурівському окрузі в 1929 р. налічувалося близько 100 молодіжних гуртків “Ружанців” і “Тертіарців”, які об'єднували майже 1400 юнаків і дівчат. Десятки тисяч

молодих людей охоплювали своїм впливом релігійні гуртки у німецьких колоніях ²¹.

Багато молодих селян-українців об'єднували драматичні, хорові, музичні гуртки. В їх репертуарі переважали українські класичні п'єси, народні пісні, які в комсомольських документах характеризуються як "націоналістичні", "козацько-шовіністичні". За визначенням комсомолу, в гуртках скрізь збиралися "націоналістичні й антирадянські елементи села, яких позбавлено права голосу, викинуто з вузів і профшкіл". Іноді вони перетворювалися в "націоналістичні куркульського типу організації молоді" ²².

У містах, насамперед серед студентської молоді, було чимало літературних гуртків, наприклад ім. М. Драгоманова у Києві. Їх члени вітали "Соняшну машину" В. Винниченка, інші "крамольні" твори; організовували вечори, на які запрошували неокласиків, т. зв. "попутників".

Зміна курсу в соціально-економічній сфері супроводжувалася поворотом і в суспільно-політичному житті. В країні нагніталася атмосфера підозрілості та істерії, почалося "полювання на відьом". Це відчула на собі і молодь, яку правляча партійно-державна верхівка намагалася залучити до боротьби з "класовим ворогом і опортуністами". Натхненником цієї боротьби став "найкращий друг радянської молоді" Й. Сталін. На VIII з'їзді ВЛКСМ (травень 1928 р.) він заявив: "Невірно, що у нас вже немає класових ворогів, що вони побиті і ліквідовані. Ні, товариші, наші класові вороги існують. Ї не тільки існують, а й ростуть, намагаючись виступити проти Радянської влади". Він висунув гасло: "Піднімати бойову готовність робітничого класу проти його класових ворогів" ²³. Отже, цю готовність повинен був показувати й комсомол.

Виконуючи вказівки вождя, ЛКСМУ активно включилася в боротьбу з відхиленнями від генерального курсу партії. Грудневий 1928 р. та березневий 1929 р. пленуми ЦК комсомолу України, на яких виступив П. Посишев, прийняли відповідні резолюції, в яких зазначалося, що центральним завданням комсомолу є боротьба за чистоту класової більшовицької лінії партії і спілки, виховання серед комсомольців більшовицької непримирності до проявів опортунізму. Це стало своєрідним лейтмотивом I Всеукраїнської конференції комсомолу, яка пройшла у червні 1929 р. На жодному з попередніх комсомольських форумів темі класової боротьби не приділялося стільки уваги. Нею пронизана більшість виступів і резолюцій конференції. Називалися і конкретні результати цієї боротьби. Так, представник херсонської делегації повідомив, що ними викрито три контрреволюційні молодіжні організації. Тема класової боротьби не обійшла навіть таке питання, як література для дітей. У своїй доповіді голова Ради юних піонерів назвала класово чужими казки Андерсена і книгу "Три товстуни" Ю. Олеші.

В резолюції "На доповідь про чергові завдання партії" зазначалося, що "вся робота комсомолу, ще в більшій мірі, ніж досі, проходитиме під знаком дальшої мобілізації мас молоді на боротьбу з класовим ворогом, правою небезпекою та ухилами як у партії, так і в першу чергу в комсомолі" ²⁴.

Хлібозаготівельна кампанія 1928 р. показала, що чимало комсомольців були не згодні із поворотом у політиці партійно-державного керівництва. Пояснюючи це засміченістю лав спілки та проникненням туди класово ворожих елементів, ЦК ВЛКСМ оголосив у комсомолі чистку. В березні пленум ЦК ЛКСМУ затвердив відповідну резолюцію, в якій настійно вимагав проведення чистки сільських, радянських та вузівських осередків від соціально чужих елементів. Головна увага під час чистки зосереджува-

лася на виключенні з комсомолу “куркулів” і “куркульських дітей”. В матеріалах ЦК ВЛКСМ зазначалося, що під час чисток комсомольці нерідко відчували себе як на суді, перевірка проводилася при зачинених дверях, рішення оголошувалося на зборах лише для того, щоб повідомити про них, вони не затверджувалися комсомольцями. При проведенні в березні—квітні 1929 р. чистки Кам’янецької організації Запорізького округу з лав ЛКСМУ було виключено майже 30 % її членів²⁵. Хоча в подальшому таке рішення і було скасовано, результати чистки цієї організації дають уявлення про атмосферу, в якій проводилося очищення лав комсомолу.

Одним з найважливіших напрямів у діяльності комсомолу вважалася мобілізація молоді на боротьбу з українським “націоналізмом” і “націонал-ухильництвом”. Комсомол не тільки допомагав органам ДПУ викрикувати “націоналістичні молодіжні угруповання”, але й боровся з “націоналістичними ворожими” проявами в галузі літератури, мистецтва, науки. Наприклад, виступаючи на VII з’їзді ЛКСМУ (квітень 1928 р.), генеральний секретар її ЦК О. Мільчаков повідомив, що центральний комітет комсомолу напередодні з’їзду вирішив бойкотувати п’єсу М. Куліша “Народний Малахай”. “Наш комсомол не може не бойкотувати таку річ, — заявив він, — не може не кричати, коли отруюють націоналістичним ядом нашу молодь”²⁶.

О. Мільчаков характеризував і твір М. Хвильового “Вальдшнепи”, як “майже закінчену ідеологію буржуазної реставрації”, “словесну підготовку класових боїв”, в якій чітко звучать “фашистські переспіви”. Він закликав комсомольців “по кісточках розібрати цю річ, дати їй більшовицьку оцінку, викрити думку автора й абсолютно шкідливу роль твору”²⁷. ЦК ЛКСМУ виступав також проти інших творів М. Хвильового, запропонував заборонити “Соняшну машину” В. Винниченка. Комсомольці вели боротьбу з літературними та науковими гуртками, в яких об’єднувалося “націоналістичне” студентство, виступали проти “реакційних” викладачів і науковців, зокрема проти С.Єфремова. Резолюція березневого 1929 р. пленуму ЦК ЛКСМУ поставила перед сільськими організаціями спілки завдання “очистити від класово ворожих елементів сільбуди, хати-читальні, переглянути склад різних гуртків, нещадно викривати куркульські та націоналістичні кроки у культурній роботі”²⁸. Виконуючи цю резолюцію, спілчанські осередки перевіряли бібліотеки, переглядали репертуарні програми різних гуртків, вилучаючи з них “націоналістичні” та інші шкідливі, на їх погляд, книжки, п’єси, пісні.

Події 1928—1929 рр. можна вважати своєрідною прелюдією “великого перелому” на селі. Справжня “революція зверху” розпочалася після листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП(б), який проголосив перехід до суцільної колективізації. При втіленні в життя цього курсу партійно-державне керівництво спиралося на молодь. Молоді селяни в своїй більшості не мали власного господарства. Виховані за радянських часів, вони були менш зачеплені “дрібнобуржуазною власницькою психологією”.

Листопадовий 1929 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію “Про стан і роботу комсомолу України”. Зазначивши, що “найголовніше значення у класовій боротьбі за соціальну перебудову країни має фронт класової боротьби за молодь”, пленум закликав спілку стати ударною колоною у масовому колгоспному русі, проводити всю роботу “під прапором рішучої боротьби з глитаєм, викорчовуючи коріння капіталізму у сільському господарстві”²⁹. 20 грудня 1929 р., виступаючи на пленумі ЦК

ЛКСМУ, П. Постишев закликав комсомол охопити комуністичним впливом мільйонні маси селянської молоді.

Одночасно із суцільною колективізацією правлячий режим взяв курс на ліквідацію куркульства як класу, про що було оголошено в промові Й. Сталіна 27 грудня 1929 р. До його реалізації залучалась і “пролетарська” молодь. Закликаючи низові комсомольські осередки надати “активну допомогу партії та радам в справі практичного здійснення заходів, які зв’язані з ліквідацією куркуля як класу в районах суцільної колективізації”, ЦК ЛКСМУ поставив перед ними конкретні завдання: максимально допомагати РВК та їх уповноваженим у справі викриття “контрреволюційного куркульського активу та найбільш злісних елементів”, проявити максимальну активність у допомозі органам влади в справі конфіскації майна куркулів та його охорони, встановити суворий догляд і викривати спроби куркулів розпродавати своє майно³⁰.

Отримавши “благословення” вищого партійно-державного керівництва та конкретні вказівки ЦК ЛКСМУ, комсомольці перейшли до втілення в життя нового курсу партії на селі. Як і раніше, кількість сільських комсомольських осередків значно перевищувала кількість партійних. Вони взяли на себе ініціативу в проведенні колективізації та розкуркулення. Серед багатьох комсомольців запанували настрої часів “воєнного комунізму”. Вони виявили надзвичайну активність у виконанні адміністративно-поліцейських функцій. Характерним у цьому відношенні є директивний лист секретаря Шепетівського ОК ЛКСМУ, в якому він пропонував проводити роботу так, “щоб ми весь округ на ноги змусили піднятися”³¹.

У січні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з’їзд колгоспної молоді. З його трибуни прозвучав заклик виховувати у молоді жорстоку нетерпимість до куркуля, організовувати на селі всю бідняцько-середняцьку масу на рішучий наступ на знищення куркульських господарств. За словами генерального секретаря ЦК ЛКСМУ І. Корсунова, “зараз у нас дуже сильні настрої міліцейського характеру”, коли комсомольці охоплені тим, щоб якнайшвидше ліквідувати куркуля. Такими настроями охоплені не тільки цілі осередки, але й районне керівництво, яке змагається за те, щоб ліквідувати куркуля за тиждень, за 10 днів³².

Як повідомляв Одеський ОК ЛКСМУ, вся сільська організація бере участь у “найважливішій кампанії сьогодення”. В Фрунзівському районі було організовано 40 бригад, в яких налічувалося 725 чол., з них 500 — позаспількової молоді. В Березівському районі — 40 бригад з 400 чол. молоді. Головним чином вони працювали по збиранню посівматеріалу³³. За інформацією з Проскурівського округу, діяльність комсомольської організації була спрямована на допомогу партії у проведенні революційних темпів суцільної колективізації. З цією метою в більшості районів та сіл спілчанські організації проводили конференції й кущові збори молоді, влаштовували демонстрації молоді під гаслами “За врожай”, “За суцільну колективізацію”. Силами комсомольських осередків на суцільну колективізацію було переведено 5 сіл Проскурівського та 4 села Червоноостровського районів³⁴.

Масові обшуки, в т. ч. нічні, арешти селян, які не бажали йти до колгоспу, примусове усупільнення худоби і реманенту мали місце в усіх округах УСРР. Комсомольське керівництво і члени низових осередків вигадували для прискорення колективізації власні методи. Так, уже згадуваний нами секретар Шепетівського ОК ЛКСМУ направив директиву, згідно з якою комсомольці повинні були “обійти всі будинки на терені свого осередку, обдивитися дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать

там, без всякої здатності забрати”³⁵. Широкого розповсюдження набули нічні обшуки. В одному із сіл Тульчинського округу члени ЛКСМУ під час обшуку усупільнили навіть цибулю. В Кам’янець-Подільському окрузі були випадки, коли комсомольці клали на стіл наган і два списки: згодних вступити в колгосп і незгодних й пропонували селянам робити свій вибір: або колгосп, або смерть.

Особливо бурхливу діяльність комсомольці і молодь розгорнули під час розкуркулення. Так, за повідомленням керівництва ЛКСМУ Миколаївського округу, “комсомол виступив ініціатором ліквідації куркуля як класу”. Як тільки було кинуте це гасло, комсомольські осередки пішли переписувати “куркулів” і проводити розкуркулення. В осередках було утворено бригади по передачі і догляду куркульського майна, вони виконували майже всю технічну й організаційну роботу по виселенню “куркульських” родин.

Для проведення розкуркулення в усіх районах Одещини створювалися бригади комсомольців та позаспількової молоді. У Комінтернівському р-ні у розпорядження штабу по розкуркуленню було мобілізовано 50 членів ЛКСМУ, до яких приєдналися позапартійні молоді селяни. В Благоевському р-ні до розкуркулення залучили всіх комсомольців. Їх силами було затримано 16 “куркульських” підвід з різним майном. Для виселення “куркулів” на село прибуло 100 міських членів спілки³⁶. Мелітопольський ОК ЛКСМУ повідомляв: “Зараз ми приступили до обліку майна куркулів і передачі його колгоспникам... Запропоновано всім осередкам утворити спеціальні групи в допомогу органам Адмінвідділу і ДПУ”. Білоцерківський ОК комсомолу інформував, що організація веде “жорстоку боротьбу з глитаєм, обмірковуючи на засіданнях та зборах осередків списки глитаїв, яких необхідно виселити за межі України”³⁷.

Комсомольці відігравали керівну роль у багатьох комісіях по розкуркуленню. Тільки у Волочиському р-ні Проскурівського округу 14 членів ЛКСМУ були головами таких комісій, 48 — їх членами. В усіх районах округу було організовано бойові комсомольські дружини по охороні майна, відібраного у “куркулів”³⁸.

Кампанія по розкуркуленню супроводжувалася насильствами і грабеджами, в чому досить часто відзначалися комсомольці та молодь. У документах можна знайти чимало прикладів про перекручення з боку членів ЛКСМУ. Так, у с. Кондратівка Юр’ївського р-ну Дніпропетровського округу бригада по розкуркуленню, більшість якої становили комсомольці на чолі із секретарем осередку, поставила за мету в нічний час займатися пограбуваннями і насильствами під виглядом розкуркулення³⁹. Одеський ОК ЛКСМУ зазначав, що траплялися випадки, коли комсомольці, прийшовши в хату до куркуля, “експропріювали” його речі. В с. Ново-Зарицьке Фрунзівського р-ну того ж округу особливо відзначився комсомолец Процей, який вкрав багато цінних речей, вилучених у куркулів, а також розпорядився вислати 18 куркулів протягом 4 годин за межі району⁴⁰.

Згідно з оперативним наказом по ДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р., ЛКСМУ було залучено до операції по масовому виселенню куркульських родин з районів суцільної колективізації⁴¹. Мобілізовані озброєні комсомольці входили до списку особливих загонів, чекістсько-військового резерву, обслуговували пересильні пункти. Як повідомляв голова ДПУ республіки В. Балицький, операція пройшла успішно. Був навіть випадок, коли один комсомолец доставив на станцію 30 підвід з виселеними “куркулями”⁴².

Далеко не всі комсомольці погоджувалися виконувати роль жандармів щодо своїх односельців-“куркулів”. Було чимало випадків відмови членів ЛКСМУ від участі в розкуркуленні. Так, комсомольці осередку с. Янівка на Одещині не змогли устояти проти плачу “куркульського сімейства” і відмовилися від розкуркулення. В Миколаївському окрузі окремі комсомольці також відмовлялися від цієї операції, а один з них навіть збожеволів під час її проведення ⁴³.

Починаючи кампанію ліквідації куркульства як класу, правлячий режим звернув увагу на підрив “куркульських” родин зсередини. Для цього необхідно було протиставити дітей батькам, відірвати від родини і залучити на свій бік частину “куркульської” молоді. Саме таке завдання поставив перед комсомолом на нараді активу при ЦК ЛКСМУ по питанню ліквідації куркуля як класу генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. На тій же нараді тодішній керівник республіканської комсомольської організації І. Корсунов відмітив: “Відбувається надзвичайно цікавий, різноманітний процес розшарування, розвалу куркульської родини...”. Разом з тим він підкреслив, що комсомол повинен боротися за чистоту своїх лав і засудив теорію “перевиховання куркульської молоді у комсомолі” ⁴⁴. ЦК ЛКСМУ поставив перед низовими організаціями завдання — протиставити, де це можливо, окремі елементи молоді решті “куркулів”. Роботу в школі спрямувати на “перевиховання дітей куркулів та відірвати їх від впливу родини” ⁴⁵.

Непоодинокими були випадки відмови молодих “куркулів” від своєї родини та їх участі в комсомольських заходах. Зокрема, Білоцерківський ОК ЛКСМУ інформував: “Є факти, коли куркульська молодь проявляє за останній час свою активність у роботі по зніманню дзвонів і відмовляється від своїх родин навіть і через пресу” ⁴⁶. Іноді це призводило до трагічних наслідків. За повідомленням ДПУ з Харківського округу, в с. Власівці син “куркуля” Микола Слученко подав у сільраду заяву, що не має нічого спільного з батьком. Наступного дня він зник. На думку ДПУ, його вбив батько, який погрожував сину смертю і втік зі зброєю ⁴⁷.

Правлячий режим намагався широко залучити до роботи по колективізації та розкуркуленню не тільки більш дорослих юнаків і дівчат, але й дітей. Спеціальний циркулярний лист ЦК ЛКСМУ вимагав від комсомольських організацій “розгорнути широку роботу серед піонерів, школярів та неорганізованого дитинства, залучити їх до активної участі в практичній роботі в справі ліквідації куркульства і на цій основі сприяти піднесенню класової свідомості та ідеологічної боєздатності дитячих мас: “...Піонери мусять уважно стежити за тим, щоб куркуль не розпродував, не роздавав та не псував описаного майна, доводячи такі вчинки до відома комсомольського осередку” ⁴⁸.

Таким чином, від дітей вимагали, щоб вони доносили на своїх односельців і навіть на своїх батьків. Про це свідчать такі факти: “В с. Паланіє Вапнярського р-ну особливо виявили свою допомогу піонери у справі передачі відомостей про змови куркульства..., за що одного піонера родина вигнала з дому. Піонер, перебуваючи у колективі, остаточно відмовився від своїх батьків” (Тульчинський ОК ЛКСМУ, 19 березня 1930 р.) ⁴⁹.

Паралельно з колективізацією та розкуркуленням почався наступ на церкву. В грудні 1929 р. на нараді при ЦК ЛКСМУ підкреслювалося, що фронт боротьби з релігією є найнебезпечнішим. Перед комсомолом ставилося завдання — робота по закриттю церков. На тій же нараді представники з місць з гордістю рапортували про свої успіхи на цьому поприщі. Приміром, в одному з районів Артемівського округу при закритті церков комсомольці зібрали і спалили 4 тис. ікон ⁵⁰.

Боротися з релігією допомагала і комсомольська преса. Так, “Комсомолец України” у січні 1930 р. писав: “Щоб допомогти швидше загинути куркульській клясі з її ідеологічними рештками, треба таким же темпом, як і на господарчому фронті, йти в наступ на куркульську ідеологію — релігію”⁵¹. Свого апогею антицерковна кампанія досягла у перші три місяці 1930 р. Найактивнішим її провідником став комсомол. Комсомольці були ініціаторами закриття церков, організовували в них танці, зберігали зерно, вилучали церковні дзвони. Все це викликало масове обурення і ненависть селян до комсомолу.

Досить часто антирелігійні акції членів ЛКСМУ зустрічали запеклий опір і ставали приводом для масових “антирадянських” виступів. Наприклад, у січні 1930 р. у с. Зленка Зінов’ївського округу під час вилучення церковних дзвонів юрба жінок виступила проти цього. Для “умиротворення” села було залучено роту територіальних військ. У тому ж місяці юрба селян побила комсомольців, які піднялися на дзвіницю у с. Блистави Глухівського округу⁵².

Під час проведення колективізації та розкуркулення, антицерковної кампанії у перші місяці 1930 р. комсомол у багатьох випадках виявив “небачену активність”. Саме з цією спільною було пов’язано чимало так званих “перекручень”. Як повідомляв з охопленого селянськими виступами Шепетівського округу голова ДПУ УСРР В. Балицький, “комсомольці в останніх кампаніях наробили багато злочинних дурниць, допускаючи знущання над селянами”⁵³.

На квітневому 1930 р. пленумі ЦК ЛКСМ було визнано, що комсомольська організація більшою мірою, ніж будь-хто, винна у тих викривленнях, які були допущені. Це підтверджувалося сотнями фактів. ЛКСМУ “в ряді місць, безперечно, була головним ініціатором, провідником таких методів колективізації”⁵⁴.

Таким чином, правлячий режим, який підбурював молодь на проведення суцільної колективізації “більшовицькими” темпами, остаточну ліквідацію куркульта як класу, виправдовував свої злочинні дії перекрученнями комсомольськими організаціями на місцях.

Проведення насильницької колективізації, розкуркулення, наступ на церкву надзвичайно загострили політичну ситуацію на селі, поставили його на межу громадянської війни. З 20 лютого по 2 квітня 1930 р., за даними ДПУ, в УСРР відбулося 1716 селянських виступів. Найбільше ними були охоплені західні округи, насамперед Шепетівський — 251 виступ. У Тульчинському, Могилівському і Вінницькому округах вони мали місце в 343 сілорадах, з них 73 супроводжувалися вигнанням активу і ліквідацією радянської влади, 81 — збройними виступами⁵⁵. Найчастіше опір селян мав форму так званих “бабських бунтів”. Проте в багатьох місцях вони переростали в збройне повстання. Особливу ненависть у селян викликав комсомол. Нерідко їх гаслами були: виселити комсомольців на Соловки, позбавити права голосу, ліквідувати комсомол як клас. Селянські виступи супроводжувалися побиттям комсомольців, виселенням комсомольського активу разом із сім’ями тощо.

Селянські виступи були досить швидко локалізовані й придушені. До каральних акцій залучалися й комсомольці. В Шепетівському окрузі на допомогу ДПУ були сформовані 2 спеціальні комсомольські загони. Один з комсомольців заарештував і привів до загону навіть свого батька. Як повідомлялося на нараді комсомольських секретарів прикордонних округів, керівництво ДПУ дало “блискучу оцінку роботі комсомолу по боротьбі з куркульством”⁵⁶. Більша частина комсомольців Тульчинського округу також перебувала в збройних загонах. За повідомленням Сумського ОК

ЛКСМУ, в Тростянецькому р-ні для встановлення порядку в охоплені заворушеннями села було мобілізовано 300 чол.⁵⁷

Крім масових селянських виступів, хвиля яких до квітня 1930 р. в основному спала, опір правлячому режиму набував і інших форм. Помітну роль у ньому відігравала молодь. Не припинялася діяльність “антирадянських” молодіжних угруповань. У Мелітопольському окрузі вони були утворені в Ново-Троїцькому та Генічеському районах⁵⁸. У Кішенському р-ні Кременчуцького округу ДПУ ліквідувало українську “контрреволюційну” організацію молоді. За даними каральних більшовицьких органів, її завданням було розповсюдження контрреволюційних відогуків, антирадянська агітація і підготовка збройного повстання. Програмною метою — утворення української держави на зразок УНР і створення селянських спілок⁵⁹.

У ніч на 22 лютого у с. Марєфі Краснокутського р-ну на Харківщині було заарештовано групу молодих селян, яким інкримінувалася підготовка нападу на арештантське приміщення у м. Красний Кут і створення “банди”⁶⁰. У березні в Дунаєвецькому р-ні Кам’янець-Подільського округу органи ДПУ заарештували членів “контрреволюційної” організації молоді на чолі з вчителем і секретарем комсомольського осередку. Їх звинувачували в прагненні “повалення радвлади через повстання й утворення на Україні демократичної народної республіки”⁶¹.

По селах і містах УСРР розповсюджувалася значна кількість листівок, спрямованих проти політики правлячого режиму. З 1 березня по 7 травня 1930 р. органи ДПУ республіки вилучили 372 листівки у 1048 екземплярах⁶². Чимало з них було адресовано молоді. Наприклад: “Товариство молоді! Незаможницька, бідняцька та середняцька молодь..., не слухай комуністів і комсомольців — це зрадники трудящих. Молодь! До зброї!.. Бий комуністів і комсомольців! (с. Турчинці Юринського р-ну Проскурівського округу). “Молодь! Збирайтеся вечорами на наради і присвячуйте їх визволенню своєї рідної України” (с. Матвіївка Жовтинського р-ну Кременчуцького округу)⁶³.

В багатьох випадках у авторстві “антирадянських” листівок підозрювалися юнаки та дівчата. Чимало з них були заарештовані. В с. Веселе Межевського р-ну Дніпропетровського округу за “антирадянський” вірш були заарештовані троє молодих людей. У с. Грузьке Бишевського р-ну у 16-річного юнака було вилучено 22 екземпляри листівок, ще 50 він встиг розповсюдити. В Ізюмському окрузі був заарештований колишній комсомолец І. Дубовий — автор “антирадянського” звернення⁶⁴.

Чимало молодих людей боролися з існуючою владою зі зброєю в руках у складі “банд”. У с. Терповому Вовчанського р-ну Харківського округу в лютому 1930 р. було ліквідовано збройну групу на чолі з 20-річним сином “куркуля”, до якої входила головним чином молодь. У тому ж місяці у Ніжинському окрузі “зграя бандитів” (більшість куркульських синків) напала на Кобизький райвідділ міліції й обеззброїла міліціонерів, звільнила 10 заарештованих та відібрала зброю⁶⁵.

Про активну участь молоді у боротьбі з більшовицьким режимом свідчать матеріали політкомісії з розгляду слідчих справ. Значна частина засуджених до розстрілу — молоді люди. Так, Д. Никитюк (20 років) і В. Симолюк (21 рік) із с. Сморики на Житомирщині звинувачувалися в тому, що “брали активну участь у “волинці” проти колективізації у березні 1930 р., вбили голову та члена колгоспу”. До вищої міри покарання було засуджено також 10 селян віком від 20 до 27 років с. Тарасівка Зінківського р-ну Полтавського округу, яким інкримінували вбивство активіста,

знищення колгоспного майна через підпал. Такий же вирок отримали 16-19- та 20-річні юнаки з Глухівського р-ну того ж округу, яких звинувачували в тому, що вони тероризували населення й організували вбивство сільських активістів ⁶⁶.

Насильницька колективізація і розкуркулення викликали невдоволення й серед інших верств молоді республіки. Найбільш небезпечними для правлячого режиму були антиколгоспні настрої серед армійської молоді. Крім численних висловлювань з осудом політики партійно-державного керівництва на селі, чекістські органи відмічають і діяльність “куркульських” угруповань у частинах і підрозділах Червоної армії. Так, у 43-му полку 15-ї дивізії ними було виявлено два таких угруповання. У 46-ї дивізії група з трьох червоноармійців вела антирадянську агітацію. Їх розмови зводилися до організації селянських спілок. У 295-му полку 99-ї дивізії було виявлено групу з 10 червоноармійців, які вели бесіди, що селян пограбували, “вони залишилися голі й босі” ⁶⁷.

Траплялися випадки відмови брати участь у каральних акціях. Так, у м. Ладижині, отримавши наказ розігнати юрбу шаблями, “група червоноармійців заявила, що Радянська влада знову повторює 1905 рік” ⁶⁸.

Були спроби чинити правлячому режиму й збройний опір. Наприклад, 3 червня 1930 р. четверо командирів відділень (усі родом з Хмельницького р-ну на Вінниччині), взявши зброю, залишили свою частину у м. Литино. Захоплені зненацька переслідувачами, вони вимушені були здатися. На допитах червоноармійці заявили, що їх метою було “піти зі зброєю в руках допомогти селянам позбутися від грабунку Радвлади” ⁶⁹.

Антиколгоспний рух на селі не припинявся й у 1931 р. Як і раніше, помітну роль у ньому відігравала молодь. Наприклад, 7 липня мав місце антиколгоспний виступ у найбільшому селі Могилів-Подільського р-ну Озаринці, в якому взяли участь близько 700 чол., головним чином жінки та молодь ⁷⁰. Особливо загострилася ситуація на селі в зв’язку з проведенням хлібозаготівель. Так, у Баштанському р-ні на цьому ґрунті було вбито голову Пісківської сільради. Групу, що здійснила цей акт, очолювали студенти Харківського агрономічного інституту та секретар комсомольського осередку. В сс. Баштанці та Пісках нею було розповсюджено листівки, в яких вони агітували проти хлібозаготівель і закликали населення до повстання “за хліб, землю та волю”. Одночасно, за повідомленням Великоолександрівського РПК, на території району діяла банда, до якої входили молоді селяни, головним чином діти ⁷¹.

Судові органи продовжували виносити селянам смертні вирoki за “терористичну діяльність” та “контрреволюційну агітацію”. Значна частина злочинців — молоді люди. Наприклад, братів Куликів Макара (20 р.) та Федора (18 р.) до вищої міри покарання було засуджено за підпал колгоспної соломи, Гостаря Петра (23 р.) — за підпал клуні голови сільради, Оришка Івана (24 р.) — за підпал майна активіста (усім розстріл було замінено на 10 років ув’язнення) ⁷².

Опір політиці правлячого режиму мав місце і серед міської молоді. Як завжди, досить активними були юнаки та дівчата, які навчалися. Так, у Вінниці в одній із шкіл було виявлено групу учнів, що проводили в ній “контрреволюційну” роботу. У Шаргородському р-ні у ФЗН цукрового заводу також розкрили “антирадянську” групу, яка вела агітацію проти заходів радянської влади на селі, закликала до повстання. За повідомленням транспортного відділу ДПУ, серед учнів залізничних ФЗН у Дніпропетровську, Люботині та інших містах є ряд угруповань антирадянського характеру, розповсюджуються листівки ⁷³.

Отже, молодь не стояла осторонь масового антиколгоспного руху, який охопив УСРР у 1930—1931 рр. Навпаки, у багатьох випадках юнаки та дівчата брали у ньому найактивнішу участь. Чимало з них поплавилися за це свободою і навіть своїм життям.

Насильницька колективізація і розкуркулення призвели до дезорганізації й деградації сільськогосподарського виробництва. Криза колгоспного ладу в УСРР позначилася на хлібозаготівлях 1932 р., які було зірвано. Партійно-державне керівництво вимагало від комсомолу спрямувати всі зусилля на боротьбу за виконання хлібозаготівельного плану. Це питання було в центрі уваги II Всеукраїнської комсомольської конференції, що проходила у червні 1932 р. Зазначивши, що ці кампанії — політичний іспит ЛКСМУ та його керівництва, конференція спрямувала комсомольців на нещадну боротьбу з “опортуністами, панікерами і плаксіями”, які твердять про неможливість виконання “цілком реального для України плану хлібозаготівель”, а також “за цілковите викорінення спекулянтів та перекупників”.

Із самого початку її проведення хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала незадоволення серед значної частини молоді. Навіть багато комсомольців розуміли, що виконати хлібозаготівельні плани неможливо. Так, центральний орган ЦК ЛКСМУ “Комсомолец України” інформував, що ряд комсомольських організацій Артемівського р-ну “право-опортуністично” поставилися до хлібозаготівельної кампанії. В одному з найбільших сіл району Покрівці частина комсомольців проголосувала проти прийняття планів хлібозаготівель, мотивуючи тим, що вони нереальні. В Зінківському р-ні також у ряді осередків відчувалося “опортуністичне зневір’я і відверте скиглення про нереальність плану”⁷⁴.

У постанові “Про участь комсомолу у виконанні плану хлібозаготівель” (23 вересня 1932 р.) ЦК ЛКСМУ визнав, що більшість комсомольських організацій села “явно незадовільно” працюють над його виконанням, а серед окремих комсомольців і навіть осередків розповсюджені “відверто опортуністичні” настрої⁷⁵. 30 жовтня 1932 р. ЦК ЛКСМУ прийняв ще одну постанову, в якій зазначав вкрай незадовільну роботу комсомольських організацій (в першу чергу Харківської, Дніпропетровської і Донецької) по виконанню плану хлібозаготівель.

Особливо загострилася ситуація на селі після 30 жовтня, коли почала діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія, роботою якої керував В. Молотов. До проведення надзвичайних драконівських заходів, запроваджених цим органом, залучався й комсомол. 2 листопада 1932 р. пройшло закрите бюро ЦК ЛКСМУ. З інформацією про хід хлібозаготівель на ньому виступив секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич. На бюро було прийнято рішення “листопад перетворити в безперервний потік хлібних валок, які повинні організовуватися самостійно усіма комсомольськими осередками”⁷⁶. Бюро затвердило рішення про зміну генерального секретаря ЦК ЛКСМУ. Замість О. Бойченка ним став присланий з Москви С. Андрєєв.

21 листопада ЦК ЛКСМУ прийняв ще одну постанову про участь комсомольців у хлібозаготівлях. Зокрема, в ній зазначалося, що центральним завданням комсомольських організацій є згуртувати молодь на боротьбу з куркульським саботажем хлібозаготівель, з розкрадачами, приховувачами й опором хлібозаготівлям з боку окремих організацій комсомолу. Комсомольцям та колгоспному активу молоді було наказано не тільки боротися з “куркульським саботажем” й оберігати державну і колгоспну власність від розкрадання, а й “забезпечити підтримку і схвалення широкими масами колгоспників і трудящих селян-одноосібників репресій, які засто-

совує партія й уряд проти куркулів, проти злісних саботажників хлібозаготівель, проти розкрадачів колгоспного хліба...”⁷⁷.

Чимало членів ЛКСМУ та позапартійної молоді стали активними провідниками антинародної політики правлячого режиму у той найкритичніший для українського села період. Виконуючи вказівки партійного та спілчанського керівництва, вони виявляли прихований хліб, боролися з тими, хто не здавав хліба, з його розкрадачами. За повідомленням Одеського ОК ЛКСМУ, де на “чорну дошку” було занесено 100 колгоспів, усім комсомольським організаціям дали вказівку розгорнути масово-політичну роботу, щоб залучити комсомольців та колгоспну молодь на розкриття “куркульських” ям і негайне завершення хлібозаготівель. Обком орієнтував усі комсомольські організації на “неухильне здійснення всіх репресій”. “Комсомольці осередків колгоспів “Шлях хлібороба” та “Господар” виявили близько 100 пудів розкраденого хліба, який повернули по хлібозаготівлі... Комсомольський осередок артіль “П’ятирічка” найшов в ямах більше 400 пудів хліба. У Гарбузинському р-ні комсомольська бригада виявила, що правління колгоспу “Радянське село” незаконно розподілило між собою 60 ц хліба”. У Дніпропетровській області комсомольці с. Василівка виявили 21 яму, де знаходилося 135 ц хліба. В колгоспі “Червоний прапор” член ЛКСМУ Резанов затримав 50 злодіїв, які крали колгоспний хліб, а комсомолец Денисенко — 15 (12 з яких віддано під суд)”⁷⁸.

Як писав “Комсомолец України”, Кадіївська організація ЛКСМУ мобілізувала всі свої сили на виявлення розкраденого куркулями, ледарями та іншими хліба. “По всіх комсомольських осередках утворено бригади, які мають щоденні завдання і щовечора контролюють наслідки проведеної роботи”⁷⁹.

Комсомол виступав ініціатором нових методів роботи по викачці хліба у селян. Так, у Харківській області було запроваджено т. зв. “соціалістичний квиток” ударної бригади хлібозаготівель, соціалістичний вексель по одноосібному сектору. Ударники перевиконували свої зобов’язання, забираючи у зубожілих селян останній хліб.

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. супроводжувалася грубими порушеннями закону. Всілякі насильства, знущання над селянами мали масовий характер. Далеко не останніми у цьому були й молоді активісти. Так, у с. Сурсько-Михайлівське Солонянського р-ну Дніпропетровської області секретар комсомольського осередку Котенко брав участь у гвалтуванні дівчат, побитті селян, за що був засуджений “аж” на 3 роки⁸⁰. Одеський ОК ЛКСМУ повідомляв у грудні 1932 р. С. Андреева, що в області є «факти перегинів “лівацького” толку». Група комсомольців с. Дружелюбівка Добровеличківського р-ну займалася “залякуванням”, знущанням над колгоспниками”, чинила “самосуд і збройні напади на окремих членів колгоспу. Були факти поголовних обшуків”⁸¹. Засуджуючи перегини, правлячий режим у той же час сам їх інспірував, вимагаючи виконання плану хлібозаготівель за будь-яку ціну.

В той же час було багато випадків, коли молодь, у т. ч. комсомольці, виступали проти злочинної хлібозаготівельної політики, не хотіли брати участі у пограбуванні селян.

У документах керівних комсомольських органів, на шпальтах спілчанських газет наводилася значна кількість фактів, коли молоді люди говорили про нереальність хлібозаготівельних планів, чинили “саботаж” хлібозаготівлям. Так, на зборах Харківського активу генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев звернув увагу на такі “зрадницькі дії”: “Комсомольці осередку “Зірка Революції” Тростянецького р-ну намагалися зірвати ви-

конання плану хлібозаготівель, підбурювали голову колгоспу, щоб він не виконував план.

В с. Яремівка Вовчанського р-ну секретар осередку... всю увагу зосередив на боротьбі проти хлібозаготівель.

Секретар осередку колгоспу ім. III Вирішального Хорольського району організував групу комсомольців, які систематично виступали проти плану хлібозаготівель”⁸². Таких прикладів можна навести безліч.

І хоча в багатьох випадках ярлик “зрадника” навішували лише за невиконання плану хлібозаготівель, безумовно, значна частина молоді була незгодна з антинародною, згубною хлібозаготівельною політикою правлячого режиму, намагалася чинити їй опір. Щоправда, він мав головним чином пасивний характер. Молоді люди говорили про неможливість виконання хлібозаготівельного плану, відмовлялися від участі або мляво діяли під час хлібозаготівок. Так званий “саботаж” зводився до того, що молоді селяни намагалися допомогти залишити на селі хоча б мінімум хліба.

Як і раніше, правлячий режим пояснював небажання комсомольців брати участь у його злочинах проти українського села засміченістю лав комсомолу України. Тому ЦК ЛКСМУ в уже згаданій постанові від 21 листопада прийняв рішення “провести чистку ряду сільських комсомольських організацій, де особливо виявилися зрощення комсомольців з куркульством, петлюрівщиною, зрада окремих комсомольців інтересів пролетарської держави та колгоспного руху...”⁸³.

Чистку намітили провести насамперед у Снігурівському і Фрунзівському районах Одеської області та Солонянському, Васильківському і Велико-Лепетиському районах Дніпропетровської області, які значно відставали у виконанні планів хлібозаготівель, комсомольські організації яких “явно сприяють саботажу, а ряд осередків КСМ навіть очолюють куркульський саботаж”. Такі звинувачення, висунуті під час чистки, могли призвести не тільки до виключення з лав ЛКСМУ, а й до арешту.

Наведемо лише кілька прикладів. У Велико-Лепетиському р-ні з 42 провірених секретарів осередків 22 знято з роботи і 20 виключено з комсомолу. У Снігурівському р-ні з 17 комсомольців, які проходили чистку — 13 виключені⁸⁴. Найвищий відсоток виключених був у Васильківському районі: з 1600 комсомольців 607 “вичистили” з лав ЛКСМУ⁸⁵. Всього у 5 районах було виключено 1314 комсомольців (або 30,9 %) ⁸⁶. Чистки сільських осередків проводились і в інших областях.

Крім того, сотні членів ЛКСМУ було виключено з його лав у організаціях, де чистка офіційно не проводилася. Наприклад, у деяких осередках Кобеляцького р-ну Харківської області їх налічувалося по 5—8 чол.⁸⁷

Репресивні заходи не минули й комсомольське керівництво середньої ланки. Так, постановою Харківського ОК ЛКСМУ за “дворушництво”, “проведення куркульської лінії” знято й виключено з лав комсомолу секретаря Кобеляцького РК Коробченка⁸⁸. Згідно з постановою ЦК ЛКСМУ, “за саботаж хлібозаготівель” така ж доля спіткала секретаря Баштанського РК Одеської області Шапчинського (пізніше його було віддано під суд)⁸⁹. За 6 місяців до лютого 1933 р. було замінено 182 секретарі райкомів ЛКСМУ. Як зазначав генеральний секретар ЦК комсомолу України С. Андреев, багато з них “опинилися в таборі наших ворогів і разом з ними іноді вели боротьбу під буржуазно-націоналістичними гаслами”⁹⁰.

На всю потужність працювала безжалісна більшовицька каральна машина. Тисячі голодних селян, серед яких було багато молоді, навіть підлітків, засудили за сумнозвісною постановою від 7 серпня 1932 р. Тільки з 25 листопада по 31 грудня того ж року суди винесли 1113 смертних виро-

ків⁹¹. На Україну насувався жадливий голодомор, жертвою якого стали сотні тисяч юнаків та дівчат.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про парторганізацію України, яка звинувачувалася у невиконанні плану хлібозаготівлі. Послідували й “організаційні висновки”: знято з посади керівників ряду обласних партійних організацій, другим секретарем ЦК КП(б)У призначено П. Постишева. Зміни у вищому партійному керівництві республіки не оминули й комсомол. Майже повністю оновився склад бюро Центрального комітету, Харківського, Дніпропетровського та Одеського ОК ЛКСМУ. На лютневому 1933 р. пленумі ЦК комсомолу республіки було визнано, що ЛКСМУ “не виявилася на належній висоті в період хлібозаготівель, не змогла організувати робітничу та колгоспну молодь на успішне виконання цієї серйозної господарчо-політичної кампанії”, а ряд осередків, комсомольців “зрослися з куркульсько-петлюрівським елементом, разом з ним вели боротьбу проти заходів партії”. У своїй постанові пленум уже вкотре закликав усіх комсомольців, робітничу та колгоспну молодь “нещадно викривати й боротися з класовим ворогом”⁹².

Незважаючи на те, що дедалі більше селян гинуло від голоду, партійно-державне керівництво не припиняло тиску на село. На порядок денний стає “боротьба за насіння”. Не залишається осторонь і комсомол. У своєму виступі перед помічниками начальників політвідділів МТС по роботі з комсомолом 17 січня 1933 р. генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв зазначив: “На селі хліб, без сумніву, є. Він розпорошений, прихований, розбазарений — його треба буде взяти... Всякі балачки і надії на те, що держава дасть хоча б скільки-небудь насіння, є злочинні балачки, шкідливі для справи, дезорганізуючі, з якими потрібно вести найзапеклішу боротьбу”⁹³.

Комсомольці та молодь повинні були брати участь у збиранні насінневих фондів, шляхом виявлення і вилучення “розкраденого, схованого та незаконно розданого хліба”. Але в селі його просто не залишилось і всі намагання заповнити насінневі фонди за рахунок остаточно пограбованих, вмираючих від голоду селян, були приречені на невдачу. Це змусило сталінське керівництво визнати “продовольчі ускладнення в окремих районах” України і Північного Кавказу й надати їм насіннєву позичку. Але й у цьому випадку воно намагалося прикрити свої злочини лицемірною фразеологією. До ліквідації продовольчих ускладнень широко залучалися комсомольці. Зокрема, вони повинні були встановити контроль за правильним розподілом насіннєвої позички, з тим, щоб вона насамперед була видана колгоспному активу. Разом з тим члени ЛКСМУ повинні були пояснювати голодуючим селянам, що ускладнення переживають лише ті колгоспи, в яких “діяв класовий ворог, панували безгосподарність, крадіжки тощо”. ЦК ЛКСМУ зобов’язав їх також надати необхідну допомогу органам ДПУ та міліції в очищенні “районів, залізниць від різних елементів, що блукають по району, станціях, залізницях”⁹⁴.

Свого апогею голодомор досяг у травні—липні 1933 р. Тільки за офіційними даними, у ці місяці в УСРР померло майже 900 тис. чол. Значну частину з них становили молоді люди, в першу чергу діти та підлітки. Голодуючі селяни навіть під загрозою найсуворіших покарань, що передбачала сумнозвісна постанова “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 р. намагалися красти зерно, картоплю та інші продукти на колгоспних ланах.

У той час молодь широко залучалася до виконання дуже не простого в моральному відношенні завдання охорони врожаю та боротьби з розкрадачами. Постанова ЦК ЛКСМУ від 19 липня 1933 р. закликала комсомольців і колгоспну молодь: “Підняти класову пильність..., мобілізувати кожного... на найсуворішу охорону недоторканої соціалістичної власності..., на саму нещадну боротьбу з ворогами народу, злодіями”⁹⁵.

У своєму виступі на виробничій нараді у радгоспі “Червоний Перекоп” Каховського р-ну генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев також головну увагу зосередив на боротьбі з “класовим ворогом” під час збиральної кампанії: “Треба бути насторожі, оглядатися навколо себе, викривати ворогів, жорстоко їх покарати рукою пролетарської диктатури”⁹⁶. Отже, правлячий режим через верхівку комсомолу закликав молодь “викривати і жорстоко карати ворогів”, тобто голодуючих селян, для яких єдиним порятунком не стільки для себе, як для своїх дітей, було піти на злочин.

По всій республіці створювалися комсомольсько-молодіжні дружини по охороні соціалістичної власності. Ініціатором цього руху виступила Дніпропетровська організація комсомолу. До 15 липня 1933 р. в області було створено 699 таких дружин⁹⁷. А всього у 139 районах їх налічувалося 6061⁹⁸. В окремих районах забезпеченість колгоспів дружинами становила 60—100 та вище відсотків. Згідно з повідомленням ЦК ЛКСМУ, було чимало фактів спіймання дружинниками “крадіїв, які зрізали колоски, крали зерно під час обмолоту, картоплю та інше колгоспне майно”. Наводились і конкретні приклади. В с. Пришиб Кременчуцького району Харківської області дружинники спіймали матір та її 15-річну доньку, які зрізали колоски. В с. Криворучки Антонівського р-ну Вінницької області комсомольська дружина піймала двох колгоспниць, що зрізали колоски. В Миколаївському р-ні Одеської області 90 відсотків усіх спійманих розкрадачів затримали комсомольці⁹⁹. Дружина колгоспу ім. Т. Шевченка Генічеського р-ну затримала більше семи чоловік крадіїв, переважно жінок, яких засудили від чотирьох і більше років¹⁰⁰.

Навіть ці декілька прикладів дають уявлення про те, з яким саме “класовим ворогом” боролися юнаки та дівчата, що охороняли соціалістичну власність. Можливо, в очах більшості своїх односельців ці жінки і виглядали злодіями. Але вражає жорстокість, з якою правлячий режим розправлявся з такими ось дрібними крадіями. Залучалася до цих судових розправ і молодь. Так, уже згадувана нами постанова ЦК ЛКСМУ від 19 липня пропонувала “добитися прискорення судів. Комсомольським організаціям виділити на допомогу прокуратурі з числа кращих активістів добровільних слідчих з тим, щоб суди проводити не пізніше 48 годин після затримання крадія..., проявити ініціативу в організації показових судів”¹⁰¹.

Крім участі в комсомольсько-молодіжних дружинах, багато молодих комсомольців працювали об’їждчиками, вартівими тощо. Ними також було затримано чимало селян. Так, у Якимівському р-ні Дніпропетровської області комсомолець-об’їждчик Яша Берізов лише за червень затримав 4 чол.¹⁰² За повідомленням Чернігівського ОК ЛКСМУ, об’їждчики комсомольці в багатьох місцях ловлять “перукарів”, запобігають випадкам зрізання колосків та викопування картоплі¹⁰³.

Як і під час колективізації, до боротьби з “розкрадачами соціалістичної власності” широко залучалися й діти. 31 серпня було проведено розширене засідання бюро ЦК ЛКСМУ спільно з піонерами — кращими учнями по збиранню та охороні врожаю. Наступного дня їх прийняв сек-

ретар ЦК КП(б)У П. Постишев. Дуже сумно читати про те, як піонери розповідають, що “ставили вимогу перед радянською владою”, щоб затриманих ними крадіїв засуджувати. А хлопчик з Бердичівського р-ну під час бесіди з П. Постишевим, розповівши про те, що зловив багато розкрадачів, далі заявив, що, на його думку, їх треба карати більш суворо і правління та сільрада роблять це “не так як слід”¹⁰⁴.

Правлячий режим ставив перед молоддю завдання боротися з “класовим ворогом” не тільки на колгоспних ланах, але й у лавах комсомолу і навіть більшовицької партії. На листопадовому 1933 р. об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У С. Андреев повідомив, що протягом року була проведена “велика робота по очищенню лав ЛКСМУ і керівних кадрів від класово чужих елементів”. Разом з тим він зауважив: “Думати про те, що ми вже всіх класово чужих елементів вишибли з наших лав — це цілком неправильно. Нам необхідно класову пильність комсомолу завжди і всюди тримати так, щоб кожен комсомолец... завжди і всюди допомагав партії запобігати діям класового ворога”¹⁰⁵.

Протягом року чистки проводилися не тільки в сільських, а й у міських осередках спілки. Так, у Макіївці на заводі ім. М. Томського серед комсомольців було виявлено близько 100 чол. “класово ворожих елементів”, багато з яких знаходилися в керівництві. Надзвичайно “засміченими”, на думку комсомольського керівництва, виявилися осередки Макіївських педагогічного та металургійного технікумів. А тільки на одній шахті ім. Артема з комсомолу “вичистили 27 куркулів”¹⁰⁶. Формулювання при виключенні з лав ЛКСМУ були найрізноманітнішими. Наведемо деякі з них. Мукашів О. — виключений Донецькою КК 14 листопада 1933 р. за антирадянський виступ: “Затискують робітників та селян так, що якщо правду хто скаже, так його відразу до ДПУ”. Та ж Донецька КК 1 листопада 1933 р. виключила з лав ЛКСМУ Глуценка Г. за твердження, що наука безкласова і мости та блюмінги можна будувати і без ленінізму. Ренич Н. — виключений Горлівським ГК комсомолу за контрреволюційний виступ, що в СРСР є експлуатація й експлуатують комуністи¹⁰⁷.

Після червневого 1933 р. пленуму ЦК ЛКСМУ на перший план висувається боротьба з “українським буржуазним націоналізмом та націонал-ухильництвом”. З трибуни пленуму пролунала критика М. Скрипника. Було визнано, що в лави комсомолу пролізли “петлюрівські лазутчики”, а серед студентства виявляються “націоналістичні тенденції”. В недостатній пильності звинуватили комсомольські осередки ВУАН та київської кінофабрики. Пленум закликав комсомольців бути пильними, виявляти “ворогів, що хочуть отруїти отрутою націоналізму робітничу та колгоспну молодь”¹⁰⁸.

У комсомолі почалися пошуки “націоналістів” насамперед у вузах, наукових і культурно-просвітницьких закладах. Зокрема, їх було виявлено в Інституті літературознавства ім. Т. Шевченка. У серпні 1933 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову, якою виключив з лав спілки двох працівників цього закладу.

Особливо посилилася боротьба з націоналізмом після листопадового 1933 р. об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому було визнано, що “в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм”. Це положення стало ключовим у роботі комсомолу республіки. Як зазначав генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреев, “націоналістичний ухил Скрипника” проникнув і в комсомол. Націоналісти “пролізли до керівних спілкових органів, займали помітні ділянки, пов’язані з безпосередньою роботою комсомолу по вихованню комсомольців та мо-

лоді”¹⁰⁹. У націоналістичних, контрреволюційних виступах було звинувачено комсомольця Королівського, який викладав у Харківському держуніверситеті і використовував у своїх лекціях деякі положення М. Волобуєва. За “націоналістичні” висловлювання, що партія проводить русифікаторську політику, з лав ЛКСМУ було виключено працівника Істпарту Ляшенка¹¹⁰.

Підбиваючи підсумки боротьби за “чистоту лав” ЛКСМУ, генеральний секретар її ЦК у січні 1934 р. доповідав на XIII з’їзді КП(б)У, що за останні 15 місяців у республіці виключено з комсомолу як “класово чужих, куркульсько-петлюрівських націоналістичних елементів” 18 638 чол.¹¹¹ Цілком зрозуміло, що ні за своїми масштабами, ні за наслідками ця чистка не йде ні в яке порівняння з подіями 1937—1938 рр. Вона мала досить обмежений характер і стосувалася головним чином сільського комсомолу. Але саме з 1932—1933 рр. у лавах спілки з наростаючою силою йде пошук ворогів, апогеєм якого стане грандіозне криваве “очищення” періоду “ежовщини”.

Молодь брала участь у пошуках “ворогів”, “націоналістів” не тільки в своєму середовищі. Бюро ЦК ЛКСМУ заклиало комсомольські організації “активно допомагати партії у виявленні і нещадному вигнанні з усіх ділянок соціалістичного будівництва культурного фронту, органів народної освіти і шкіл усіх буржуазно-націоналістичних, петлюрівських, шпигунських елементів”¹¹².

Правлячий режим намагався залучити молодь до чистки партійних організацій, що проводилися в 1933 р. у Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях. У своїй постанові “Про участь комсомольських організацій Ленінського р-ну (Київ) та Іллічівського (Одеса) в чистці партії” (19 липня 1933 р.) ЦК ЛКСМУ вказав на необхідність “особливу увагу всіх організацій звернути надання активної допомоги комісіям по чистці у викритті класово ворожих, націоналістичних елементів, що прикривають свою контрреволюційну роботу партійними білетами”¹¹³. Виконуючи такі настанови, молодь підключалася до “полювання на відьом” тепер уже в лавах КП(б)У. Наприклад, під час чистки комсомольський осередок музейного містечка Києва “викрив ворожу зграю, що працювала в музеях міста”¹¹⁴.

Тих комсомольців, які намагалися виступити на захист своїх старших товаришів, чекало виключення з лав ЛКСМУ. Так, Вапнярський РК спілки виключив Г. Абрамова за те, що під час чистки партії “захищав троцькіста — директора школи Криворучка, замість того, щоб викривати троцькіста — він став на його захист”¹¹⁵. Донецька КК ЛКСМУ виключила з лав спілки Чернишова за організацію подання колективної заяви комісії по чистці проти виключення з лав партії секретаря партосередку¹¹⁶.

Отже, молодь відігравала важливу роль у суспільно-політичному житті УСРР у добу “великого перелому”. В усіх головних подіях 1928—1933 рр., які докорінно змінили життя українського народу (насильницька колективізація і розкуркулення, індустріалізація, злочинна хлібозаготівельна політика, наступ на українську культуру та церкву), молодь брала найактивнішу участь. Правлячий режим робив усе можливе, щоб залучити на свій бік якомога більше юнаків та дівчат, використати їх енергію, ентузіазм, віру у світле майбутнє для досягнення своїх цілей.

Головним провідником більшовицького впливу на молодь був комсомол. Як породження та важлива складова частина тоталітарного радянського режиму комуністична спілка молоді виконувала у молодіжному середовищі не тільки роль громадської організації, а й філії більшовицької

партії та здійснювала державні функції. Об'єднуючи в своїх лавах усе більше юнаків і дівчат (з 1928 по 1933 рр. кількість членів ЛКСМУ виросла більше ніж у 2,5 рази), виконуючи настанови верхівки правлячого режиму, комсомол намагався зробити все молоде покоління єдиномислячим, єдиноюорганізованим, діючим згідно з єдиними вказівками. У той період комсомол був у епіцентрі суспільно-політичного життя, старанно виконував директиви вищих партійних органів, досить часто на місцях виступав ініціатором дій, що в подальшому характеризувалися як “ліві” перекручення. В той же час певна частина комсомольців не виявила “більшовицької твердості і непримиренності до ворогів”, що призвело до чисток комсомольських лав і репресій проти його членів. На відміну від 1937—1938 рр., у період “великого перелому” серед комсомольців дійсно були люди, не згодні з новим курсом правлячого режиму, і саме вони стали першими жертвами репресій в його лавах.

Чимало молодих людей вірою і правдою служили правлячому режиму, активно втілювали в життя його новий курс, намагалися бути “святішими за римського папу”. Але, незважаючи на могутні важелі, що застосовував правлячий тоталітарний режим для поширення свого впливу на молодь, значна частина була незгодна з його політикою воєнно-комуністичного штурму. Деякі з них намагалися чинити їй опір, який, як правило, мав стихійний характер. Щоб упередити спроби молоді організувати цей опір, тоталітарний режим за допомогою ДПУ фабрикував справи проти своїх дійсних і потенційних ворогів. В 1928—1933 рр. тисячі молодих людей стали жертвами репресій. Голод 1932—1933 рр. і репресії значно підірвали опір політиці правлячого режиму й остаточно закріпили перемогу в УСРР тоталітарного ладу.

¹ Дворічний шлях ЛКСМУ. — Харків, 1928. — С. 93.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 7, оп. 1, спр. 432, арк. 2; спр. 296, арк. 15.

³ Там же, спр. 389, арк. 20.

⁴ Там же, спр. 296, арк. 36, 37.

⁵ Там же, спр. 360, арк. 3; спр. 389, арк. 18.

⁶ Там же, арк. 16; спр. 296, арк. 46 зв.

⁷ Там же, спр. 374, арк. 26.

⁸ Там же, спр. 296, арк. 41 зв., 42, 43; спр. 468, арк. 4; спр. 359, арк. 29.

⁹ Там же, спр. 296, арк. 42, 43.

¹⁰ Там же, спр. 373, арк. 4; спр. 452, арк. 55.

¹¹ Там же, спр. 296, арк. 42.

¹² Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 246, 266.

¹³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 494, арк. 106 зв.

¹⁴ П л ю щ В. Боротьба за українську державу під советською владою. — Лондон, 1973. — С. 42, 43.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 359, арк. 25.

¹⁶ Там же, спр. 374, арк. 34.

¹⁷ Там же, спр. 366, арк. 2, 23.

¹⁸ Зірка. — 1928. — 19 груд.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 180, 181.

²⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 1369, арк. 85, 86.

²¹ Там же, спр. 332, арк. 292; спр. 503, арк. 3.

²² Там же, спр. 359, арк. 21; спр. 452, арк. 55.

²³ С т а л и н И. В. О молодежи. — М., 1937. — С. 89, 90.

²⁴ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. — К., 1969. — С. 368.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 430, арк. 5; спр. 469, арк. 58.

²⁶ Там же, спр. 302, арк. 277.

²⁷ Комсомолец України. — 1928. — 29 січ.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 430, арк. 12.

²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 638, 640.

- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 18.
- ³¹ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 18.
- ³² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 570, арк. 34.
- ³³ Там же, спр. 577, арк. 31.
- ³⁴ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 61.
- ³⁵ Там же, спр. 3184, арк. 18.
- ³⁶ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 546, арк. 10.
- ³⁷ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 66.
- ³⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 14.
- ³⁹ Там же, арк. 5.
- ⁴⁰ Там же, спр. 546, арк. 15; ф. 1, оп. 20, спр. 3189, арк. 55 зв.
- ⁴¹ Там же, спр. 3190, арк. 44.
- ⁴² Там же, спр. 3154, арк. 18.
- ⁴³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 546, арк. 15; ф. 1, оп. 20, спр. 3190, арк. 45.
- ⁴⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 570, арк. 35, 36.
- ⁴⁵ Там же, спр. 489, арк. 3.
- ⁴⁶ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3092, арк. 66.
- ⁴⁷ Там же, спр. 3189, арк. 62 зв.
- ⁴⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 489, арк. 3.
- ⁴⁹ Там же, арк. 26.
- ⁵⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 476, арк. 2.
- ⁵¹ Комсомолець України. — 1930. — 28 січ.
- ⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 2, 3.
- ⁵³ Там же, арк. 40.
- ⁵⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 519, арк. 52.
- ⁵⁵ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 1385, арк. 68; спр. 3184, арк. 62.
- ⁵⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 567, арк. 12, 17.
- ⁵⁷ Там же, спр. 489, арк. 22.
- ⁵⁸ Комсомолець України. — 1930. — 16 січ.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 9, 10.
- ⁶⁰ Там же, арк. 148 зв.
- ⁶¹ Там же, спр. 3065, арк. 17, 18.
- ⁶² Підрах. автора. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3198, арк. 21, 26, 40, 48, 57.
- ⁶³ Там же, спр. 3066, арк. 11; спр. 3198, арк. 60 зв.
- ⁶⁴ Там же, арк. 53, 58, 59.
- ⁶⁵ Там же, спр. 3189, арк. 135; спр. 3201, арк. 1 зв.
- ⁶⁶ Там же, спр. 4320, арк. 33, 43, 44, 48.
- ⁶⁷ Там же, спр. 3194, арк. 18; спр. 3189, арк. 111, 139.
- ⁶⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 567, арк. 32.
- ⁶⁹ Там же, спр. 375, арк. 247.
- ⁷⁰ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 36.
- ⁷¹ Там же, арк. 61, 64.
- ⁷² Там же, спр. 4320, арк. 28.
- ⁷³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 797, арк. 28, 35; ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 12, 13.
- ⁷⁴ Комсомолець України. — 1932. — 16 серп., 8 верес.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 393, арк. 25, 26.
- ⁷⁶ Там же, спр. 646, арк. 40.
- ⁷⁷ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 5273, арк. 37, 38; ф. 7, оп. 1, спр. 783 (а), арк. 147.
- ⁷⁸ Там же, ф. 7, оп. 12, спр. 393, арк. 37; оп. 1, спр. 668, арк. 36, 38.
- ⁷⁹ Комсомолець України. — 1932. — 28 груд.
- ⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5489, арк. 5.
- ⁸¹ Там же, ф. 7, оп. 12, спр. 393, арк. 40.
- ⁸² Комсомолець України. — 1932. — 11 груд.; ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 818, арк. 117; спр. 841, арк. 204.
- ⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5273, арк. 39.
- ⁸⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 813, арк. 27, 77.
- ⁸⁵ Там же, спр. 668, арк. 8.
- ⁸⁶ Там же, оп. 12, спр. 408, арк. 12.
- ⁸⁷ Там же, спр. 841, арк. 22.
- ⁸⁸ Комсомолець України. — 1932. — 27 груд.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 814, арк. 319.
- ⁹⁰ Там же, оп. 12, спр. 408, арк. 15.
- ⁹¹ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 5487, арк. 63, 90.
- ⁹² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 949, арк. 9, 19.
- ⁹³ Там же, спр. 963, арк. 25.
- ⁹⁴ Там же, оп. 12, спр. 430, арк. 3, 4.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Д. В. ТОЇЧКІН (Київ)

З ІСТОРІЇ ШАБЛІ В УКРАЇНІ

У процесі вивчення військової історії Східної Європи пізнього середньовіччя дослідники неминуче приходять до необхідності сприймати шаблю як своєрідний військовий символ епохи. Якщо ручна вогнепальна зброя та артилерія — провісники технологічного майбутнього, то шабля ще на початку XX ст. була цілком функціональним різновидом наступальної зброї, і несла на собі відбиток давнини.

З XVI ст. шабля в ряді країн Східної Європи поступово витіснила більш давній різновид холодної зброї — меч. Функції останнього відтепер повністю перекладалися на шаблю. Для дослідника-джерелознавця у цьому зв'язку відкриваються великі перспективи, адже з цього часу значення шаблі як джерела історичної інформації зростає.

Всебічне вивчення шаблі (аналіз розвитку, виробництва та ін.) надає багатий додатковий матеріал для дослідження різних галузей середньовічного ремісничого виробництва, мистецтва, проблем військової історії.

Зазначимо, що історія української шаблі поки що вивчена недостатньо. Це зумовлено, зокрема, низькими темпами розвитку українського зброєзнавства: досі не розроблено навіть базового термінологічного апарату. Сучасні роботи українських зброєзнавців частково дають уявлення про те, якою була українська шабля¹. Проте відсутність справді ґрунтовного систематичного дослідження з даної проблематики призвела до того, що навіть саме словосполучення “українська шабля” викликає скепсис у багатьох фахівців.

В залежності від мети дослідження вчені використовують різні системи класифікації холодної зброї.

За її загальним призначенням шаблю відносять до зброї *наступальної*.

Подальшу класифікацію холодної зброї здійснюють за функціональним призначенням (*моно- і поліфункціональна*) та конструктивними особливостями. За конкретними функціональними ознаками *монофункціональну* холодну зброю можна поділити на *січну (рублячу), колючу, ріжучу, ударну та металну*. Існують також *багатофункціональні* різновиди, що комбінують перелічені ознаки — *рублячо-колюча, колючо-ріжуча* тощо.

Наступний (нижчий) класифікаційний рівень об'єднує клас часткових понять відмінності, між якими фіксуються на рівні найбільш загальних конструктивних особливостей предмета (клинкова та древкова зброя).

Основним конструктивним елементом і одночасно робочою частиною шаблі є викривлений клинок поліфункціонального призначення, за допомогою якого можна завдавати січних, ріжучих та колючих ударів. Отже, шабля класифікується як наступальна холодна січна, ріжучо-колюча клинкова зброя.

Визначення поняття “шабля” — одне із складних завдань у зброєзнавстві, навколо якого точиться багато дискусій серед фахівців. Це пояснюється складністю процесів розвитку, великою різноманітністю форм цього типу зброї, що побутувала в різні часи. Більшість визначень шаблі сучасні дослідники будують за якимось одним критерієм — морфологічним, механіко-кінематичним чи іншим². Ми вважаємо, що для того, щоб уникнути неточностей при визначенні шаблі, необхідно охарактеризувати дане поняття за кількома ознаками.

Отже, шаблею називається різновид наступальної холодної січної, ріжучо-колючої клинкової зброї, що остаточно сформувався в кінці VII — на початку VIII ст. н. е. Він складається з довгого *клинка, ефеса та піхв*, у першу чергу є зброєю вершника і неодмінно пов'язаний зі специфічним комплексом *кінського спорядження*. Клинок шаблі викривлений, з *лезом* на вигнутому боці та *обухом* на угнутому. Він має *вістря* та *хвостову частину* для кріплення ефеса. При прямому перпендикулярному ударі (за винятком спеціальних фехтувальних прийомів) удар шаблі має круговий, рублячо-ріжучий характер і в більшості випадків дає можливість сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Шаблю завжди носили ліворуч, збоку біля стегна.

Серед різновидів клинкової зброї шабля є новою, відносно пізньою формою. Можливість її розповсюдження і масового застосування серед осілих народів нерозривно пов'язана зі змінами в комплексах озброєння, кінського спорядження та суттєвими змінами у військовій стратегії і тактиці.

Шабля має відмінний від меча, більш ефективний проти незахищеного обладунком воїна, удар. Шабельний удар виконується при задіянні в рух усієї верхньої частини тіла. На коні такий рух можливо виконати тільки за наявності стремен. Підносячись у сідлі, спершись на стремена, воїн підсилює удар і отримує можливість досягти віддаленого супротивника. Основний шабельний удар має характерний, рублячо-ріжучий характер. Головне навантаження при цьому несе саме остання третина клинка (часто підсилена елманью). Конструкцією шаблі (кривий клинок та нахилене у бік леза руків'я) передбачено, що в останній фазі проведення удару воїн тягне шаблю на себе, охоплюючи більшу площу поверхні тіла супротивника. Ефективність удару зростає із збільшенням довжини такого протягування, яке, до речі, також вимагає від вершника значної свободи рухів. Остаточне формування такого удару припадає на пізнє середньовіччя (що підтверджується конструктивними особливостями досліджених екземплярів). Для шабель XVII ст. головною ознакою шабельного удару було те, що

обидві його фази (ураження — витягнення) шабля дозволяє сполучити в єдиному русі. Остаточна ефективність шабельного удару визначається правильно розрахованим співвідношенням кривизни клинка, нахилу руків'я, місцезнаходженням центру ваги та довжиною шаблі.

У більшості випадків невелика кривизна та загострена з обох боків кінцева частина (остання третина чи чверть клинка) давали можливість завдавати також колючого удару. Його ефективності сприяло те, що руків'я шаблі нахилене до леза з таким розрахунком, щоб у момент удару кут, під яким знаходився клинок відносно вісі витягнутої руки, наближався до 180° (у цьому випадку рука ставала ніби продовженням клинка). Колючий удар набував особливо великого значення в пішому бою.

До переліченого необхідно додати вагу шаблі, що в середньому була значно менша, ніж у меча³. Цього вдавалося досягти за рахунок однолезовості та, відповідно, більш вузької, ніж у меча, *полоси* шабельного клинка.

На основі вказаних особливостей можна зробити висновок про надзвичайні можливості, які відкривала шабля для ведення ближнього бою між вершниками — застосування різноманітних фехтувальних прийомів у кінному строю, високої швидкості рухів, можливості довше вести бій.

Варто відмітити, що важкий захисний обладунок, який сковує рухи воїна, не кажучи вже про відсутність стремен та достатньо ефективного кінського спорядження, зводить нанівець усі перелічені переваги шаблі.

Отже, ефективною зброєю шабля може стати тільки за певних умов. Для цього необхідні: специфічний комплекс озброєння та кінського спорядження, наявність легкоозброєного супротивника, певна тактика бойових дій кінноти.

Шабля носилася, як правило, біля лівого стегна (для правої руки) у *пiхвах*. Останні кріпилися через плече за допомогою *портупеї* або на поясовому реміні. Розміщення *обоймиць* на пiхвах та закріплені на них кільця, через які просмикувалися реміні портупеї, забезпечували нахилене положення шаблі при носінні. Ступінь нахилу міг регулюватися за допомогою пряжки портупеї. Такий спосіб носіння шаблі є найбільш практичним як для вершника, так і для пішого воїна.

Розглянуті конструктивні особливості шаблі дають право стверджувати, що масове поширення її як основного виду клинкової зброї ближнього бою пов'язане, в першу чергу, з певними воєнно-історичними умовами.

Ідея створення викривленого клинка, що дав би можливість найповніше реалізувати січні та ріжучі функції клинкової холодної зброї, пов'язана з центрами розвитку найдавніших цивілізацій — античною Грецією, давньою Персією та ін. Саме там виникли оригінальні різновиди січної зброї — давньогрецька махайра, іберійська фальката та ін. Проте кінематика їхнього руху при ударі свідчить, що дані різновиди відносяться до мечів. Тільки пізніше постійні зміни історичних умов спричинили довготривалу еволюцію меча, в результаті якої виник цілком новий різновид клинкової зброї — шабля.

Поява шаблі на теренах України нерозривно пов'язана з історією місцевих культур. Як свідчать археологічні дослідження, протягом I ст. до н. е. з Поволжя та Прикубання продовжувалось проникнення союзу кочових племен — сарматів, які поступово освоїли задніпровські степи і просунулися аж до Дунаю на Заході та у Крим на Півдні⁴. Для даної групи племен був характерний оригінальний комплекс озброєння та своєрідна військова тактика. Основним різновидом сарматської зброї ближнього бою був залізний меч. Проаналізувавши динаміку розвитку морфологічних особливостей означеної зброї, ряд дослідників доходить висновку, що в

процесі історичного розвитку сармати виробили унікальні моделі мечів, характерні тільки для цієї групи племен⁵.

З I ст. н. е. сарматське військове мистецтво та озброєння як найбільш прогресивні справили кардинальний вплив на організацію військової справи не тільки в усьому регіоні проживання сарматів, а й на прилеглих територіях⁶. Про це свідчить, зокрема, широке розповсюдження мечів та кинджалів сарматського типу, що розцінюють як результат впливу та проникнення сарматського культурно-етнічного елементу⁷.

Військовій справі сарматів була притаманна висока динаміка розвитку. Її особливості завжди пов'язувались із зміною зовнішніх військово-політичних умов. Так, у I ст. н. е. основною ударною силою сарматського війська були важкоозброєні вершники — катафрактарії. Вже наприкінці IV ст. н. е. спостерігаються цілком протилежні тенденції у військовій справі. Сучасники згадують про озброєння сарматів як про легке, в усьому подібне гунському. Така зміна спричинена новими історичними умовами, зокрема тим, що основним супротивником була вже не регулярна римська армія, а кочові варварські племена.

Зміна форм сарматських мечів протягом сторіч цілком відображала розвиток комплексу озброєння та особливостей військової тактики у сарматських племінних об'єднаннях. Проте найсуттєвіші зміни приніс саме період довгої й наполегливої боротьби сармато-аланських племен з гунами та іншими варварами.

У військовому відношенні гуни являли собою легку, надзвичайно рухливу кавалерію, що діяла врозсіп і була специфічно озброєна: у записках сучасників згадуються дротики, аркани тощо. Боротьба з таким ворогом вимагала відповідного військового спорядження та тактики бойових дій.

Необхідність ведення кінного бою у розсіпному строю проти легкоозброєного супротивника змінила уявлення про ефективність удару клинкової зброї. Меч ставав легшим і пристосовувався до ріжучо-січного удару, переваги якого в боротьбі з легкоозброєним супротивником були очевидними. Дволезовість клинка стає надмірною⁸. Так з'являються перші прямі однолезові мечі. Удар цієї зброї поки що не мав ознак шабельного, хоча вже й відрізнявся від удару меча. Саме після виникнення нахиленого в бік леза руків'я удар однолезового меча набуває фактичної відміни від удару меча класичного.

Ранні взірці прямих однолезових мечів знайдені у Поволжі і датуються IV—V ст. н. е.⁹ Нова зброя швидко розповсюджувалася. Її знайдено в цілому ряді поховань, що датуються V—VI ст. н. е.¹⁰ Подальша зміна клинка в бік ще більшої адаптації його до рублячо-ріжучого удару призвела до кардинальної зміни форми — вигину полоси клинка (спочатку дуже незначної) та дещо нахиленого в бік леза руків'я. Поява таких шабел відноситься до другої половини VII ст. н. е.

Місця знахідок найдавніших шабел та конструктивні особливості останніх свідчать про те, що вони ведуть своє походження від меча сарматського типу. Проте необхідно зробити застереження щодо "авторського права" сарматських племен на шаблю, створення якої не можна приписувати одному народу або племінному об'єднанню. Адже на теренах України з II ст. н. е. відбувалась взаємодія різноманітних культур — готів, пізніх скіфів, слов'ян (антів) та інших¹¹. З часом ті ж сармато-аланські племена змішувалися з іншими народами (наприклад, черняхівським населенням та скіфами)¹² або входили до різних воєнно-політичних об'єднань — готської держави Германаріха, пізніше гунського племінного союзу, з яким самі нещодавно воювали. Загальним залишався принцип, згідно з яким класичний меч втрачав свою доцільність через особливості варварських

військової тактики та спорядження. Сарматський меч став найкращим матеріалом для внесення необхідних змін саме через свою широку розповсюдженість.

Надетнічність походження шаблі підтверджується знахідками найдавніших шабел та перехідних її форм у похованнях, що належать різним культурам. Так, Верхньо-Салтовське поховання, що до цього часу є найбільшим та найпоказовішим стосовно походження та форм давніх шабел, відносять до народу, етнічний склад якого неоднорідний, — алани, болгари, можливо хозари. У Салтові представлені майже всі відомі типи шабел VIII—IX ст. н. е. (всього знайдено 12 екземплярів) ¹³.

Отже, ранні шаблі на теренах України вперше зустрічаються серед давніх поховань VII—VIII ст. н. е. Окремі знахідки свідчать про те, що на початку VIII ст. н. е. шабля як вид зброї уже цілком сформувалась ¹⁴.

Для ранніх шабел характерні певні ознаки. Вигин клинка загалом дуже слабкий, часто непомітний на перший погляд. Специфічна форма вістря на відміну від пізніших шабел ще дуже наближена до сарматського меча. *тлмань* уже намічена, проте ще не виражена.

Справжнє революційне значення шаблі для всього військового мистецтва починає проявлятися лише після комплексного аналізу аналогічних за значенням взаємодоповнюючих технічних нововведень, які завжди входять у спільний з шаблею комплекс озброєння і без яких шабля просто не могла б з'явитися. Найважливішою складовою такого комплексу були стремена, без яких для вершника стає неможливою ефективна січа у кінному строю. Шабля міцно пов'язана з новою формою сідла із стременими, що забезпечували вершнику можливість впевнено триматися на коні і одночасно рухомість ¹⁵. Наприкінці VI ст. н. е. було вироблено специфічну форму стремени, що панувала у Східній Європі до IX ст. н. е. ¹⁶ Стремена цього типу зустрічаються у комплексах з найдавнішими шаблями. У Салтовському похованні вони простежуються щонайменше десять разів, причому неодноразово вони були знайдені разом з шаблями ¹⁷.

До спорядження, що підвищило надійність кріплення сідла, належить нова конструкція пряжки (дугоподібна, з рухомим замковим язичком) для підпруги, що поширюється серед кочовиків та у Східній Європі з VI ст. н. е. ¹⁸

Іншим елементом спорядження, що значно поліпшив керування конем, була нова складна форма вудил, що розповсюдилась з VII ст. н. е. ¹⁹ Вудила такого типу теж входять до складу комплексу озброєння поховань із шаблями.

Б. О. Рибаків, А. М. Кирпичников та інші дослідники доходять висновку, що на території Давньої Русі шабля з'явилася приблизно з X ст. ²⁰ В перших вітчизняних літописах вона згадується як зброя саме кочовиків, а меч — русинів ²¹.

Поява шаблі серед осілого землеробського населення може бути пов'язана тільки з висуненням кінноти як домінуючого різновиду військ. Знову на перший план як один з головних факторів розвитку військової справи виступає характер озброєння та воєнна тактика основного супротивника (в даному випадку — легкоозброєних кочовиків).

Загалом можна зазначити, що клинки X—XI ст. набули більшої кривизни та довжини. В кінці цього періоду на шаблях з'являється *дол* та *елмань* ²². Серед шабел даного періоду поряд з традиційними спостерігається невелика кількість екземплярів, ширина клинків яких збільшена і наближується до ширини меча, зберігаючи при цьому всі характерні ознаки шаблі. Зазначимо, що даний напрям еволюції шаблі характерний не лише

для Київської держави, він охоплював значно більші території, включаючи Східну Європу (зокрема Угорщину)²³.

За часів Київської Русі відбувався розвиток шабельної хрестовини, що в XI—XIII ст. набув ромбічної форми. У виразному вигляді з'являлися щитоподібні виступи над клинком (прототип перехрестя), які дозволяли затримувати зброю супротивника, що ковзала по лезу. З XIII ст. з'являється новий тип хрестовини, призначеної для кругового захисту кисті.

Розвиток хрестовини та поява перехрестя вигідно відрізняли шаблю від меча²⁴ та знаменували початок розвитку фехтувального мистецтва, яке в пізніший час відіграло важливу роль у військовій справі.

Зміни, що сталися в конструкції шаблі, є відображенням специфічних історичних умов, в яких існувала Київська Русь. Вони вимагали використання обох видів зброї (меча проти важкоозброєного малорухомого супротивника на Заході та шаблі проти легкоозброєних кочовиків на Сході). Ці обставини спонукали до збільшення ширини й ваги шабельного клинка і надання йому таким чином здатності меча пробивати важкий обладунок, зберігши, однак, переваги шаблі. Як слушно зазначає А. М. Кирпичников, саме суперництво шаблі та меча визначило на багато століть наперед своєрідність розвитку місцевих різновидів клинкової зброї.

І все ж літописи та іконографічні джерела Давньої Русі переконливо відображають провідну роль меча. Навіть у XIII ст. шаблі надавалась перевага лише у найближчих до степу місцевостях. Шабля ще не могла витіснити меч. Загальний рівень розвитку військової справи не дозволяв їй у той період виявити свої переваги повною мірою. Важкий обладунок воїнів обмежував можливість застосування фехтувальних прийомів, одночасно знижуючи їхню ефективність.

У Східній Європі та Росії шабля практично повністю витісняє меч лише з другої половини XVI ст. На зламі XV—XVI ст. шабля значно поширилася і на Заході, проте перевагу тут спочатку віддавали палашу та шпазі. Лише з XVIII ст. шабля у Західній Європі посідає домінуючі позиції.

В Польщі шабля набула поширення з початку XVI ст. Вже у 1503 р. краківський цех мечників виготовляв шабель більше, ніж мечів²⁵. Проте "свої" власні різновиди там формувалися з кінця XVI протягом XVII ст. Широкое розповсюдження шаблі було зумовлене необхідністю вести бойові дії проти нового легкоозброєного супротивника — турків та кримських татар.

В даному випадку знову вступав у дію фактор історичних умов та зовнішніх воєнно-політичних обставин, що проходить червоною лінією через усю історію еволюції шаблі. З огляду на цю закономірність, не буде помилковим вважати, що в Україні шабля була основним видом клинкової зброї ближнього бою з початку зародження козаччини. Адже головним ворогом українського народу з кінця XV ст. були кримські татари²⁶, тобто легкоозброєна кіннота, у протистоянні якій шабля забезпечувала очевидні переваги. Тому козаки — українська військова верства, ніколи не користувалися мечем і не визнавали (правильніше сказати — не вважали доцільним) цей вид зброї.

Остаточного крапку у глобальному суперництві шаблі та меча поставили успіхи розвитку ручної вогнепальної зброї — аркебузи і мушкета та пов'язана з ними нова військова тактика, що звели нанівець роль захисного обладунку. Змінюються вимоги до якостей холодної зброї вершника. На перший план тепер виходить рублячо-ріжучий удар, ефективний проти легкоозброєного супротивника, легкість зброї, що дозволяє довше вести бій, зручність для фехтування. Таким чином, в нових умовах бойові якості меча повністю втрачають свою перевагу порівняно з шабельними.

Що ж собою являла українська шабля? Вирішення цієї проблеми пов'язане із змістом, що вкладається в дане словосполучення. Розглянемо можливі варіанти. Українськими шаблями можна вважати такі, що за сукупністю морфологічних характеристик належать до окремого, “козацького” типу шаблі, який не зустрічається в інших народів, а також ті, що були на озброєнні української військової верстви (козаків). В обох випадках на перший план виходять питання місцевого виробництва холодної зброї. Адже саме виробництво виконує специфічну функцію відтворення деякої еталонної форми, тобто її фіксації (закріплення) з подальшим поширенням на даній території, що дозволяє говорити про певні місцеві форми холодної зброї.

В результаті довготривалого розвитку на період XVII ст. сформувалось кілька територіально-виробничих традицій виготовлення шабель. Це знайшло відображення в науковій літературі, дозволивши говорити про основні типи шабель. Розглянемо, які з них у XVII ст. набули поширення на теренах України.

Шабля перська (*шемиш*) має вузький клинок середньої довжини без *пера*. Хрестовина довга з приплюснутими кінцями чи коротка або довга з кулькоподібними кінцями. Верхів'я металеве, оливкоподібної форми, нахилене до руків'я майже під прямим кутом.

В XVII ст. *турецькі шаблі* мали широкий клинок та похиле плоско зрізане верхів'я. В кінці століття цей тип трансформувався в шаблю з коротким кривим клинком та широкою елманью — *кілідж*. Його клинок також міг бути довгим і вузьким з середньою кривизною. Для кіліджа характерна відсутність металевих верхів'я. Натомість кінець руків'я сильно загнаний наперед, утворюючи кулеподібне закінчення.

У XV—XVI ст. сформувався т. зв. *польсько-угорський* чи *угорський* тип шаблі із слабовикривленим клинком, мигдалеподібним верхів'ям, відкритим ефесом та довгою хрестовиною. В. Квашневич зазначає, що характерний для цього типу ефес має перське походження. На територію Речі Посполитої він після численних модифікацій потрапив через Туреччину та Угорщину²⁷.

Інший різновид шаблі — *карабеля* вирізняється ефесом відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла. В XVII ст. вона стає виключно парадною, багато прикрашеною зброєю²⁸.

Одночасно з'являються *ординка* (*вірменка*) з вузьким довгим вістрям і сильно нахиленим наперсткоподібним верхів'ям та гусарська (*чорна*) шабля з ефесом закритого типу²⁹.

Вказані типи становлять основний фонд т. зв. козацьких шабель, що дійшли до наших часів. Більшість їх зберігається в історичних музеях України (Київ, Чернігів, Львів, Хмельницький, Рівне).

В цілому дослідження наявного фактичного матеріалу дає підстави говорити про те, що в Україні XVII—XVIII ст. не було вироблено свого особливого типу шаблі. Це пов'язано з цілим комплексом причин.

Сукупність певних воєнно-політичних обставин (розгром Орденських лицарів у 1410 р., поява нового легкоозброєного супротивника — турків, постійна загроза в особі кримських татар та війни з Москвою XVI ст., в озброєнні якої в той час уже переважала шабля) обумовила той факт, що з другої половини XV ст. в русько-литовських землях шабля стає найбільш придатним видом клинкової зброї ближнього бою. Отже, з XVI ст. шабля в русько-литовських та польських землях повністю витісняє меч.

Проте для формування зброярських традицій та виникнення своїх особливих, національних різновидів холодної зброї, зокрема шабель, не-

обхідні ще дві умови: достатній рівень розвитку місцевого ремісничого виробництва в країні та обставини, які обумовлюють незалежний розвиток національної культури. Останнє, як правило, пов'язане з політичною незалежністю країни. Вказані умови повинні збігтися з періодом утвердження та поширення певного різновиду холодної зброї в даному історико-культурному регіоні.

Враховуючи особливості внутрішньополітичного розвитку українських земель русько-литовського періоду, цілком слушним буде прийняти тезу про наступність традицій зброярської справи з часів Київської Русі. Це підтверджується історичними відомостями про прагнення Литви до збереження традиційного давньоруського укладу, зокрема у військовій справі³⁰. Проте пізніше ситуація істотно змінюється: період, в якому шабля у Східній Європі цілком витісняє меч (2-га половина XVI ст.), збігається з часом прийняття Люблінської унії і фактичної анексії більшої частини України Польською короною. Зауважимо, що саме XVI ст. стало ключовим періодом у формуванні місцевих східноєвропейських шабельних типів, з якого Україна виявилась фактично виключена: у XVI—XVII ст. її було позбавлено можливості самостійного економічного та культурного розвитку. Значну роль у занепаді соціально-економічного розвитку України відіграла також експансія кримських татар, які з кінця XV ст. за короткий термін практично знищили двохсотлітні здобутки культури й цивілізації³¹.

Отже, у період XVI—XVII ст. відродження й розвиток України відбувалися в нових колоніальних умовах політичного та культурного впливу Речі Посполитої, що виключало можливість і саму необхідність розробки оригінальної холодної зброї. Тому на озброєння козаками були обрані в першу чергу найкращі взірці шабель країни-метрополії (польсько-угорський, гусарський типи, карабеля, ординка), а також трофейні й імпорتنі різновиди (турецькі та іранські).

Відсутність своїх власних типів холодної зброї в Україні не дає підстав говорити про “абсурдність” поняття “українська шабля”. Так, В. Дзівановський (W. Dziwanowski) зазначає, що в Росії періоду пізнього середньовіччя також не було вироблено свого особливого “російського” типу шаблі³². Поширена була східна (перська, турецька) зброя, а також шаблі, виготовлені на місці за східними взірцями. Про це свідчить численний фактичний матеріал, який зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург), Морському музеї (м. Санкт-Петербург), Оружейній палаті (м. Москва), Державному історичному музеї — ГИМ (м. Москва).

В Україні також існувало виробництво холодної зброї, зокрема шабель. Виробництвом залізних виробів у середньовіччя займалися ковалі, які виконували всі види робіт, так чи інакше пов'язаних з обробкою чорних і кольорових металів. Поняття “ковальство” надзвичайно широке. Воно охоплює величезну кількість ремісників зовсім різних за своєю більш конкретною спеціалізацією. Практично коваль, що виготовляв якийсь певний складний виріб, був спеціалістом саме з виготовлення подібних речей. Про це говорять назви фахів майстрів та цілих спеціалізованих цехів у великих виробничих центрах. Так, у Львові в другій половині XVII ст., крім власне ковальського цеху, існували цехи мечників, лучників, слюсарів, котлярів, бляхарів, годинників, голкарів тощо³³. Причому в межах цих цехів працювали ремісники приблизно 25 спеціальностей, що значно перевищує кількість розподілу за фахом у будь-якій іншій галузі³⁴. Тож єдиним виробником зброї у XVII ст. міг бути коваль-зброяр —

фахівець з виготовлення саме наступальної холодної клинкової зброї. Такі спеціалісти в Україні XVII ст. мали назву шабельники (в західних областях — мечники). Вони були сконцентровані переважно в цехах у найзначніших центрах масового ремісничого виробництва — середньовічних містах. Мова йде в першу чергу про привілейовані королівські міста, які були справжніми виробничими центрами державного значення і в яких розвиток ремесел досягнув свого апогею.

Найбільшим і найавторитетнішим містом, яке виробляло холодну зброю, в XVII ст. був Львів. У XVI та на початку XVII ст. мечники Львова входили до спільного для більшості ремісників металевих виробів ковальсько-слюсарського цеху, від якого відокремилися в 1634 р.³⁵

Львівський цех мечників був найбільшим у Речі Посполитій (по значенню з ним можна порівняти хіба що цехи познанський та краківський). Виготовлення холодної зброї тут має давні традиції і, за деякими відомостями, сягає XIV ст. Крім масової продукції на продаж, виготовлялася також коштовна зброя на замовлення або як ремісничий “шедевр” (необхідний для вступу в цех), такий же, як робили майстри в краківському та познанському цехах³⁶. Про обсяги та якість виробництва говорить той факт, що львівський цех мечників очолював усі мечницькі цехи інших міст Руського та Подільського воєводств, а також здійснював галузеву юрисдикцію над усіма ремісниками даної спеціальності в радіусі 30 миль від Львова. Взагалі звання майстра-мечника у цілій Речі Посполитій міг одержати лише майстер, який навчався цій справі в Познані або у Львові³⁷.

У Кам’янці-Подільському мечники входили в єдиний спільний цех з слюсарями, котельниками, лимарями, сідлярами і лудниками, який налічував 26 ремісників³⁸.

Люстраціями та переписами зафіксовано мечників і в деяких інших ремісничих центрах західних областей України.

Серед великих українських міст найрозвинутішими були Київ, Стародуб, Переяслав та Ніжин³⁹. Переписні книги 1666 р., що зберігаються в Російському Державному архіві Давніх Актів у Москві (ф. 124, 229) та частково опубліковані В. О. Романовським, дають вірогідну інформацію про наявність та стан зброярської справи в більшості лівобережних міст. За нашими підрахунками, у багатьох з них зафіксовані майстри, що спеціалізувались у виготовленні шабель. Шабельники працювали у Києві, Стародубі, Ніжині, Переяславі, Чернігові, Острі і деяких інших містах. Кількість майстрів та їхній майновий стан дозволяють робити висновки про розмах шабельного виробництва у кожному місті. Цей показник не відрізняється стабільністю. Так, у Переяславі серед ремісників, що займалися металообробкою, зустрічаємо трьох заможних шабельників, тоді як у Києві був лише один шабельник, причому (судячи за сплачуваним ним найнижчим податком) зовсім бідний⁴⁰, що свідчить про відсутність розвинутого товарного виробництва київських шабель.

До цього часу мова йшла про цехових ремісників-міщан. Проте існували також позацехові майстри, що виробляли, зокрема, холодну зброю. Так, у 1654 р. львівські цехи зброярів, мечників та слюсарів скаржилися на партачів, які, проживаючи під різною юрисдикцією, перешкоджали цеховим майстрам закуповувати сировину, переманювали підмайстрів, а готові вироби продавали через купців⁴¹.

Ще одним виробником холодної зброї могли бути козацькі ремісники. Та точні дані про козаків-ремісників відсутні. Деякі відомості можна виявити у козацьких реєстрах 1649 р. Ф.П. Шевченко вказує на зв’язок окремих прізвищ з ремісничим фахом⁴². Такої ж думки дотримується

І. П. Крип'якевич⁴³. Згідно з наведеними дослідниками даними, серед козацьких ремісників зустрічаються і ковалі. Ф. П. Шевченко зазначає, що реєстр згадує 216 ковалів (загальна кількість ремісників, записаних у реєстрі — 747 чоловік), проте їх було, мабуть, набагато більше. У війську вони виконували спеціальні роботи: обслуговували артилерію, виготовляли та ремонтували зброю, підковували коней тощо⁴⁴. Проте питання виготовлення ними холодної зброї залишається недослідженим.

Верствою, що також могла брати активну участь у виготовленні холодної зброї, були вільні селяни. Ремісниче виробництво по селах в цілому було розвинуто слабо. Проте відомі села Лівобережної України, населення яких жило виключно з ремесла. Можна також провести аналогії між топонімами сіл та основним напрямом діяльності їх мешканців — Кузнеці, Котлярове, Бондарівка тощо⁴⁵. У цьому відношенні назва села Шабельники Чигиринського повіту⁴⁶ говорить сама за себе.

Для виготовлення холодної зброї необхідна якісна сировина. В середні віки сталь виготовляли, як правило, з кричного заліза, яке отримували за допомогою сиродутного процесу. Як вихідну сировину використовували бурій залізняк органічного походження, основні поклади якого знаходяться в Поліссі, на Чернігівщині та Волині.

Головна технологічна основа виробництва заліза сиродутним способом на українських руднях залишилася незмінною з давньоруських часів. Проте у XVII ст. змінилася техніка виконання цілого ряду операцій. Удосконалення стосувалися механізації процесу за допомогою млинового кола, а також використання флюсу — негашеного вапна⁴⁷, про що не маємо відомостей за більш ранні часи.

Якість середньовічних криць звичайно розцінюють як низьку. Частково це зумовлювалося недосконалістю самого сиродутного процесу, під час якого утворюється кричне залізо з деяким відсотком шлаків. Проте відомий дослідник давньоруської металургії Б. А. Колчин зазначає, що вагова частка шлакових включень у виробках з давньоруського металу в середньому не перевищує 1 %, лише іноді сягаючи 2—3 %. Цей показник не гірший, ніж у зварного металу XIX ст.⁴⁸ Крім того, шлаки ефективно видаляли при подальшій обробці.

Інша можлива причина низької якості криці — руда з високим вмістом шкідливих домішок. Одним із способів видалення найшкідливіших для металу домішок (фосфору та сірки) є якраз застосування флюсів, серед яких негашене вапно з піском є одним з найефективніших.

Про використання руд іншого походження ми не маємо відомостей, проте воно було цілком можливим. Б. О. Рібаков вказує, що є дані про використання криворізької руди ще за скіфських часів⁴⁹.

В процесі виварювання заліза давні металурги отримували цілком придатну сировину для подальшого перетворення її у високоякісну сталь. Про це свідчить велика кількість якісних залізних та сталевих давньоруських виробів, знайдених та досліджених археологами. Таким чином, можна стверджувати: якості давньоруських криць цілком вистачало для подальшого виробництва робочих частин холодної зброї, зокрема клинкової, що високо цінувалась як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках⁵⁰.

Що ж до українського кричного заліза, то обсяги його виробництва цілком задовольняли потреби внутрішнього ринку⁵¹. Асортимент виробів рудницьких кузень був представлений сільськогосподарськими знаряддями та товарним залізом, що йшло переважно на потреби Генерального Войськового Скарбу та монастирського будівництва. Згідно з відомостями, наведеними у монографії П. К. Федоренка, на руднях Полісся кількість

“крушного” (kruchy — крихке) заліза переважала “добре” (високоякісне) приблизно у п’ять разів⁵². Це досить суперечливі дані, оскільки означене співвідношення регулювалось, особливо на руднях, що належали до ГВС. Проте, навіть виходячи з названих показників, можна свідчити, що як мінімум 20 відсотків українського заліза були придатними для виробництва холодної зброї.

Звісно, були й інші можливості отримати якісну сировину. Якісним сортом заліза вважалося штирійське (Австрія), що вироблялося з чистих порід залізняка із вмістом марганцю (після переробки з нього отримували низьколеговану сталь).

Іноді ввозилися готові вироби. Необхідно зауважити, що клинки час-то перевозили з країни до країни. Наприклад, Персія постачала їх усьому Близькому Сходу, а клинки з генуезьких та штирійських майстерень були дуже популярними як у твропі, так і на Сході. Тому походження зброї, як правило, визначають за місцем виробництва не клинка, а шабельної оправы⁵³.

Виготовлення клинка та оправы становлять два етапи у виробництві шаблі. Найважливішим, з практичної точки зору, є звичайно клинок. Знамениті екземпляри клинкової зброї уславлені якраз досконалістю своїх клинків.

Якість клинка безпосередньо залежить від характеристики вихідного матеріалу (крихкого заліза або руди) та технології виготовлення, що надзвичайно складна через особливості роботи із залізом як матеріалом. Незначні технологічні відхилення у процесі виробництва, як правило, призводять до браку. Крім того, клинок повинен суміщати в собі протилежні властивості: значну ударну в’язкість і пружність (щоб не зламатися при ударі) та максимальну твердість і гостроту леза (щоб розрізати будь-який предмет, не втрачаючи гостроти). Тому середньовічному зброярю необхідний був не тільки величезний особистий досвід, а й добра школа. Відомий фахівець у галузі металознавства та історії техніки А. К. Антейн зазначає, що навіть у наш час, маючи спеціальне обладнання та всі необхідні знання з теорії металографії, виготовити справді якісний клинок досить важко⁵⁴.

Загалом у давнину існувало кілька основних способів виготовлення сталі та обмежена кількість технологічних прийомів для виготовлення клинка.

За способами виготовлення сталь поділяють на зварну (що у процесі виготовлення не переходить у рідкий стан) та литу (що в процесі виготовлення плавиться).

Найвищим гатунком литої сталі вважався булат, що виготовлявся в Індії та Персії ще до нашої ери. Лита булатна сталь виділяється неповторним орнаментом: на темному фоні видно світлі хвилясті лінії. Візерунок фактично становить два різновиди сталі з різними фізико-хімічними властивостями. Секрет виготовлення булату був втрачений у давні часи і протягом століть викликав численні підробки та наслідування.

У Давній Русі “булатні шаблі” згадуються вже у “Слові о полку Ігоревім”. Проте місцевих технологій виготовлення справжнього литого булату фахівці не простежують. Відомо, що на початку XVII ст. московські ковалі виготовляли булатні клинки. В Оружейній палаті зберігається шабля Михайла Федоровича роботи майстра-шабельника Ніла Просвіта, виготовлена з булатної сталі у 1618 р. м відомості і про інших російських зброярів. Проте остаточно секрет литого булату був віднайдений російським металургом П. П. Аносовим тільки в XIX ст.

Намагання наслідувати литий булат, не знаючи секрету його виготовлення, привели до виникнення так званого зварного булату (дамаської сталі) — високоякісної сталі, що імітувала декор справжнього булату. У цій техніці виконано напис “Коваль Людота” на знаменитому давньоруському мечі, виготовленому слов’янським майстром.

Згідно з дослідженнями сучасних вчених, металургам та ковалям Київської Русі були добре відомі методи виготовлення високоякісної зварної сталі (цементация) та складні прийоми металообробки, що дозволяли виготовляти клинки найвищого гатунку.

Питання про поширення в Україні періоду пізнього середньовіччя шабельних клинків з литого булату та дамаської сталі залишається недослідженим. Проте описи ковальського інвентарю дають підстави говорити про те, що всі методи гарячої та холодної обробки металу разом із ковальським інструментом практично без змін перейшли в пізнє середньовіччя. Змінилася тільки організаційна сторона виробництва. Відтепер у великих виробничих центрах ремісники об’єднуються в цехи.

Виготовлення *шабельної оправы* було складним та своєрідним завданням, тісно пов’язаним з ювелірною майстерністю та декоративно-прикладним мистецтвом. Для роботи над оправою необхідно було вміти працювати з різноманітними матеріалами (шкіра, дерево, кістка, камінь, кольорові метали) та володіти багатьма специфічними ремісничими техніками — зерню, таушуванням, чеканкою тощо. Оздоблення шаблі стало свого роду мистецтвом. Особливою досконалістю відзначалася робота львівських ювелірів-вірменів, які започаткували цілий напрям у художньому оздобленні зброї, так звану “львівську мануфактуру”.

В кінці XVIII ст., після ліквідації Запорозької Січі, шабля переводиться на російський зразок. Центри виробництва холодної зброї відтепер концентруються в Росії на великих металургійно-металообробних комбінатах. Подальший розвиток шаблі в Україні — це вже історія російської зброї.

Як різновид бойової холодної клинкової зброї шабля протрималася до Другої світової війни, після якої була остаточно скасована разом із кавалерійськими військами. Проте відійшов у минуле тільки її бойовий варіант. До цього часу в ряді країн шабля з успіхом виконує нагородні, символічні та парадні функції. Так, у Польщі, де шаблі традиційно приділяли підвищену увагу, в 1976 р. на озброєння була прийнята загальновійськова офіцерська шабля, сконструйована за зразком гусарської⁵⁵. В Росії ще у XVIII ст. існувала традиція нагородження “золотою” холодною клинковою зброєю.

В Україні XVII ст. також існувала своєрідна нагородна зброя — парадні шаблі, на яких золотом робили напис “Непереможному вождеві і полководцеві”. Взагалі традиція символічних написів (часто на честь відомих історичних подій) на шабельних клинках набула широкого розповсюдження по всій Східній Європі.

Отже, шабля — чи не найуспішніший взірць холодної зброї, що, переживши століття і навіть втративши бойові функції, продовжує існувати і в наш час, набувши нової якості.

¹ С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992; М е л ь н и к Б. В. Шабля // Львівський історичний музей. Наукові записки. — Львів, 1994. — Вип. 2—3.

² Див. напр. СВЭ: У 8 т. — М., 1978. — Т. 7. — С. 212; С о л о в ь е в А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 153.

- ³ Так, польська карабеля з колекції Львівського історичного музею (Інв. № 3-3464) важить 580 г.
- ⁴ Давня історія України: У 3-х т. — К., 1998. — Т. 2. — С. 161.
- ⁵ М е л ю к о в а А. И. Вооружение скифов. — М., 1964. — С. 81.
- ⁶ Б л а в а т с к и й В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954; С о к о л ь с к и й Н. И. Боспорские мечи // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 33. — М., 1954.
- ⁷ С и м о н е н к о А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 130, 142, 145.
- ⁸ М е р п е т Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // Советская археология. — М., 1955. — Вып. № 23. — С. 160.
- ⁹ М и н а е в а Т. М. Погребение с сожжением близ Покровска // Ученые записки Саратовского университета. — Саратов, 1927. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 92.
- ¹⁰ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 160.
- ¹¹ Давня історія України... — С. 194—197.
- ¹² Там само. — С. 199.
- ¹³ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 133.
- ¹⁴ Див. К р у п н о в Е. Из итогов археологических работ // Известия Северо-Осетинского научно-иссл. ин-та. — Орджоникидзе, 1940. — Т. 9.
- ¹⁵ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁶ К и с е л е в С. В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951. — С. 518, 579, 580.
- ¹⁷ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁸ К и с е л е в С. В. Указ. соч. — С. 582.
- ¹⁹ Там само. — С. 519.
- ²⁰ Р ы б а к о в Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 227; К о р з у х и н а Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Советская археология. — М., 1950. — Т. 13. — С. 81; К и р п и ч н и к о в А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1. Мечи и сабли. — Л., 1956. — С. 62.
- ²¹ А р ц и х о в с к и й А. В. Введение в археологию. — М., 1947. — С. 167.
- ²² К о р з у х и н а Г. Ф. Указ. соч. — С. 78.
- ²³ К и р п и ч н и к о в А. Н. Указ. соч. — С. 67; К о р з у х и н а Г. Ф. Указ. соч. — С. 78.
- ²⁴ К и р п и ч н и к о в А. Н. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁵ D z i e w a n o w s k i W. Zarys dziejw uzbrojenia w Polsce. — Warszawa, 1935. — С. 51.
- ²⁶ Д о р о ш е н к о Д. І. Нарис історії України: У 2-х т. / 2-ге вид. — К., 1991. — Т. 1. — С. 152.
- ²⁷ К w a Ń n i e w i c z W. Dzieje szabl w Polsce. — Warszawa, 1999. — С. 32.
- ²⁸ М е л ь н и к Б. В. Назв. праця. — С. 264, 266.
- ²⁹ Там само. — С. 263—264.
- ³⁰ Д о р о ш е н к о Д. І. Назв. праця. — С. 104.
- ³¹ Там само. — С. 109.
- ³² D z i e w a n o w s k i W. Назв. праця. — С. 42.
- ³³ Б і л е ц ь к и й С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 4, 17.
- ³⁴ Б і л е ц ь к и й С. Т. Назв. праця. — С. 3—4.
- ³⁵ К і с ь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. — Львів, 1968. — С. 115.
- ³⁶ Там само. — С. 123—124.
- ³⁷ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — К., 1958. — № 8. — С. 37.
- ³⁸ К і с ь Я. П. Назв. праця. — С. 91.
- ³⁹ Р о м а н о в с к и й В. А. Развитие городов Левобережной Украины // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 397.
- ⁴⁰ Т о ї ч к і н Д. В. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України. — Число 5. — 2001. — С. 70.
- ⁴¹ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — К., 1958. — № 8. — С. 41.
- ⁴² Ш е в ч е н к о Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 184.

- ⁴³ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 309.
⁴⁴ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 184, 186.
⁴⁵ Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УІЖ. — К., 1964. — № 1. — С. 79.
⁴⁶ Де ля Фліз. Альбоми. — Т. 1. — К., 1996. — С. 123.
⁴⁷ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины XVII—XVIII ст. — М., 1960. — С. 34.
⁴⁸ Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь: город, замок, село. — М., 1985. — С. 247.
⁴⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 124.
⁵⁰ Кирпичников А. Н. Назв. праця. — С. 47.
⁵¹ Федоренко П. К. Назв. праця. — С. 3.
⁵² Там само. — С. 61.
⁵³ Dziewanowski W. Назв. праця. — С. 48.
⁵⁴ Антейн А. К. Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. — Рига, 1973. — С. 8.
⁵⁵ KwaŃniewicz W. Назв. праця. — С. 217.

З історії релігії та церкви

Н. Г. СТОКОЛОС (Рівне)

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА У КОНТЕКСТІ КОНФЕСІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Сукупність політичних, соціально-економічних, національних та релігійних факторів створила передумови і значною мірою спричинила конфесійні трансформації, що відбувалися наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст., а подекуди (Підляшшя і Холмщина) — і в другій половині XIX ст. на українських землях, які опинилися під владою Росії. Цей період — надзвичайно складний, суперечливий, насичений знаменними подіями і епохальними змінами — в російській дореволюційній церковній і світській історіографії характеризувався як “торжество православ’я”, “возз’єднання уніатів з російською Церквою-матір’ю”, “перемога російськості над латинством і полонізмом”¹. У радянській історіографії майже дослівно повторювалися ці ідеологеми з характерними на той час соціально-класовими оцінками процесів².

Ряд історіософських досліджень 90-х рр. XX ст., які з’явилися в Україні, містять об’єктивну не зумовлену ідеологічними чи конфесійними засадами характеристику даного історичного процесу³. Разом з тим все ще мають місце упереджені соціально-класові оцінки історичних подій та їх наслідків, не завжди витримується логічна послідовність у причинно-наслідковому трактуванні таких явищ, як ліквідація самодержавством Уніатської церкви наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст., уніфікація і зросійщення церковно-релігійного життя на українських землях, які після поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) відійшли до складу Російської імперії.

Перебування України під владою сусідніх держав у XVIII—XIX ст. гостро поставило питання про етнічну ідентифікацію українців Правобе-

режжі і Волині, зокрема про збереження потенціалу національного відродження за умов іноземного панування. Саме релігійний фактор відігравав у їх вирішенні не останню роль. Він був також визначальним у судженнях російських дослідників церкви цього періоду, а саме: уніатство — це латинство та спольщення, православ'я — це спільні історичні корені росіян і малоросів (тобто українців), слов'янської спільноти, якій загрожував західний католицизм. Ліквідація уніатства й возз'єднання з православ'ям начебто зберегли етноконфесійну єдність, утвердили “істинну природу російськості малоросів”⁴. Цьому аспекту церковно-самодержавної історіософії поки що не приділяли належної уваги сучасні українські релігієзнавці. Українська історична наука, як зазначалося вище, або певною мірою повторювала стереотипи, що стосувалися католицизму, зокрема уніатства, або акцентувала увагу на соціально-класовому підґрунті цих подій, яке не можна ігнорувати, але й не виправдано надавати йому дискурсного значення.

Конфесійні потрясіння в Україні досліджуваного періоду, безумовно, мали глибокі історичні корені, що сягають Берестейської унії (1596 р.), ліквідації практично самочинної Української православної церкви і приєднання її до Московського патріархату (1686 р.), впливають із польсько-російських взаємовідносин XVII — XVIII ст., в яких землі України були “розмінною монетою”, а Україна — своєрідною заручницею геополітики сусідніх імперій.

Позбавлена сильною соціальною опорою — української шляхти та інтелігенції, Уніатська церква, як тоді говорили в Польщі, стала “хлопською”, а “коли пізніше, після поділів Польщі, Руській уніатській церкві стала загрожувати Москва, то крім сільського неписьменного населення, яке міцно трималося свого обряду, та духовенства, пригніченого сімейним злиденним станом і нездатного до постійної боротьби, не було нікого, хто б сильною правицею заслонив Русько-католицьку церкву перед смертельними ударами її ворогів”⁵. Саме так характеризується становище Уніатської церкви на межі XVIII і XIX ст. в українських землях під владою Росії уніатськими авторами “Історії унії Руської Церкви з Римом” (Львів, 1896) і польським істориком Е. Ліковським (“Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku” (Poznań, 1880), а також у монографії Юліана Пелеша “Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom” (Wien, 1880).

План знищення Уніатської церкви поступово визрів ще під час правління Августа III (1735—1763 рр.) і став реальним за його наступника, Станіслава Августа Понятовського (1764—1795 рр.), який перейшов на бік російської цариці Катерини II, коли почалася відкрита акція скасування цієї церкви. Спроба київського уніатського митрополита Пилипа Володкєвича (1762—1778 рр.) скликати собор Уніатської церкви, на якому мали бути обговорені й прийняті документи, спрямовані на захист церкви перед російською загрозою її ліквідації, не вдалася. Коаліція прихильників політики Понятовського і Катерини II перемогла, незважаючи на протидію папського нунція у Варшаві. У 1767—1768 рр. в оточеній російськими військами Варшаві польський Сейм ухвалив Вічний трактат між Росією і Польщею, третій пункт якого декларував “на вічні часи... вільне сповідання віри грецької східної неприєднаної... купно з правами і перевагами світськими і духовними на користь всіх жителів Речі Посполитої Польської”⁶. До трактату додавався так званий Сепаратний акт, в якому детально фіксувалися “вольності та переваги греків східних, неуніатів та дисидентів, жителів республіки Польської та приналежних до неї провінцій”. Згідно з

цим документом, “греки-неуніати” відтепер іменувалися у Польщі не єретиками, не відступниками, не схизматиками, не дизуніатами, а “греками східними неуніатами”⁷.

Положення цього трактату мали полегшити становище Православної церкви. Але вони були використані насамперед для завдання смертельного удару по Уніатській церкві. На ці рішення сейму, а також на створення Слуцької (для православних і дисидентів) та Торнської (для лютеран та кальвіністів) конфедерацій радикальні польські елементи відповіли утворенням Барської конфедерації на Поділлі, тобто організованою політично-релігійною коаліцією, яка мала антиправославну спрямованість. Барська конфедерація набула антиросійського характеру й водночас спровокувала поляків-конфедератів на жорсткі дії проти православних українців.

Події розвивалися стрімко. Загострення політичних, економічних, релігійних, національних проблем породило навесні 1768 р. найбільше гайдамацьке повстання — Коліївщину. Історики й досі не дали чіткої відповіді на питання: хто стояв за Коліївщиною, кому вона була вигідною? Здебільшого повторюється стереотипна точка зору: це був стихійний рух українських повстанців, зумовлений економічним і релігійно-національним гнітом польських поміщиків, Римо-католицької церкви. При цьому не беруться до уваги такі очевидні чинники, як наявність російських військ на Правобережжі та центру, де формувалися загони повстанців, — Мотронинського Свято-Троїцького монастиря, безпосередньо пов’язаного з Переяславським православним єпископом на Лівобережжі. Є підстави твердити, що це був, скоріше за все, зрежисований українсько-польський і православно-католицький кривавий конфлікт. Повстанці посилялися на так звану “золоту грамоту цариці” Катерини II, хоча вона згодом заперечувала існування такого документа.

Головним організатором і натхненником гайдамацьких виступів був ігумен Мотронинського монастиря Мелхізедек Значко-Яворський, якому довіряли цариця і Переяславський єпископ.

Так було відкрито шлях до силового скасування Уніатської церкви, знищено майже 2 тис. “всякого люду” — “ляхів”, “жидів”, уніатів. Повстанці зруйнували уніатські василіанські монастирі в Богуславі, Лисянці, Манківцях та Умані. Загинуло 16 монахів-василіан та багато їхніх учнів з Уманської колегії⁸.

Сотні уніатських священиків і ченців-василіан у 1772—1773 рр. потрапили до російських в’язниць в Умані, Білій Церкві, Бердичеві. Саме тому їх було названо “бердичівськими ісповідниками”⁹. Ненависть повстанців до конфедератів, шляхетського режиму в ході повстання поширилася на всіх католиків та уніатів. Типову для всього Київського Правобережжя ситуацію поблизу Канева в червні 1768 р. було зафіксовано в донесенні графа Рум’янцева Катерині II: “По всій царині містечка Канев (відбувається) взаємна помста між собою...”, тобто між православними і уніатами¹⁰. Офіційну реакцію російського престолу на Коліївщину висловила Катерина II: “Ніхто нами не посилався до Польщі для того, щоб піднімати бунт наших оновірців проти їх співгромадян інших сповідань”¹¹.

Коліївщина поклала початок ліквідації уніатства в Україні, яка завершилася остаточним скасуванням цієї церкви в 1839 р. Вже після кривавих подій 1768 р. чимало уніатських священиків вимушені були залишити свої парафії, сотні були вбиті повстанцями або заарештовані російськими військами. Спорожнілі уніатські парафії майже відразу обсаджу-

валися православними священиками від імені Переяславського православної єпископа¹².

Після першого (1772 р.) і другого (1793 р.) поділів Польщі у договорі, укладеному в Гродно (1793 р.), Катерина II від свого імені і своїх наступників на троні підтвердила, що “на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані їх привілеї, маєтки, церкви”, що “ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів” у землях, які відійшли до Росії¹³. Проте в тому ж році цариця розпорядилася заснувати “Місійне товариство”, яке мало розпочати акцію “возз’єднання уніатів з Православною Церквою”. Товариство очолив призначений Мінським єпископом Віктор Садковський, колишній в’язень польської тюрми. На утримання православних місіонерів у колишніх уніатських парафіях з державної скарбниці щорічно виділялося 20 тис. руб. Для успішного проведення місійної діяльності серед уніатів Садковському було дозволено залучати військові загони. В 1794 р. він оприлюднив пастирське послання “До духовенства і руського народу”, в якому зазначалося, що “насилене впровадження унії повинне закінчитися возз’єднанням із православ’ям”¹⁴.

Самодержавні пріоритети кампанії за “возз’єднання уніатів” були окреслені в рескрипті Катерини II губернаторові Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній: “Попередити тих уніатів, що з’єднуються з православ’ям, що з ними вчинено буде зі всією суворістю законів, якщо своє з’єднання вони вважатимуть за привід до непослуху й непідпорядкування поміщикам чи до іншого якого свавілля”¹⁵.

Деякі дослідники вважають, що “рух за повернення у православ’я пішов від народних низів явочним порядком”¹⁶. З цим важко погодитися, коли логічно вибудувати вектор подій в Україні, ініційованих тією ж Катериною II: Коліївщина (1768 р.), знищення Запорозької Січі (1775 р.), “добровільний рух уніатів до возз’єднання” (1774—1775 рр.). В закономірності й взаємозв’язку цих подій навряд чи можна сумніватися. Вже в 1795 р., відразу ж після третього поділу Польщі та приєднання до Росії Західної Волині (інші території Правобережжя були офіційно приєднані до Росії після другого поділу Польщі у 1793 р.). В. Садковський рапортував у Петербург, що “до православної церкви повернулося 1010090 чол. з 1700 церквами і 1032 священиками”. На кінець правління Катерини II (1796 р.) за рахунок Правобережжя Православна церква збільшилася майже на два мільйони вірних¹⁷.

Катерина II незадовго до своєї смерті ліквідувала всі уніатські єпархії, за винятком Полоцької. Архієпископ Гераклій Лісовський, останній уніатський митрополит з титулом “Київський”, був висланий до Петербурга. Царський уряд надав йому щорічну пенсію в 5 тис. руб. Інші усунені уніатські єпископи одержали по 3 тис. руб. пенсії і були поселені в різних російських православних монастирях. Отже, ліквідація уніатських єпархій була здійснена всупереч гарантіям Катерини II, зафіксованим у Гродненському трактаті (1793 р.). Однак відразу після підписання цього трактату на Нараді вищого православного духовенства від імені імператриці її міністр Пушкін наказав “якнайскоріше і найзручніше повернути польських уніатів до Православної церкви”¹⁸.

Папа Пій VI 12 вересня 1795 р. звернувся до Катерини II з посланням, в якому просив зберегти свободу віросповідання для вірних Католицької церкви східного і латинського обрядів. У Петербурзі це прохання Апостольської Столиці було проігноровано. “Місійна акція” “возз’єднання уніатів” привела до втрати Уніатською церквою 9 тис. парафій, 145 монас-

тирів та понад 8 млн вірних. Усе це відбулося майже блискавично — протягом двох років. Лише смерть імператриці зупинила акцію насильницького “возз’єднання”.

Павло I, на відміну від Катерини II, ставився до Римо-католицької церкви більш прихильно. У 1798 р. на українсько-білоруських землях було відновлено шість римо-католицьких та дві уніатські єпархії — у Луцьку та Бересті. Осідок луцького уніатського єпископа знаходився у Почаєві, берестейського — в Жировицях. Уніатам повернули ряд монастирів, які вже підпорядковувалися єпископам, а не василіанським ігуменам і протоігуменам, як раніше. В Росії було відновлено діяльність “Товариства Ісуса” — єзуїтів. У містах західних губерній, зокрема на Правобережжі, засновувалися єзуїтські місії. У цей період багато православних та уніатів знову стали навертатися до католицизму, але переважно латинського обряду, оскільки Римо-католицька церква за царювання Павла I отримала більші можливості¹⁹.

Святійший Синод не відреагував на прохання папського нунція Літті відновити митрополію Уніатської церкви. Проти її відновлення виступив також Могильовський латинський архієпископ Станіслав Сестшенцевич. Дві уніатські єпархії були підпорядковані Департаменту католицького віросповідання в Міністерстві юстиції, який очолював саме С. Сестшенцевич. Відкривалися, хоч і менше, ніж латинські, уніатські монастирі, зруйновані або захоплені раніше Православною церквою. У двох уніатських єпархіях на початку XIX ст. було 1388 парафій, 1398 тис. вірних, 94 василіанські монастирі²⁰. Мережа латинських католицьких церков і монастирів відновлювалася набагато інтенсивніше: у першій чверті XIX ст. лише в Кам’янецькій єпархії (без Брацлавського та Балтського повітів) з’явилися 22 нових католицьких монастирі і костьоли. У 1821 р. в 34 католицьких духовних училищах навчалися 940 учнів. Відкривалися й уніатські монастирі. Так, якщо в 1798 р., згідно з реляцією Луцького уніатського єпископа, на Волині залишався 21 монастир (на Поділлі й Київщині — відповідно 16 та 6), то в 1821 р. їх там було уже 26. Отже, здійснюючи вибіркову політику щодо двох католицьких церков, царський уряд прихильніше ставився до Римо-католицької²¹.

Таке суперечливе ставлення царської влади до Греко-католицької церкви в першій чверті XIX ст. (з одного боку, дозволяли уніатам відкривати нові церкви і монастирі, а з іншого, — закривали їх при кожній зручній нагоді) пояснюється генеральним курсом самодержавства і панівного православ’я щодо уніатства як течії, яка стояла на заваді русифікації Православної церкви в Україні, утворенню “єдиного російського народу”. Дотримання уніатами східного православного обряду, канонічне підпорядкування Апостольській Столиці стримували реалізацію національно-церковної трансформації на російський зразок церкви і народу в Україні.

Створена за указом Олександра I від 13 листопада 1801 р. Римо-католицька колегія, яка мала відати всіма справами Католицької церкви в Росії, складалася лише з представників латинських дієцезій. Її головою став той же митрополит Сестшенцевич, зятятий ворог Уніатської церкви. Він переконував царя Олександра I, що залишки цієї церкви повинні підлягати йому, а у римо-католиків та уніатів має бути один митрополит — латинського обряду. Сестшенцевич перетягнув на латинський обряд понад 200 тис. уніатів. З протестом проти цієї акції до Сестшенцевича та царя звернувся Полоцький уніатський єпископ Лісовський. Тоді цар велів увести до колегії чотирьох нових членів-уніатів²².

Якщо в 1771 р. Уніатська церква мала 12 млн вірних, 13 тис. парафіяльних церков і 250 василіанських монастирів, то на 1804 р. у Росії лишилося 1398500 уніатів, 1388 уніатських парафіяльних церков і 40 монастирів²³.

У 1835 р., за царювання Миколи I, в Уніатській церкві в Росії було 1339 парафій, 2006 священників, 432 монахи-василіани, 74 черниці-василіанки, 42 василіанських монастирі, 1 млн 504 тис. віруючих-уніатів²⁴.

Ідеологічною програмою Миколи I була сформульована міністром освіти С. Уваровим тріада: “самодержавство, православ’я, народність”. На цих трьох “китах” ґрунтувалася деспотична влада цього імператора. Щоб “единое православие” стало запорукою “единой народности”, Уніатську церкву потрібно було скасувати.

Російські православні дослідники історії церкви XIX ст. так оцінювали тривалий процес утисків і переслідування Уніатської церкви в Росії, який розпочався 1768 р. (від Коліївщини) і завершився актом скасування її в 1839 р.: “Коли за Катерини II західноруські області були повернуті Росії, одразу ж виявилось нестримне тяжіння народу до возз’єднання з православ’ям. Гаряча хвиля возз’єднання швидко охопила і спала внаслідок сильного опору на ґрунті вкоріненої традиції і, головним чином, опору значних сил латинства на місцях поширення уніатства, яке повною мірою скористалося тим, що катерининський уряд був більш космополітичний, ніж національно-релігійний”²⁵.

Своєрідну “кавалерійську атаку” на уніатство, всупереч “нестримному тяжінню народу до возз’єднання з православ’ям”, зупинив опір “вкоріненої традиції”. Отже, впродовж XVIII ст. на українсько-білоруських землях уніатство пустило глибоке коріння: виросли нові покоління віруючих, для яких воно стало своєю, народною вірою, тим більше, що східний обряд залишався незмінним. “Добровільний перехід на православ’я” не завжди був таким, оскільки уніати стали вже традиційними віруючими. А релігійна традиція — це могутня сила й непереборна перепона на шляху будь-якої конфесійної трансформації. Варто звернути увагу й на те, що правління Катерини II зображається в російській церковній історіографії як “космополітичне”.

Про правління Павла I й Олександра I ті ж російські історики писали, що вони “страждали від впливу єзуїтів і також були космополітичними”²⁶. Така оцінка правління Павла I не позбавлена певного сенсу. Цей російський імператор, “виношуючи теократичну ідею концентрації в руках монарха світської і духовної влади, ігнорував енергійні протести з боку ієрархів Православної церкви і хотів злити в державі католицизм з православ’ям, добивався від папи Пія XI дозволу на відновлення в Росії ордену єзуїтів”²⁷. Олександр I в церковному питанні діяв менш імпульсивно, однак послідовно підтримував католицизм.

Водночас у російській церковній історіографії дещо перебільшується наявність саме в першій чверті XIX ст. глибокого протиріччя між “натхненим слов’янською ідеєю білим уніатським духовенством і відданим папству уніатським василіанським орденом”²⁸. Це намагалася використати церковна влада, взявши за девіз “боротьбу з латинством і полонізмом”. Така тактика у стратегічній програмі “остаточної ліквідації уніатства” на українсько-білоруських землях була схвалена й застосована Миколою I. “Коли зі сходженням на престол Миколи I політика стала національною, становище уніатів у Західній Росії неминуче мало змінитися”²⁹. Отже, план повного розгрому уніатства в першій половині XIX ст. відпрацьовувався і затверджувався царською та церковною владою в Петербурзі, як, зрештою, й ліквідація Греко-католицької церкви в Галичині 1946 р. була

здійснена вищою державно-партійною владою Кремля за допомогою московського патріархату.

“Душею возз’єднання” став уніатський священик Йосиф Семашко³⁰. Займаючи посаду асесора уніатського департаменту Римо-католицької церкви в Петербурзі, він підтримував тісні контакти з директором департаменту іноземних віросповідань Г. Карташевським. Під впливом останнього Й. Семашко “подав уряду доповідну записку про злиденне становище Уніатської церкви, яка поглинається латинством, та план звільнення уніатів від латинського гніту для їх возз’єднання з православ’ям”³¹. Прочитавши її, Микола I написав керуючому справами іноземних віросповідань Шишкову: “Я з особливим задоволенням читав записку, яку Ви мені надіслали. Поділяючи повністю цей спосіб думок, я радію, що випадково знайшов в уніатській церкві людину, яка може бути здатною допомогти нам у справі, якою я постійно зайнятий і яку з допомогою Божою доведу до цілковитого завершення. Ви можете йому оголосити, що я надзвичайно задоволений тим, що зустрів таку людину”³².

План Й. Семашка, схвалений царем, мав реалізуватися “в суворій послідовності”³³, а саме: уніатський департамент виокремлювався з Римо-католицької духовної колегії в окрему “Греко-уніатську колегію” (в Росії вперше було запроваджено стосовно уніатів означення “греко”, що мало акцентувати увагу на “грецьких” — візантійсько-православних джерелах обряду, до якого уніати мають повернутися в лоні Православної церкви); було вжито заходів для того, щоб вони не навчалися в латинських духовних семінаріях (що раніше практикувалися повсюдно), і для цього організовано за зразком православних нову уніатську семінарію в Жировицях; почалося “повернення від монастирів відданого латинству уніатського василіанського ордену більш відданому Росії і ворожого латинству білому уніатському духовенству”³⁴ тих маєтків, які раніше були пожертвовані церквам, але перейшли до василіан.

Головний удар, згідно з планом Й. Семашка, мав бути завданий по василіанах. Семашко вважав, що в разі підкорення цього “бастіону уніатства” Уніатська церква розпадеться. Нагода для такої акції трапилася після польського повстання 1830—1831 рр., яке подекуди було підтримане латинськими ксьондзами й василіанами. Це дало підставу звинуватити василіанський орден у тому, що він підтримує “...латинський фанатизм і ненависть до всього, що російське й православне”³⁵. Половина василіанських монастирів “за участь у польському повстанні” була закрита або передана православним. Так було завдано сильного удару по основній силі латинства в унії — василіанському ордену³⁶.

“Суворі послідовність” плану Семашка щодо ліквідації ордену василіан передбачала, по-перше, усунути з василіанських монастирів усіх членів латинського обряду. Наявність у монастирях ченців-латинян — поляків або златинщених українців і білорусів-василіан — була причиною колонізації церкви. Саме цю “больову точку” в уніатстві було використано для ліквідації василіанського ордену. Парафіяльне уніатське духовенство не чинило опору, більше того, сприяло цьому процесові. Наступним заходом з нейтралізації впливу василіан в Уніатській церкві та знищення самого ордену була ліквідація чернечої управи — Капітули Руської провінції — і передача всіх монастирів та підпорядкування ченців юрисдикції єпископів. Таким чином, усі монастирі мали бути “провітрені від латинського василіанського духу”. Виховання молодих василіан мала контролювати Греко-уніатська колегія в Петербурзі. За її розпорядженням кількість монастирів зменшувалася з 83 до 23.

Крім цього “внутрішнього” плану трансформації василіанського монастирсько-чернечого комплексу, вступали в дію царські укази. Першим указом від 9 жовтня 1827 р. василіанам було заборонено приймати до ордену кандидатів (“новиків”) латинського обряду, другим, від 17 жовтня 1828 р., ліквідовано інститут протоігуменів василіанських монастирів. Функції управління ними взяли на себе єпархіальні консисторії та Греко-уніатська колегія в Петербурзі³⁷.

Усі василіанські монастирі були закриті не безпосередньо росіянами, а духовною колегією Греко-уніатської церкви. Саме в цьому полягала урядова політика — ліквідувати свої монастирі повинні самі уніати. Митрополит Й. Булгак був змушений мовчати, а протоігумен Й. Жарський, який намагався реорганізувати управління василіанськими монастирями, щоб продовжити якщо не їх існування, то агонію, зрештою припинив боротьбу.

Польське повстання 1831 р. стало приводом для того, щоб за допомогою царського війська передати Почаївський монастир разом з його друкарнею Православній церкві. Подібним чином було скасовано василіанський монастир в Овручі. Водночас закрили усі василіанські школи в Київській, Вінницькій та Подільській губерніях³⁸. У 1834 р. було закрито ще 14 василіанських монастирів, зокрема в Дубні, Гощі, Луцьку. Усього впродовж 5 років ліквідували понад 60 василіанських монастирів. Багато з 500 монахів-василіан опинилися у в'язницях — монастирських або державних. Чимало з них перейшли до латинської церкви або втекли до Галичини, де умови були дещо кращими. Більшість монахів змушена була шукати притулок у рідних та знайомих³⁹.

Після 1839 р. для так званих “упорствующих базилиан” у деяких православних монастирях було відкрито в'язниці, а “найтвердіших” висилали до монастиря в Курську. По всіх куточках Російської імперії розкидали та ув'язнили понад 100 “упорствующих” і “твёрдых” василіанських ченців. Дванадцять ченців з Почаївського монастиря в 1831 р. як “державні зрадники” утримувалися у Київській військовій в'язниці-фортеці⁴⁰.

Розгром ордену василіан дав можливість розпочати другий етап уніатства — скасування самої церкви. Згідно із “суворою послідовністю” ухваленого царем плану Семашка, здійснювалися заходи по “відокремленню унії від римо-католицького духовенства”, зокрема, римо-католики виселялися з василіанських монастирів; уніатам заборонялося проживати при римо-католицьких костьолах, а уніатським священикам — служити там вікаріями; на архієрейські кафедри православних західних єпархій в Україні і Білорусі були “призначені видатні за своїми архіпастирськими здібностями з російських єпархій священнослужителі”⁴¹; в західні монастирі завозилися з Росії “семінаристи суто російського виховання”, а “піддатливі для перевиховання в російському православному дусі вихованці західних семінарій направлялися для здобуття вищої богословської освіти в академії Петербурга і Москви”⁴².

Отже, йшлося про те, щоб під прикриттям “боротьби з латинством і полонізмом” витравити національний український дух у духовенства і чернецтва в Україні, уніфікувати церкву в Україні з Російською православною церквою і, таким чином, русифікувати її.

Під впливом цих заходів “ревносний Полоцький єпископ” Смарагд Крижанівський почав у своїй єпархії “часткове возз'єднання” парафій з православ'ям. Проти цього виступив Семашко, обґрунтовуючи свою позицію тим, що “коли окремо завчасно будуть возз'єднані найбільш схильні до православ'я, тоді загальна справа возз'єднання буде позбавлена най-

надійнішого елементу, і хиткі та невпевнені, коли настане час загального возз'єднання, не бачачи перед собою масового прикладу, стануть упиратися (“упорствовать” — цей термін був ключовим і часто повторювався. — Н.С.) або не матимуть рішучості зробити перший крок”⁴³. Цар погодився з такими аргументами.

Тому, за планом Семашка, з 1834 р. починався наступний етап ліквідації уніатства — “поступове відновлення в уніатських церквах східноросійського обряду”⁴⁴: замість уніатських “впроваджувалися богослужбові книги московського друку”, поновлювалися іконостаси, вводилися “церковне начиння й одяг православно-російського зразка”, щоб “витиснути латинські традиції і форми”; декому з найбільш підготовлених православних російських священиків було дозволено служити в уніатських церквах; церковну документацію суворо наказувалося вести тільки російською мовою. “Все це, — підкреслюють російські історики церковного життя, — поступово, а тому для поточного життя майже непомітно, віддаляло унію від латинства та польськості й наближало до православ'я і Росії”⁴⁵.

У 1829 р. Семашко був висвячений в Петербурзі на Мстиславського єпископа, вікарія Полоцького архієпископа. При цьому “государ-імператор пожалував йому православне архієпископське облачення”. У 1834 р., “коли, здавалося, що уніати достатньою мірою були підготовлені до возз'єднання”, на пропозицію Московського митрополита Філарета в Петербурзі було створено “особливий таємний комітет з уніатських справ” з “особливим, ще таємничішим, відділенням” у складі Філарета, Й. Семашка, обер-прокурора Святійшого Синоду Нечаєва та міністра внутрішніх справ Блудова — для “обговорення й погодження заходів стосовно взаємовідносин греко-російської і греко-уніатської церков”⁴⁶.

У 1835 р. дітям уніатів було дозволено вступати до православних духовних училищ. “Височайшим” указом від 19 грудня 1835 р. усі уніатські училища підпорядковувалися комісії духовних училищ, до складу якої входили уніатський митрополит Й. Булгак та єпископ Й. Семашко. З 1837 р. завідування справами Уніатської церкви передали з Міністерства внутрішніх справ обер-прокурору Синоду⁴⁷. Так “справа возз'єднання просувалася вперед рішучими кроками”. З 1833 по 1837 р., за даними обер-прокурора Синоду, “возз'єдналися до 150 тис. уніатів, а всі інші також були підготовлені до возз'єднання”.

Коли в 1838 р. померли “не співчуваючі возз'єднанню” уніатський митрополит Й. Булгак та Пінський єпископ Й. Жарський, влада перейшла до трьох уніатських єпископів, які такому возз'єднанню співчували. Це були керуючий Полоцькою єпархією Оршанський єпископ В. Лужанський, вікарій Литовської єпархії А. Зубко, що характеризувався як “діяльний прихильник возз'єднання”, та Литовський єпископ Й. Семашко, призначений головою Греко-уніатської колегії в Петербурзі. Все було готове до здійснення останнього “акту возз'єднання”. Але для гарантії успіху справи перед вирішальним моментом керівники акції вирішили вилучити із середовища духовенства всі неблагонадійні елементи. Духовні особи, які не співчували возз'єднанню й мали схильність до підбурювання інших на протидію йому, були виселені у внутрішні губернії Росії. Від духовенства зажадали письмових заяв про бажання “приєднатися до православ'я”⁴⁸.

Отже, “неблагонадійні”, “підбурливі” елементи були “вилучені” й вислані до місць дуже далеких, зокрема Сибіру, інших залякали та ще й “зажадали” від них письмових заяв про “бажання приєднатися”. Такою виявилася технологія “возз'єднання” уніатів з православ'ям за самодержавно-правосла-

вним зразком. У цьому полягав сенс “національної політики”, яку, на відміну від “космополітичної політики” попередніх імператорів, проводив Микола I. Саме ці зразки “возз’єднання уніатів з православ’ям” використала радянська влада в 1945—1946 рр., коли була ліквідована Греко-католицька церква в Галичині. Самодержавно-православна модель “возз’єднання” була скопійована при ліквідації уніатства в 40—50-х рр. XX ст.

Отже, російські власті стали на шлях адміністративно-силового розв’язання уніатської проблеми, прикриваючи свої дії сентенціями про “неподільність російського народу”, “історичну спільність”, якій нібито загрожують уніати, що дивляться не в бік Петербурга чи Москви, а в бік Риму і Апостольської Столиці. Малося на увазі, по суті, те, куди йтиме Україна: на захід, до європейської спільноти, чи на схід, до Москви — центру слов’янсько-православного “третього Риму, після якого четвертого не буде”. Залякування “латинізмами” і “полонізмами”, наявність яких необхідно визнати в уніатстві, було використане для реалізації імперських шовіністичних планів. У “суворій послідовності” було здійснено ряд адміністративно-силових заходів: виведення уніатських церковно-управлінських структур з-під римо-католицького управління; вилучення маси рядових віруючих — уніатів із свідомої участі у церковних процесах; репресивні заходи царської адміністрації щодо уніатської опозиції; організація приєднання зверху, тобто верхівкою царської адміністрації; таємний характер акції, коли організатори “возз’єднання” навіть на завершальній його стадії боялися повідомити мирянам про те, що відбувається насправді; структурні перебудови в Уніатській церкві, які мали на меті усунення ієрархів, що протидіяли “возз’єднанню”; розправа над уніатським духовенством та чернецтвом, які чинили опір.

12 лютого 1839 р. у Полоцьку відбувся собор уніатського духовенства (яке, власне, вже не було уніатським. — *Н.С.*) на чолі з трьома уніатськими єпископами та за участю православного Полоцького єпископа Йосифа Нікольського, майбутнього Петербурзького митрополита, де було підписано “Акт возз’єднання”. В ньому, зокрема, зазначалося: “Ми поклали твердо й незмінно визнати знову єдність нашої Церкви з Православно-кафолічною східною Церквою і для того віднині перебувати купно з вірною нам паствою в єдиномислії зі Святішими східними православними патріархами і в послугі до Святішого урядового всеросійського Синоду”⁴⁹.

“Акт возз’єднання” був доставлений Семашком у Петербург і вручений синодальному обер-прокурору Протасову з двома “всепідданими прошеннями”: про дозвіл приєднатися до Православної церкви і про “милостивий дозвіл приєднаним уніатам дотримуватися до певного часу вкорінених західних звичаїв, які не противні єдності віри”⁵⁰. Цар передав справу в Синод, і той дав свою згоду. Вона була затверджена царем, який поставив резолюцію: “Дякую Богові і приймаю”.

Усіх духовних уніатських осіб, які “виявили бажання приєднатися”, було понад 1300, з них дві третини припадали на Литовську уніатську єпархію, в яку входили українські парафії, і одна третина — на Білоруську уніатську єпархію. Тих, хто “не виявив бажання приєднатися”, було майже 600. Отже, якщо вірити цим офіційним даним, приблизно третина уніатського духовенства, яка залишилася після депортації “неблагонадійних” і “підбурливих” елементів, відмовилася возз’єднатися. Звернімо увагу й на те, що “відданість звичаям”, “вкоріненим західним традиціям” у тієї частини уніатів, які нібито дали згоду на возз’єднання з православ’ям, змусили додати до “Акту возз’єднання” “милостиве прошення” про дозвіл

певний час дотримуватися тих традицій. Зрештою, віруючих і не питали, чи хочуть вони возз'єднатися з православними. Про це досить відверто і навіть безцеремонно сказав сам Й. Семашко: “Що стосується уніатського “народу”, то він, за незначними винятками, був майже таким у ці дні, яким був і до навернення в унію, і далі буде таким, якими будуть його пасири. Саме тому від простого народу й не вимагалось згоди на возз'єднання, за непотрібності такої згоди та її безцільності”⁵¹.

Усі парафії колишніх уніатських єпархій були включені у православні єпархії, які створили на їх території протягом попередніх десятиліть. Проте процес “возз'єднання простого народу”, про який так цинічно відізвався Й. Семашко, затягнувся ще майже до 1850 р., не беручи до уваги Холмщину та Підляшшя, де “возз'єднання” не відбулося до 1875 р.

Згодом царський уряд вирішив такими ж методами “возз'єднати” й інші “інославні віросповідання”. Власне, йшлося про застосування вже набутих адміністративно-силових методів. Так, у Балтійському краї в 1848 р. було приєднано 63 тис. естонців і 39 тис. латишів. Щоправда, це “приєднання протестантів” майже відразу “було припинене організованими зусиллями місцевого німецького дворянства й пасторів. Вони зуміли надати цьому рухові характеру народної протидії”. Але потім “зусиллями преосвященного Філарета Гумілевського й завдяки його діяльності воно знову відновилося”⁵². Отже, “приєднання” протестантів Естонії та Латвії також відбувалося у складних політичних, соціальних і релігійних умовах, які були далекими від добровільного вибору.

Хвиля “приєднання” до православ'я протягом усього цього періоду накочувалася й на римо-католиків. Сила її тиску то збільшувалася, то зменшувалася, отже, динаміка процесу зображалася кривою лінією: “Число римо-католиків, які перейшли у православ'я, у Західному краї в 1840 р. піднялося із звичайних щорічних 2 тис. до 7,5, потім, поступово зменшуючись, знов увійшло в звичайну норму. Загальна кількість навернених у 1845 р. замість звичайних 500—14 500, в наступному — 33 тис., в 1847 р. — 55 тис., в 1848 р. — 9 тис., а потім відбулося зменшення до звичайної норми”.

Як видно з цієї церковної статистики, “приєднання”, “навернення” з “інославних” віросповідань — католиків і протестантів — досягло піку саме в перші роки після “Акту возз'єднання” 1839 р. Очевидно, це була інспірована царатом і Синодом політика тотального тиску на всі конфесії з метою включення їх у “національну релігію — православ'я”. По суті, такі поняття, як “свобода совісті”, “рівність релігій перед законом”, були відкинуті як “заблуждение”. Православ'я оголошувалося “єдиною істинною релігією”. Законодавчо було прийняте положення про його охорону.

Царювання імператора Миколи I з властивою йому чіткістю і ясністю підкреслило панівне становище православної віри в імперії і категорично прояснило державний смисл наданої в Росії законної свободи совісті: “В попередні періоди царювання була тенденція розуміти свободу як рівність. Такий погляд помилково згубний. Такою ж помилкою і злочинною оманною було б припущення, що в зрівнянні Церков і вірувань перед державою складається і від зрівняння залежить свобода вірування”⁵³. Автор цих рядків К.П. Побєдоносцев відкрито захищав “истинную свободу верования” для “имперски охраняемого православия”. Саме з цієї імперської політики випливала й державно-церковна політика “возз'єднання”, “навернення”, “заборони” всіх релігій і вірувань, насамперед християнських, які не йшли в ногу з “охраняемым православием”.

Європа, зокрема Апостольська Столиця, надто скупо та досить поблажливо відгукнулися на “возз’єднання уніатів” з православ’ям у Росії. Остання використала європейські засоби впливу щоб нав’язати свою точку зору на “возз’єднання уніатів”⁵⁴. Папа Григорій XVI мав надію дипломатичним шляхом владнати справи з царським урядом і тому утримувався від публічного осуду насильства над уніатами в Росії. Він намагався умовити канцлера Австрії Меттерніха, щоб той виступив на захист уніатів перед російським царем, але Меттерніх “дипломатично викручувався”, заявляючи, що “Господнє натхнення допоможе Святійшому Отцеві в цій справі”.

Зрештою, 22 листопада 1839 р. папа Григорій XVI виголосив “Алокацію” — промову на консисторії кардиналів, в якій обійшов мовчанкою дії царського уряду, а натомість критикував “руських уніатських єпископів, які піддалися схизмі”. Папу найбільше непокоїла “метода їх злочинного плану, злочинне впровадження підступних греко-російських літургічних книг, пристосування форм богослужіння до їхніх (уніатських. — *Н.С.*) звичаїв, щоб таким чином з поступовим уподібненням обрядів простий народ поволі перейшов на схизму”⁵⁵. “Алокацію” одержали акредитовані у Ватикані дипломати та посол Росії граф Потьомкін. На цьому вся турбота папи римського і Апостольської Столиці про втрачених в Росії уніатів закінчилася.

Відповідна реакція була і з боку Львівського греко-католицького архієпископа Михайла Левицького. Після одержання папської “Алокації” він двічі виступав з пастирськими листами до своїх вірних (18 лютого 1840 р. і 10 березня 1841 р.), в яких лише покритикував “Акт возз’єднання” за виставлені в ньому “помилкові погляди на устрій первісної Церкви”.

Чому такою млявою й обережною була реакція керівника галицької частини колись єдиної Русько-уніатської церкви? Пояснюється це таким чином: “Галицька митрополія була під Австрією, але межувала з українськими землями під російською окупацією, і тому митрополит Галицький Михайло Левицький побоювався російської агітації серед його вірних”⁵⁶. Додамо, що в галицькій частині Уніатської (під Австрією вона стала називатися Греко-католицькою) церкви в цей час також були труднощі, пов’язані з особливостями державно-церковної політики Габсбургів, що виявлялися в так званих “йосифіанських реформах” і “февроніанстві”.

Аналіз стану Уніатської церкви в досліджуваний період свідчить, що панівні кола Речі Посполитої, які спочатку всіляко сприяли поширенню і утвердженню унії, не вірили в її релігійну самодостатність і церковну самостійність. Вони намагалися використати унію як своєрідний перехідний стан, “чистилище” для православних, щоб таким чином легше перевести їх в католицизм. У Львівській, Галицькій, Кам’янець-Подільській уніатських єпархіях, у західній частині Волині, на Київщині уніатське духовенство зневажалася й утискувалося так само, як православне духовенство та віруючі в Київському, Брест-Литовському, Мінському воєводствах. Оскільки уніатське духовенство й взагалі Уніатська церква не могли зрівнятися в правах з Римо-католицькою, вона ніколи не була “панською”, “польською” церквою (як намагалися довести деякі автори в радянський період, а дехто й сьогодні) і весь час залишалася нижчою, “хлопською”, “мужицькою”.

Уніатській церкві, яка посідала проміжне становище між православним Сходом і католицьким Заходом, впродовж всього періоду її існування в Україні не вистачало відчуття власної самодостатності та інституціона-

лізаційної самостійності. Відірвавшись від Константинополя й не піддаючись Москві як “третьому Риму”, увійшовши в союз з Римом, Уніатська церква ніколи не була органічною, повноправною складовою частиною Римо-католицької церкви. В цьому якраз виявилися як слабкість, так і сила українського уніатства. Східний, православний обряд став тим внутрішнім стрижнем, що утримував її самотність. Юрисдикція Апостольської Столиці допомогла їй вижити в католицькій Речі Посполитій. Латинство і польська культура дозволяли їй бути європейською церквою.

Стереотипні звинувачення у “златинщенні” та “спольщенні”, які використовувала самодержавна російська православна пропаганда, намагаючись підірвати довір’я українського народу до уніатства й нейтралізувати його культурно-освітній вплив на українство, безпідставні. Адже криза Православної церкви в Україні, починаючи з XVI ст., була викликана кризою національної культури, яка не могла конкурувати з офіційною польською, пристосованою до обставин державного життя Речі Посполитої. За нею стояла могутня, близька та співзвучна їй латинсько-католицька культура, до якої відкривали шлях латинська мова в школі, латинська писемність. Візантійська культура, до якої тяжіла православна церква, в умовах католицько-польської державності втрачала свою цінність, була все менше й менше потрібна та корисна, непридатна ні до чого поза церковним вжитком. Візантійські джерела тогочасної української культури висохли. Вона повторювала давно пройдене, не йшла в ногу з часом та культурним прогресом. Саме це позбавляло її можливості конкурувати із західноєвропейською культурою, близькою до якої була Уніатська церква.

Імперська політика Росії мала на меті нівелювання національних особливостей та знищення національних культур народів, насамперед слов’янських, які опинилися під її владою. “Обрусение инородцев” — такий дискурс імперської шовіністичної політики, початок якій поклало царювання Миколи I в першій половині XIX ст. В імперській тріаді “самодержавство, православ’я, народність” саме православ’ю відводилася роль засобу “обрусения” України. Оскільки вектор ціннісних орієнтацій уніатства був західним, європейським, то Уніатська церква наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. була, по суті, єдиною силою, яка стала об’єктом цькування, переслідування і, зрештою, ліквідації.

Розгром Катериною II наприкінці XVIII ст. Уніатської церкви на Правобережжі був послідовним етапом імперської політики ліквідації тих сил в Україні, які заважали здійснювати політику нівеляції національних особливостей, позбавлення автономності українства, розвитку його європейської орієнтації. Не випадково після знищення Запорозької Січі (1775 р.) відбулося знищення Уніатської церкви. Коліївщина (1768 р.) та “кавалерійська атака” на українське уніатство Катерини II — це також послідовні етапи ліквідації Уніатської церкви. Коліївщина була використана для завдання шоку уніатству шляхом усунення активних сил Уніатської церкви — василіанського ордена (ЧСВВ) і парафіяльного духовенства. Коліївщина підготувала умови для катерининського розгрому уніатства. Однак ще й після цього духовний потенціал уніатства та його вплив на українство не були підірвані остаточно.

Як тільки репресивний антиуніатський курс зі смертю Катерини II припинився, ця церква почала швидко відновлюватися (за царювання Павла I і Олександра I) та зміцнюватися організаційно. Російській владі довелося застосувати нову тактику знищення уніатства, розраховану на триваліший час і більш тонку роботу щодо його внутрішньої та зовнішньої трансформації, яка привела б до остаточної ліквідації Уніатської церкви.

Це був план “суворої послідовності” заходів, поданий Й. Семашком та схвалений царем.

По ЧСВВ планувалося завдати ряд послідовних безперервних ударів з метою остаточної нейтралізації його духовної та освітньо-культурної ролі в українському суспільстві. Василіани завжди були ненависними і ворожими для імперської політики й самодержавного духовенства, починаючи від Петра I, який особисто розправлявся з ними. Уніатська церква і, зокрема, орден василіан сприяли розвитку на Правобережжі українського шкільництва. Вони відкрили доступ до духовних училищ світській молоді та організовували наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. монастирські публічні школи. Василіанські монастирі, насамперед Почаївський, займалися книгодрукуванням. Видана ними література використовувалася для викладання окремих дисциплін навіть у Києво-Могилянській академії. У публічних василіанських школах велика увага приділялася світським гуманітарним та природничим дисциплінам.

Розгром ЧСВВ дав російським чиновникам та синодальному православію можливість розпочати другий етап ліквідації уніатства — скасування Уніатської церкви шляхом її “присоединения” до Російської православної церкви. Згідно з прийнятим царем та Синодом планом “суворої послідовності” окремих етапів процесу “присоединения” здійснювалися адміністративно-силові заходи, насамперед з метою внутрішньої трансформації Уніатської церкви: відновлення в ній “східноросійського обряду”; заміна уніатських богослужбових книг книгами московського друку і синодально-російського змісту; поступове впровадження “добре підготовлених російсько-православних священників”; введення російської мови в церковну документацію. Все це повинно було “віддаляти уніатів від латинства і польськості”, сприяти запровадженню “синодально-російських взірців церковності” і “російськості”.

Використовуючи імперські сентенції про “неподільність російського народу”, “історичну спільність великоросів і малоросів” яким загрожує “латинізоване та спольщене уніатство”, російська влада на завершальному етапі “воссоединения” здійснювала заходи зовнішньої трансформації Уніатської церкви: репресивно-депортаційні акції щодо уніатської опозиції; структурну перебудову з метою усунення ієрархів, які не підтримували таке “воссоединение”, поступове введення до складу керівництва церкви лояльних та проросійськи налаштованих ієрархів; таємні заходи з метою попередження будь-яких протестів, демонстрацій мирян; утримання рядових віруючих в інформаційному вакуумі щодо планових акцій; ігнорування необхідності проведення будь-яких заходів для отримання їхньої згоди на об’єднання церков.

Після офіційного “воссоединения” в 1839 р. частина уніатів трималася забороненої і не сприймала “царської віри”, яка насаджувалася Російською православною церквою на Правобережжі. Силою “воссоединенные” уніати та їх нащадки любили органний супровід богослужіння й тому відвідували костьоли. Вони поклонялися викинутим з храмів статуям, використовували вцілілі служебники у відправах, виконували за уніатським звичаєм таїнства хрещення, вінчання, поховання ⁵⁷.

Частина культурної спадщини Уніатської церкви, яку вдалося зберегти від знищення в 30—40-ві роки XIX ст., продовжувала жити всупереч російсько-синодальному нівелюванню культу та політиці “купночиния” Української церкви з Московською, про що свідчать форми протидії, зокрема, заворушення селян-уніатів на Правобережжі, у тому числі у Волинській губернії ⁵⁸. Вона шанувалася ще таємними уніатами. Наскільки

легко було викинути з церкви запозичені в католицизмі речі, настільки важко було викоренити зі свідомості людей уніатські звичаї, які вони вважали своїми. Насильницькі заходи виявилися недостатніми, щоб зламати сильну уніатську культурно-релігійну традицію. Уряд і духовна православна влада ще тривалий час боролися з проявами уніатства, насамперед на Волині, Холмщині та Підляшші, де “упорствующие” уніати чинили опір самодержавно-синодальному православ'ю до кінця XIX ст.

¹ История Православной Церкви в XIX веке. — М., 1901. — С. 597.

² Єдність Церкви і церковні унії // Львівський Церковний Собор. Документи й матеріали 1946—1981 років. — Львів, 1984. — С. 24—25. Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу. — К., 1958; Правда про унію. Документи і матеріали. — 2-ге вид. — Львів, 1968.

³ Берестейська унія: передумови, укладання, наслідки // Історія православної церкви в Україні. — К., 1997; Історичний контекст укладання Берестейської унії. — Львів, 1995; Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. — К., 1997; Історія релігії в Україні. В 10-ти т. — Т. 3. Православ'я в Україні. — К., 1999; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х кн. — Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX ст. — К., 1994; Недавні О. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом. — К., 2000; Оксійук І. Ф. Унія. Історичний нарис. — К., 1990; Сарбей В. Г. Національне відродження України. — К., 1999; Тимошенко Л. Михайло Рогоза і Берестейська унія // Київська старовина. — 2000. — № 4; Українська церква між Сходом і Заходом. — К., 1996. Polska — Ukraina 1000 lat s siedstwa. — Przemyśl, 1998; Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narod w Słowiańskich. — Kraków, 1994.

⁴ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 598—599.

⁵ Ликовський Е. Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. — Poznań, 1880. — S. 232.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. — СПб, 1830. — Т. XVIII. — С. 448—450.

⁷ Там же.

⁸ Нарис історії Василіанського чину святого Йосафата. — Рим, 1992. — С. 226.

⁹ Див.: Лушницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. — Філадельфія, 1954. — С. 417; Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 41. Ваврик М. Лаврівська Хроніка // Записки ЧСВВ. — 1954. — С. 48; Ликовський Е. *Op. cit.* — S. 210—212.

¹⁰ Цит. за: Історія православної церкви в Україні. — С. 199.

¹¹ Там же.

¹² Нечерк історії унії Русской Церкви зь Римомъ. — Львов, 1896. — С. 78—79.

¹³ Там же. — С. 80—81.

¹⁴ Там же. — С. 81.

¹⁵ Цит. за: Історія православної церкви в Україні. — С. 202.

¹⁶ Там же. — С. 202—203.

¹⁷ Там же. — С. 203.

¹⁸ Ликовський Е. *Op. cit.* — S. 210—212.

¹⁹ Див.: Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 222—223.

²⁰ Ленчик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1712—1839/75) // Берестейська унія (1596—1996). Статті і матеріали. — Львів, 1996. — С. 97.

²¹ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 223.

²² Див.: Нарис історії Василіанського Чину святого Йосафата. — С. 256—257.

²³ Історія православної церкви в Україні. — С. 205.

²⁴ Ленчик В. Назв. праця. — С. 98.

²⁵ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 597.

²⁶ Там же.

²⁷ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 222.

²⁸ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 597.

²⁹ Там же.

³⁰ Йосип Семашко був сином уніатського священника. Освіту здобув у Немирівській гімназії і, як і більшість уніатів, у римо-католицькій семінарії у Вільно. Після закінчення навчання в семінарії був призначений кафедральним проповідником у Луцьку,

членом консисторії і професором богослов'я місцевої семінарії. В 1821 р. був висвячений на уніатського священика, а в 1882 р. отримав протопресвітерство й був призначений у Петербург асесором уніатського департаменту Римо-католицької колегії від Луцької єпархії.

³¹ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 598.

³² Там же.

³³ Там же. — С. 598—599.

³⁴ Там же.

³⁵ Нарис історії Василянського Чину святого Йосафата. — С. 268.

³⁶ Там же. — С. 267—272.

³⁷ Там же. — С. 269—270.

³⁸ Там же. — С. 273.

³⁹ Там же. — С. 274.

⁴⁰ Поіменний список василіанських ченців, які були заслані й ув'язнені в російських православних монастирях і казенних тюрмах, подано у "Нарисі історії Василянського Чину святого Йосафата". — С. 274—278.

⁴¹ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 599.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. — С. 599—600.

⁴⁴ Там же. — С. 600.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Вольтер. Исторические судьбы Юго-Западного края. — СПб., 1888. — С. 279—280.

⁴⁸ История Православной Церкви в XIX веке. — С. 601.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — С. 602.

⁵¹ Там же.

⁵² Преображенский И. В. Отечественная Церковь по статистическим даннымъ съ 1840 по 1890 гг. — 2-е изд. — СПб., 1901. — С. 15—18.

⁵³ Побѣдоносцевъ К. П. Охраняемое православіе // Московскій Сборникъ. — М., 1889. — С. 24.

⁵⁴ Лещик В. Назв. праця. — С. 102—103.

⁵⁵ Там же. — С. 103.

⁵⁶ Начеркъ історії унії Русской Церкви зъ Римомъ. — С. 85.

⁵⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 413, спр. 5 (ч. 1), арк. 9.

⁵⁸ Там же, спр. 133, арк. 1 — 1 зв.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ АНДРІЙ МОГИЛА

Дослідження історії козацтва, що швидко розвиваються в незалежній Україні, відкрили для загалу багато раніше маловідомих особистостей, в тому числі й правобережного гетьмана Андрія Могили (1684—1689 рр.). У перспективі це дозволить створити більш-менш цілісний образ гетьмана, краще оцінити його діяльність. Серед етапних праць на цьому шляху слід назвати насамперед доробок В. Антоновича¹, М. Андрусяка² та Б. Крупницького³. В останні роки вперше в історіографії з'явилися дослідження, котрі конкретно присвячені А. Могили або розповідають про гетьмана у контексті історії козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст.⁴ Доробок істориків, які тією чи іншою мірою писали про правобережного гетьмана, створив основу для подальших пошуків у зазначеному напрямку. Нами вже здійснено деякі публікації про гетьмана з введенням до наукового обігу нових джерел, віднайдених під час вивчення масиву документів Російського державного архіву давніх актів⁵. Пропонуємо добірку ще ряду джерел*, що були розшукані серед справ вищеназваного архіву. Вони дають значний матеріал до визначених нижче питань, безпосередньо пов'язаних з А. Могилою. Крім того, в документах значно ширше, ніж раніше, представлений фактичний матеріал про сім'ю — дружину та сина правобережного гетьмана. м деякі дані й про роль у житті останніх шурина А. Могили — Дмитра Мозири.

Пропонована читачам добірка джерел розглянута нами у відповідності до кола проблем, що знайшли в них своє відображення. При цьому особлива увага приділена питанням, які розкривають нові або доповнюють уже відомі сторінки української історії, пов'язані з А. Могилою. Не всі зі знайдених документів публікуються. Про них будемо вести мову в тексті статті.

1. Взаємини з татарами

Донині, здається, дослідникам ще не були відомі документи, що безпосередньо стосувалися б листування правобережного гетьмана з турками чи татарами. Прикладом цього є лист нуредина до А. Могили (док. № 4). Навесні 1688 р. це послання було передане Яном Собеським російському резиденту в Речі Посполитій Прокофію Возніцину. Написаного по-«білоруськи» листа нуреддин відправив до Немирова. Він пропонував правобережному гетьману мир і обіцяв допомогу проти ворогів, нагадуючи приклад Богдана Хмельницького⁶.

Надіслати лист до Москви, за офіційною версією, короля спонукало те, що у посланні нуреддин згадував про «інших запорозьких полковників», котрі часто до нього зверталися⁷. При цьому малися на увазі лівобе-

* Зазначені у статті документи будуть опубліковані в наступному номері.

режні полковники. Таким чином Ян Собеський, бажаючи бути у “братській дружбі” з царями, намагався їх застерегти щодо таємних контактів полковників з неприятелем — татарами, бо, власне, сам А. Могила, як можна зрозуміти з того, що лист був у короля, на пропозицію нуреддина не відгукнувся. А деякі представники лівобережної верхівки дійсно мали зв’язки з Кримом⁸.

Наприкінці листа зазначено, що він написаний 24 грудня 1184 р. Рік вказано явно помилково (нами була перевірена й версія щодо мусульманського датування). Не можна з упевненістю говорити про причетність листа до тих чи інших подій. Вірогідно, що його було написано у 1684 р., бо відомо, що в листопаді того року “турецький” гетьман Т. Сулименко (Сулимка) намагався разом з татарами, очолюваними сином хана Селім-Гірея I, захопити немирівську фортецю⁹. Отже, він міг загітувати А. Могила до переходу на свій бік. Але в цілому зазначений лист, можливо, був написаний і пізніше, аж до 1687 р. включно. Тому його остаточне датування може бути встановлене лише при подальшому дослідженні взаємин правобережного гетьмана з татарами.

Навряд чи правомірно вважати основним аргументом при датуванні листа час передачі його королем резиденту — весну 1688 р. В цьому випадку можна було б віднести лист до грудня 1687 р. Але ми мусимо враховувати, що Ян Собеський міг передати його не одразу після отримання від А. Могили, а тоді, коли це мало значення для зносин з росіянами.

2. Відносини із Запорозжям

Нами вже було опубліковано розвідки, в яких йшлося про зв’язки правобережного гетьмана із Запорозжям¹⁰. Окремі з новознайдених джерел дають змогу розширити уявлення про його взаємини з козацтвом різних частин України. Так, про те, що А. Могила був добре знаний на Лівобережжі, мав певний авторитет серед козацтва, а його підрозділи могли розглядатись і як підтримка у боротьбі з владою Батурина й Москви, свідчать розмови, котрі ходили у 1687 р., невдовзі після Коломацької ради. Процитуюмо у цьому зв’язку лист воєводи Л. Неплюєва до князя В. Голіцина: “Говорив мені Леонтій Черняк (товариш Полтавського полку. — В. С.), відомо йому вчинилось, що запорожці говорили козакам, якби гетьманський син утік до них і дав їм достатньо грошей, то б вони його обрали гетьманом і весь малоросійський край був би їхній, як і раніше. Та в Кодаку городові козаки, щоб запорожці послали по орду і по Могилку, який у короля, то б ... Москву ми за Дніпро не пустили”¹¹. Йшлося у цих розмовах про чернігівського полковника Григорія Самойловича — сина зміщеного з посади гетьмана Івана Самойловича. Відомо, що дехто зі старшин після Коломацької ради говорив про можливість пошуку підтримки у Криму¹². Йшлося, отже, про початок великого виступу як проти нових порядків на Лівобережжі, так і проти російської зверхності.

Очевидно, можливість втручання правобережного козацтва у заворушення на Лівобережжі, котрі розпочалися після змін на посаді гетьмана, та його контакти з Січчю змусили росіян звернути увагу на позицію самого А. Могили. Але на правому березі нічого загрозливого не спостерігалось. Як писав 30 липня 1687 р. Л. Неплюєв до В. Голіцина, хоч на Січі “поголосока така була, аби його обрати кошовим”, сам А. Могила туди не їздив. Та й взагалі не має наміру, “щоб йому куди мислити”¹³.

Протягом наступного року А. Могила не одноразово звертався до запорожців, намагаючись налагодити з ними взаємини, обіцяючи їм коро-

лівську милість. Документи про ці звернення відносяться до січня—липня 1688 р.¹⁴ та й дані розвідки І. Мазепи, за якими запорожці їздили до Речі Посполитої зі скаргами на зведення на їхній території Новобогородицької фортеці (березень—серпень 1688 р.)¹⁵.

20 вересня 1688 р. П. Возніцин на зустрічі з польськими сенаторами піднімав питання про порушення А. Могилою мирних угод відправкою посланців на Січ та обнадіюванням їх королівською милістю. При цьому, на підтвердження своїх слів, резидент передав їм копію та оригінал листа правобережного гетьмана для ознайомлення. Це послання надійшло до запорожців у липні й було передане ними І. Мазепі. Сенатори обіцяли про все доповісти Яну Собеському, а 22 вересня повернули оригінал листа. Проте ніякої конкретної відповіді на свої заяви П. Возніцин не отримав (док. № 8, № 9).

Не викликає сумнівів, що й надалі саме з Батурина росіяни отримували відомості про посольства Січі до поляків, бо в донесенні від 30 листопада П. Возніцина до князів В. Голіцина та О. Голіцина зазначено, що, за царською грамотою, він намагався здобути якусь інформацію про запорозьких посланців, “але ніхто тут їх не бачив і про них ніхто не чув”¹⁶. Надалі ж резидент зазначав: “При королівській величності особа у мене, поляк, там спеціально живе. І хоча би щось мале показалося, то би як від нього, так і від інших знайомих своїх у той же час би мені відомо було. Може, ті запорозькі посланці прислані були до Могили, а у королівської величності їх аж ніяк не було. Але, государі, я стану про це провідувати. І не могли б такі послы сорок осіб перед усіх очима сховатися. Дивуюся тому дуже, яким би то способом мало бути”¹⁷.

Та незабаром через “деяку особу” П. Возніцину вдалося дізнатися, що посланці із Запорожжя разом з А. Могилою мали зустріч з Яном Собеським під Кам’янкою, за 6 миль від Злочева. Козаки скаржились королю на утиски з боку Москви та применшення їх вольностей, “чого предки їх від королів польських не бачили”. Вони просили, аби Ян Собеський був до них милостивим, “а вони, почувши його королівської величності милостиве до себе слово, будуть старатися, як би бути по колишньому при королівстві польському”. А король, звісно, запорожців “обнадіював, щоб вони про те старалися і свою братію до того приводили, а він їх ніколи не відступить”¹⁸.

Вже у грудні резидент поставив перед поляками питання про приїзд до них запорожців з А. Могилою. Однак 24 грудня 1688 р. коронний підскарбій М. Матчинський дав таку відповідь: “Королівська величність указав йому про те оголосити, що аж ніяк до його королівської величності жодних посланців з Запорожжя і нізвідки від підданих його царської величності не бувало”¹⁹. Проте П. Возніцин категорично з цим не погодився і висунув вимогу, щоб Ян Собеський повівся згідно з договором. Крім того, резидент домагався письмової відповіді щодо причин приїзду посланців. На це Марко Матчинський і литовський підканцлер Михайло Радзивілл сказали, що донесуть про цю справу королю²⁰. А вже 26 грудня до П. Возніцина від короля завітав секретар Самойло Рожицький з питанням про джерела інформації резидента стосовно запорожців, особливо цікавлячись, чи не сказав йому про це хтось у Польщі. Резидент відповів, що царі дізналися про посланців від І. Мазепи, а йому особисто відомо, що такі козаки разом з А. Могилою були у короля під Кам’янкою. Вислухавши це, секретар озвучив стару польську позицію, заявивши, що таких посланців у короля не було, і обіцяв донести йому все про цю розмову²¹. Принагідно зазначимо, що це остання відома нам згадка правобережного

гетьмана на переговорах росіян з поляками, де А. Могила згадували серед живих.

3. Участь у боях під Кам'янцем-Подільським у 1687 р.

З 17 чи 18 липня по 3 вересня 1687 р. польські війська проводили під Кам'янцем-Подільським воєнні операції, блокуючи турецьку залогу в місті. Становище залоги у той час було досить серйозне. Внаслідок обстрілу вона втрачала десятки захисників і панікувала. Лише після приходу допоміжних турецько-татарських сил поляки змушені були відійти ²².

“Новина” зі Львова від 31 липня (док. № 2) повідомляла про польських вояків, котрі під командою гусарського поручика Берковського протягом кількох днів — з 17 по 22 липня — понищили хлібні поля та сіно навколо Кам'янця-Подільського, і розповідала про бій поляків з 5 тис. яничар, котрі, взявши 6 польових гармат, вийшли з міста. Сумнівний на початку бій врешті склався на користь польських підрозділів, які змусили неприятеля відступити. При цьому у польських підрозділах загинуло лише кілька десятків вояків, а втрати яничар сягнули 700 осіб, 20 з них було взято у полон. Вдалося полякам захопити й “хороших” коней. Згадує “Новина” й про А. Могила, котрому дістався кінь, якого “цінили великою ціною”. От і все, що говориться тут про правобережного гетьмана. Ці скупі відомості все ж приводять принаймні до двох важливих висновків: 1) А. Могила особисто відзначився у боях; 2) частину “польських” підрозділів, що перемогли у бою з яничарами, становили українські козаки. І врешті, хтозна-кому належала вирішальна роль у цій операції.

Деякі з документів дають підстави стверджувати, що козаки продовжували брати активну участь у боях і після згаданої операції. Так, піддядчий Посольського приказу Іван Чередеев, посланий з царською грамотою до короля, 9 серпня повідомляв зі Львова, що А. Могила, за королівським указом, стоїть з військами поблизу Кам'янця-Подільського для захисту від неприятеля ²³. Крім того, І. Чередеев писав, що під командуванням А. Могили перебувають козаки сіверські, запорозькі й правобережні. Розміщаються вони окремо від польсько-литовських військ, а королівського жалування дають їм у достатній кількості ²⁴.

4. Суперництво з С. Палієм

Як відомо, політичне суперництво А. Могили з С. Палієм брало свій початок ще від 1684 р. і тривало в наступні роки ²⁵. Фастівський полковник був більш популярною особою серед козацтва, яке нерідко віддавало йому перевагу перед правобережним гетьманом. На користь такої позиції свідчить і пропонуваній документ (док. № 6).

Так, “Новина” зі Львова від 20 травня 1688 р. говорить про невелику кількість людей у А. Могили, бо чимало козаків його покинули. На противагу цьому далі повідомляється про збільшення загонів С. Палія до кількох тисяч осіб. Зазначимо, що ця інформація вже публікувалась німецькою мовою в розвідці Б. Крупницького ²⁶. Причому, коли у нашому варіанті говориться про відхід людей від правобережного гетьмана і збільшення чисельності військ С. Палія без вказівки на прямий зв'язок між цими явищами, то в інформації Б. Крупницького чітко зазначено, що зростання підрозділів фастівського полковника відбувалося за рахунок осіб, котрі служили у А. Могили.

**5. Заклики до Немирова лівобережних
та запорозьких козаків. Іменування А. Могили
гетьманом Війська Запорозького**

Сподіваючись на отримання платні за службу на користь Речі Посполитої у боротьбі з Османською імперією, на Правобережжя, зокрема до А. Могили, постійно йшли козацькі загони. А це викликало протести та інші види протидії з боку Батурина і Москви. Лівобережний гетьман І. Самойлович намагався перешкодити переходу козаків на Правобережжя і докладав чимало зусиль для їх повернення звідти²⁷. А з укладенням у травні 1686 р. “Вічного миру” для таких дій з’явилися юридичні підстави як у Російській державі, так і у Гетьманщині. Так, згідно з договором, Річ Посполита втрачала право відносин з лівобережним та запорозьким козацтвом, не мала права закликати і приймати їх на свою сторону. Крім того, ні король, ні будь-хто з його підданих не могли в документах у своїх титулах згадувати міста, котрі відійшли під владу Москви. Це стосувалося й зображення цих міст на печатках²⁸.

Але вже 31 серпня 1686 р. до російських посланців у Річ Посполиту направляється царська грамота з цілим рядом вимог Москви: а) заборонити А. Могилі іменуватися запорозьким гетьманом; б) не приймати втікачів, а тих мешканців лівого берега Дніпра та запорожців, що потрапили на Правобережжя ще до укладення “Вічного миру”, відпустити у царські володіння; в) розслідувати справу, пов’язану із затримкою білоцерківським комендантом групи козаків, котрі хотіли їхати на Лівобережжя. Невиконання наполягань Москви мало розцінюватись як ігнорування мирних угод. Усі ці вимоги були зроблені з ініціативи та за інформацією І. Самойловича, який доніс у Москву, що вже після підписання договору до поляків, а не до нього, приїхав з полоненими ватаг Миргородського полку Гусачок; що козаків, котрі зайшли на польську сторону до “Вічного миру”, назад не відпускають (привів приклад затримки та знущання над 34-ма козаками білоцерківського коменданта); вказав, що приваблює козаків з малоросійських міст і Запорожжя А. Могила, котрий неправомірно називає себе запорозьким гетьманом і мусить повернутися на царську сторону (док. № 1). Припускаємо, що саме ця грамота стала першою, в якій йшлося про постановку перед Варшавою питань про іменування А. Могили та перехід до нього козаків з Лівобережжя й Запорожжя. Подібні питання російські посланці поставили і на переговорах з польськими сенаторами 3 грудня 1686 р. Відповіді тоді поляки не дали, а лише обіцяли, що повідомлять про все це короля і передадуть його відповідь²⁹.

Реакція на вимоги Москви нам відома за матеріалами зустрічі царських послів з польськими сенаторами 14 грудня 1686 р. Відповідь, дана у той день, звучала так: “А котрі козаки були з сторони царської величності в воєнних проти неприятеля при військах королівської величності походах, і тим козакам, також і Могиленку указав королівська величність дати волю. Хто захоче в сторону царської величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не хоче в сторону царської величності йти, вислати того не можливо”³⁰. Конкретно ж про Гусачонка королю нічого не було відомо. А надалі “нікого козаків перекликати і приймати зі сторони царської величності королівська величність не указав”. Що ж до грабежу білоцерківським комендантом 34-х козаків, то король повелів розслідувати цю справу. Все з пограбованого, що могло знайтись, повинно було бути повернене³¹.

Отже, не маючи змоги заперечити російським вимогам, поляки формально погодилися з можливістю повернення козаків, які прибули з підвладних царям територій. Однак з їх відповіді вповні зрозуміло, що це повернення було небажаним. І ніхто з поляків не збирався на ньому наполягати.

Наступна царська грамота, пов'язана з розглядуваними питаннями, датується 7 березня 1688 р. (док. № 3). Вона знову була адресована російському резиденту у Польщі П. Возніцину. Грамота вказує на те, що А. Могила, підписуючи свої листи, називає себе гетьманом Війська Запорозького, що відповідно зображено і на його печатці. На цей раз Росія діяла за інформацією від нового лівобережного правителя — І. Мазепи. Загонам останнього на початку року вдалося перейняти посланців з Немирова, котрі з листом А. Могили їхали на Січ. Посланці змушені були повернутися назад, а лист правобережного гетьмана з Батурина був пересланий до Москви³². Саме цим листом росіяни вирішили скористатися як доказом неправомірного іменування А. Могили та його спроб налагодити взаємини із Запорожжям.

Намагаючись пояснити, чому саме лівобережні правителі ініціювали та продовжували підштовхувати Москву до тиску на Варшаву з приводу іменування немирівського гетьмана, ми схилиємося до думки, що це прямо пов'язано з питанням влади над Україною. Для Батурина зростання козацьких сил на Правобережжі під польською зверхністю означало, поперше, перспективу початку нової боротьби за владу над Лівобережжям та зверхність над Запорожжям, а по-друге, перекреслювало плани у майбутньому поширити своє керівництво над правобережними землями.

Виконуючи царські накази, П. Возніцин підняв питання про іменування А. Могили 11 квітня 1688 р., на зустрічі з литовським підканцлером М. Радзивілом, показавши оригінал листа правобережного гетьмана. Але на протести російської сторони підканцлер відреагував досить своєрідно: зробив спробу представити справу, як не варту особливої уваги. Він заявив, що А. Могила чинить так “з простоти”, і що йому буде відправлено королівський указ із заборобою іменуватися запорозьким гетьманом (док. № 5). Цю ж проблему резидент представляв і пізніше — у статтях, поданих М. Матчинському. На цей раз відповідь, передана М. Матчинським 19 червня від самого Яна Собеського, була рішучою і безкомпромісною: “Як гетьману козацькому королівської величності іменувати себе, про те в договорах ніякої немає згадки”³³.

Однак така відповідь не влаштувала П. Возніцину, і вже 21 червня він повідомляв, що на зустрічі з представником польського уряду докоряв, говорячи про А. Могилу: “Чи пристойна та відповідь і правді чи достойна, яка зі сторони королівської величності написана, тому що в договорах саме те зображено, що всі піддані його королівської величності не мають тими містами іменуватися, котрі уступлені в сторону їх царської величності, а не тільки той Могила”³⁴. Але поляк не погоджувався і, залишаючись на позиції, заявленій королем, зазначав: “Про козацьких гетьманів там (у мирних угодах. — В. С.) не згадано”³⁵.

25-м липня 1688 р. датовано ще одну царську грамоту до П. Возніцину стосовно проблеми іменування А. Могили. Від попередніх вона виділяється дуже цікавою пропозицією російської сторони щодо компромісного рішення цього питання. Змирившись з існуванням правобережного козацтва та його керівника, підвладних королю, Москва запропонувала свій варіант іменування А. Могили: “Велів би королівська величність тому Могилі іменуватись начальником своїх козаків — підданих немирівських

та інших міст мешканців, котрі під його королівської величності державою” (док. № 7).

Таким чином, йшлося про применшення офіційного статусу правобережного гетьмана, порівняно з лівобережним, шляхом виключення з іменування самих понять “гетьман” та “Військо Запорозьке”. Це, безперечно, мало б негативний вплив на ставлення до А. Могили з боку козацтва та інших станів українського суспільства, сприяло б зменшенню його авторитету. Зрозуміло, що Річ Посполита не могла прийняти таку пропозицію, бо якраз сама й докладала зусилля для привернення якнайбільшого числа козацтва, плануючи використати його, в сприятливих обставинах, проти Москви, що було конче необхідно при відновленні боротьби за володіння Києвом та Лівобережжям.

16-м серпня датуються ще дві царські грамоти: одна до Яна Собеського, інша — до П. Возніцина. У першій йшлося про те, що А. Могила, незважаючи на обіцяний королівський указ заборонити йому писатися запорозьким гетьманом та підтримувати зносини з Січчю, не припинив так чинити, і висловлювалося сподівання, що Варшава вживе необхідних заходів, а в другій — містилися необхідні інструкції резиденту стосовно продовження розгляду цих питань на наступних зустрічах з представниками польської верхівки. При цьому до Польщі пересилався оригінал листа від правобережного гетьмана ³⁶.

Знову розмову на цю тему П. Возніцин провів з польськими сенаторами 20 вересня у Злочові. Але після зустрічі з королем, 22 вересня сенатори відповіли, що Ян Собеський планує провести з ними “консиліум” щодо А. Могили (док. № 8, № 9).

Врешті, нічого не добившись, резидент 18 жовтня доносить В. Голіцину та О. Голіцину, що знає про небажання короля заборонити А. Могилі писатися запорозьким гетьманом і намір Яна Собеського підняти це питання на сеймі, пов’язуючи все це зі своїм негативним ставленням до польських послів, які пішли у Москві на укладення “Вічного миру” (док. № 10).

Ще раз П. Возніцин говорив про іменування А. Могили на зустрічі з польськими сенаторами 12 грудня, нагадавши, що це питання він поставив перед ними ще у Злочові (вересень). Резидент заявив, що чекає на відповідь. З тих осіб, з якими П. Возніцин зустрічався у Злочові, тут був присутній лише белзький воєвода. Він розповів іншим сенаторам про вимоги резидента і про рішення короля відкласти справу до повернення у Варшаву. Після чого сенатори переговори “між собою тихо”, а потім маршалок сказав, що П. Возніцин виконав свою справу — озвучив те, що наказали йому царі, “і те вони все зрозуміли, і донесуть королівській величності, государю своєму милостивому, і відповідь йому вчинять іншим часом” ³⁷. 24 грудня резидент ще раз отримав запевнення, що буде мати відповідь щодо А. Могили ³⁸.

Реакція польської сторони на поставлене Москвою питання є незаперечним свідченням свідомого затягування його вирішення. Варшава не могла собі дозволити піти на пряме порушення мирних угод, зважаючи на складну ситуацію, в якій опинилася польсько-литовська держава. Разом з тим вона не хотіла поступитися, применшити статус уже діючого керівника правобережного козацтва. Але, певно, саме настійливі домагання Росії привели до того, що вже наступник А. Могили був не виборним, а наказним гетьманом.

6. Датування смерті А. Могили

Питання визначення точної дати смерті А. Могили на сьогодні залишається до кінця не вирішеним. Після того, як В. Антонович писав про 1686 р.³⁹, історики знайшли чимало даних про діяльність гетьмана протягом кількох наступних років. Це привело до появи уточнених визначень дати його смерті, які, однак, теж різняться. Так, Б. Крупницький, ґрунтуючись на даних “Новини” зі Львова, говорив приблизно про кінець грудня 1687 р.⁴⁰, Я. Перденія писав про перші місяці 1689 р.⁴¹, а Т. Чухліб дотримується версії про січень—лютий 1689 р.⁴² Використовуючи новознайдені джерела, спробуємо ще раз розглянути це питання.

Оскільки ще 12, 24 та 26 грудня 1688 р. П. Возніцин обговорював з польськими сенаторами питання про іменування А. Могили і його приїзд з посланцями із Запорожжя до короля, то можна твердити, що на той час польській верхівці ще не було відомо про смерть правобережного гетьмана. Інформація про це надійшла наступного місяця. З нею скінчилися й клопоти Яна Собеського з настійливими претензіями російської сторони щодо іменування правобережного гетьмана. Як доносив П. Возніцин В. Голіцину та О. Голіцину у посланні від 17 січня 1689 р., король, “тішучись”, наказав передати йому, що вже навіки не буде А. Могила писатися запорозьким гетьманом, бо помер. Про це повідомили посланці з його війська (док. № 11). Звичайно, Ян Собеський радів не з смерті гетьмана, а тому, що так вдало вирішилося наболіле питання, а також, що Москва, доклавши стільки зусиль, так і залишилася ні з чим.

Отже, наші матеріали теж не можуть поставити крапку при визначенні дати смерті А. Могили. Але вони прямо перегукуються з даними Б. Крупницького. Можливо, що й походять вони з одного джерела — від тих же посланців з Немирова. Ми, однак, схильні припускати, що гетьман помер не в кінці грудня, а на початку січня, враховуючи датування послання від П. Возніцина.

7. Доля дружини та сина А. Могили

Як свідчать відомі нині факти, життя дружини правобережного гетьмана було аж ніяк не безхмарним. Даних цих, проте, не так уже й багато. Покинувши службу у компанійському полку і подавшись на Правобережжя, А. Могила залишив на лівому березі й свою дружину⁴³. В серпні 1684 р. вже на посаді гетьмана А. Могила доносив Яну Собеському, що, за царським указом, його дружина перебуває під вартою, і її заборонено відпускати у польську сторону. Водночас гетьман клопотався про королівську грамоту до царів щодо звільнення дружини. На це Ян Собеський відреагував наказом про написання і відправку такої грамоти⁴⁴. Однак ми не маємо точних даних про те, чи була грамота відіслана, чи ні. У всякому разі, дізнавшись про клопотання А. Могили, росіяни розпорядилися знайти його дружину і з'ясувати, чому вона затримана⁴⁵. Посередньо це свідчить про те, що справою ув'язнення займався І. Самойлович, діючи без відома Москви. Адже саме він був рішучим противником утворення козацького устрою Правобережжя. Ще один з опублікованих документів дає право припустити, що грамота від Яна Собеського до царів, в якій йшлося про дружину А. Могили, дійсно не була відправлена. Можливо, замість цього король дав доручення зайнятися справою канцлеру Великого князівства Литовського Марціяну Огінському. У листі останнього до В. Голіцина (грудень 1684 р.) висловлено подяку князю за виконання прохання про

звернення до царів щодо дружини гетьмана та виражено сподівання на реалізацію цієї справи⁴⁶. Зрозуміло, проте, що такі дії могли б бути здійснені й паралельно. Таким чином, питання про королівську грамоту залишається відкритим.

У 1687 р. польська верхівка продовжувала займатися справою покращення становища дружини А. Могили. У листі до нього з королівської канцелярії від 13 квітня зазначено: "... Про жінку премилу не забуваємо і все робимо"⁴⁷. Що при цьому малося на увазі, на жаль, невідомо. Виходячи з відомих даних, можна припустити, що мова йшла про її звільнення або про переїзд на Правобережжя.

Віднайдені нами документи дають змогу дізнатися про ряд важливих подій під час кількох подальших років життя Парасковії — так у російському списку з листа вдови А. Могили звучить її ім'я. Разом з тим вдалося з'ясувати, що правобережний гетьман мав сина, котрий приїхав до Немирова разом з матір'ю. Документи свідчать про перебування цих людей у місті вже після смерті А. Могили. Коли ж вони опинилися тут — невідомо. Більше того, разом з Парасковією та її сином у Немирів приїхав лубенський козак Дмитро Мозира — брат Парасковії, який допомагав їй знайти добре місце для прилаштування сина, а також у справі повернення забраного майна А. Могили.

У 1689 р. Д. Мозира разом з сином Парасковії вирушили до коронного гетьмана. Намічені справи вдалося вирішити. С. Яблоновський справді потурбувався про хлопця, і той у супроводі Д. Мозирі поїхав до Злочова, де був прийнятий на службу при королівському дворі. Крім того, Д. Мозира зумів отримати від коронного гетьмана лист, в якому останній висловлював йому свою підтримку. З цим документом, а також з чолобитною вдови А. Могили він звернувся до короля, аби вирішити ще одну справу — здобути заступництво Яна Собеського у питанні про повернення немирівським комендантом майна померлого гетьмана Парасковії. Не марними, врешті, були й ці клопоти: король розпорядився видати охоронний універсал удові А. Могили, а коронному гетьману наказав писати до немирівського коменданта, щоб той повернув Парасковії всі забрані у неї пожитки⁴⁸. Цікаво, що, звертаючись листом від 4 травня 1689 р. до наказного гетьмана Гришка, Ян Собеський і йому нагадав, що "рухомості", котрі zostалися після небіжчика А. Могили, мають належати його вдові та іншим спадкоємцям⁴⁹. Пожитки дійсно були повернуті Парасковії тодішнім комендантом Раппе, але, як з'ясувалося незабаром, не всі.

Ще один немирівський комендант Доморацький теж був не байдужим до майна померлого гетьмана, знаючи про не повернуті його дружині гроші. Тепер у справу повернення майна законному власнику втрутився вищезгаданий Гришко. Як писав С. Яблоновський королю 21 грудня 1689 р., наказний гетьман приїхав до нього і повідомив, що Доморацький разом з підстаростою "замордували" намісника А. Могили Тишка Толочка через "скарби" небіжчика. На Т. Толочка після смерті А. Могили скаржилася й Парасковія, заявляючи, що лише намісник знав про гроші її чоловіка, й вимагала їх повернення. Щоб вирішити цю справу, С. Яблоновський вчинив суд, на якому був присутній Т. Толочко, а сторону вдови представляв Д. Мозира. Т. Толочка зобов'язали повернути Парасковії гроші, що він і зробив. Як повідомляла Парасковія коронному гетьману, намісник віддав їй мідну ємкість — "flasze miedziano" з грошима, котрі він закопував ще разом з А. Могилою⁵⁰.

Очевидно, одразу після впорядкування майнових справ, навесні 1690 р., дружина А. Могили збиралася їхати на проживання до Білої Церк-

ви. Чи жила Парасковія у цьому місті, чи ні — з її листа, який пропонуємо читачам, зрозуміти важко (док. № 14). У всякому разі відомо, що вона покинула Немирів і, не бажаючи жити у такому небезпечному місці, як Біла Церква, у червні 1691 р. перебувала під покровительством С. Палія у Фастові. Звідси Парасковія звернулася до І. Мазепи, бажаючи його про дозвіл повернутися на Лівобережжя.

От і все, що ми знаємо нині про сім'ю А. Могили. Прикметно, що назустріч клопотанням його дружини про сина, майно та переселення пішли і С. Яблоновський, і Ян Собеський, і Гришко, і С. Палій, і, сподіваємося, І. Мазепа. Як бачимо, в їх числі не тільки верхівка Речі Посполитої, в руслі політики якої значною мірою діяв А. Могила, а й фастівський полковник — його політичний суперник. У даному випадку ці їх вчинки свідчать про наявність у ту, здавалося б, таку жорстоку епоху високих почуттів людяності, вдячності, благородства.

8. Шурина А. Могили Д. Мозира та його зустріч зі С. Яблоновським

Дані про дружину та сина правобережного гетьмана відомі нам головним чином завдяки донесенню шурина А. Могили — лубенського козака Д. Мозири І. Мазепі про свою зустріч та розмову з коронним гетьманом, а також з інших документів, пов'язаних із з'ясуванням Москвою подробиць цієї зустрічі. А розмова ця мала деякий політичний зміст. Отже, надавши допомогу сестрі, Д. Мозира на початку 1690 р. перебував у Батурині. На зустрічі з лівобережним гетьманом він розповів, що С. Яблоновський, розпитувши у нього про українські справи, повідомив про вислання росіянами І. Мазепи, як і І. Самойловича, до Сибіру. При цьому коронний гетьман говорив про “хитрість і неістину московську”, бажання росіян не допустити поширення вольностей Війська Запорозького та їх прагнення звести українців на “ніщо”. С. Яблоновський наголошував, що Москва і поляків уже обдурила, але вони готуються їй так само віддячити (док. № 12).

Ця розповідь, передана І. Мазепою до Москви, привела до з'ясування справи на дипломатичному рівні. Вже 13 січня було направлено царську грамоту до нового російського посланця в Речі Посполитій — стольника Івана Волкова, який мав зустрітися з С. Яблоновським та застерегти його щодо подальшого ведення розмов, котрі суперечать мирним угодам. Значимим, що про широке розголошення проблеми серед польської верхівки не йшлося (док. № 13). Така зустріч відбулася 12 лютого 1690 р. Однак у розповіді коронного гетьмана звучали зовсім інші подробиці її. Він, відмовляючись від своїх слів стосовно заслання І. Мазепи, стверджував, що лише цікавився його долею та повірив розповіді Д. Мозири про добрий прийом І. Мазепи зі старшиною у Москві⁵¹. Що ж до характеристики дій Росії по відношенню до України та Польщі, планів останньої до реваншу, то С. Яблоновський не знайшов нічого кращого, як заявити, що Д. Мозира — п'яниця, якому він не міг говорити такі слова. Крім того, коронний гетьман сказав, що “козацький народ” є полякам неприятелем і після свого підданства Речі Посполитій тільки й шукає приводу, аби їй нашкодити. Тому козацьким пліткам вірити не потрібно⁵².

Цією зустріччю справа не обмежилась. І надалі Москва продовжувала у політичних цілях маніпулювати даними донесення Д. Мозири. Справа набула розголосу. Так, 8 травня 1690 р. О. Українцев на зустрічі у Посольському приказі нагадав польському резиденту Ю. Довмонту про слова

С. Яблоновського, сказані лубенському козаку. О. Українцев знову представив їх як порушення “Вічного миру”⁵³. А 16 липня російські представники на чолі з дяком Василем Посніковим знову бачилися з Ю. Довмонтом і слухали відповідь на свої претензії. Резидент, керуючись документами, одержаними від коронного канцлера, заявив росіянам: “А що писано про козака Мозиру, нібито, перебуваючи у гетьмана коронного, і чув ворожі слова, і то сама байка, як би міг гетьман такому простому мужику ті слова говорити”⁵⁴.

Зрозуміло, встановити правду про те, що говорилося під час зустрічі С. Яблоновського з Д. Мозирою, без сторонніх свідчень неможливо. Але зіставляючи дані про неї з відомими фактами поїздки І. Мазепи до Москви у 1689 р., коли там відбувся державний переворот і було невідомо, як позначиться це на Лівобережжі, знаючи про бажання Речі Посполитої відновити боротьбу за владу над всією Україною, можна припустити, що наведені Д. Мозирою висловлювання С. Яблоновського дійсно мали місце.

¹ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 1—197.

² Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689—90 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 100. — Ч. 2. — Праці історичні. — С. 251—274.

³ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1942. — Т. 4. — С. 1—31.

⁴ Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689 рр.) // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1993. — № 9. — С. 65—70; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — 90 с.; Його ж. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 61—101.

⁵ Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська Старовина. — 1999. — № 3. — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688 р.) // Український історичний збірник. — К., 2000. — С. 305—310.

⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 338—339; оп. 1, спр. 233, арк. 239—239 зв.

⁷ Там же.

⁸ Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960. — С. 168.

⁹ Крупницький Б. Назв. праця. — С. 11—13; Чухліб Т. В. Козацький устрій... — С. 46; Його ж. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ — Запоріжжя, 1997. — С. 179.

¹⁰ Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686—1699 рр. // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 3—11; Його ж. Гетьман Андрій Могила ... — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” ... — С. 305—310.

¹¹ РДАДА, ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 182.

¹² Оглобин О. Назв. праця. — С. 28—29.

¹³ РДАДА, ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 168.

¹⁴ Станіславський В. В. Політичні відносини ... — С. 6—7; Його ж. Гетьман Андрій Могила ... — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” ... — С. 305—310.

¹⁵ Його ж. Політичні відносини ... — С. 8.

¹⁶ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 183 зв.

¹⁷ Там же, арк. 184.

¹⁸ Там же, арк. 211.

¹⁹ Там же, арк. 240.

²⁰ Там же, арк. 240—240 зв.

²¹ Там же, арк. 240 зв.

- ²² К о » o d z i e i c z y k D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 114—115.
- ²³ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 230, арк. 347 зв.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 17—18.
- ²⁶ Там же. — С. 23—24.
- ²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археогрaфическою коммиссиею. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 5. — С. 176—177, 179—181; Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археогрaфическою коммиссиею (далі — Дополнения к актам...). — СПб., 1869. — Т. 11. — С. 171—172; К о с т о м а р о в Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования. — Санкт-Петербург, 1905. — Кн. 6. — Т. 15. — С. 334—335; К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 10—11.
- ²⁸ В е л и ч к о С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 314—315.
- ²⁹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 421 зв. — 424.
- ³⁰ Там же, арк. 443—443 зв.
- ³¹ Там же, арк. 443 зв.— 444.
- ³² Э в а р н и ц к и й Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 93—103.
- ³³ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 553, 557; оп. 1, спр. 233, арк. 388 зв., 391.
- ³⁴ Там же, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 93 зв.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ С т а н і с л а в с ь к и й В. В. Гетьман Андрій Могила... — С. 155—162.
- ³⁷ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 232 зв.
- ³⁸ Там же, арк. 240.
- ³⁹ А н т о н о в и ч В. Назв. праця. — С. 36—37.
- ⁴⁰ К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 24.
- ⁴¹ P e r d e n i a J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963. — S. 73.
- ⁴² Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій... — С. 54; Й о г о ж. До питання про політичні стосунки... — С. 85.
- ⁴³ В е л и ч к о С. В. Літопис. — С. 372.
- ⁴⁴ Дополнения к актам... — Т. 11. — С. 151.
- ⁴⁵ Там же. — С. 239.
- ⁴⁶ Там же. — С. 241.
- ⁴⁷ Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій... — С. 45.
- ⁴⁸ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1, арк. 401—401 зв. Дані розповіді С. Яблоновського російському посланцю І. Волкову, наведені на сторінках цього джерела, усувають неясність док. № 12 щодо влаштування сина А. Могили. Хоч розповідь Д. Мозирі, нібито, свідчить про його службу у коронного гетьмана, насправді син немирівського правителя, за свідченням С. Яблоновського, був прийнятий до королівського двору.
- ⁴⁹ А н д р у с я к М. Назв. праця. — С. 260.
- ⁵⁰ Археогрaфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильна, 1870. — Т. 7. — С. 165.
- ⁵¹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1, арк. 401 зв. — 402.
- ⁵² Там же, арк. 403.
- ⁵³ Там же, ф. 79, оп. 1, спр. 231, арк. 953—953 зв.; спр. 236, арк. 471—471 зв.; спр. 237, арк. 898 зв. — 899; оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 15; спр. 3, арк. 197.
- ⁵⁴ Там же, оп. 1, 1690, спр. 3, арк. 432.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анна ПРОЦІК* (США, Нью-Йорк)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

*1. Російський Тимчасовий уряд
і Українська Центральна Рада*

На початку двадцятого століття Російська конституційно-демократична партія, широко відома як кадетська, зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів, була, можливо, найбільш наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніколи не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей. Як висловився один з представників кадетського кола, “мова капіталізму [в цій частині світу] повинна була бути російською”¹.

Ця самовпевненість в неминучій перемозі російської культури по всій імперії як обов’язковий фактор об’єднання, котрий збереже цілісність багатонаціональної країни, раптом була розбита вщент подіями березня 1917 р. Падіння династії Романових, на думку кадетів, відбулося ще до того, як вищезазначені сили асиміляції оволоділи неросійськими народами. Ця обставина змусила кадетів, які на початку весни 1917 р. стали біля керма країни, якнайшвидше розробити новий підхід до вирішення проблеми національних меншин.

Як же поставилися конституційні демократи до українського питання в цей критичний момент російської історії? Вони не намагалися його тривіалізувати або спрощувати, як це робили партії інших правої та лівої частин політичного спектра. З одного боку, на відміну від правих, кадети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги², навіть якщо вони іноді і посилялися на цей факт для того, щоб дискредитувати лідерів українського руху. З іншого боку, на відміну від лівих всіх напрямків, включаючи і більшовиків, вони не інтерпретували інтенсифікацію українського політичного руху на зламі століть як емоційну реакцію на короткозорую царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли потенційну силу українського національного руху, очоленого інтелігенцією, здатною створити міцний зв’язок з народними масами. Саме ця риса українського проводу турбувала кадетів як перед, так і під час революції.

* Анна Процик — професор історії коледжу Кінгсборо університету м. Нью-Йорк (Kingsborough College of the City University of New York), автор монографії “Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality policy of the Volunteer Army during the Civil War (Edmonton—Toronto, 1995. — 202 p.).”

З початком березневих подій російські політики і не підозрювали, як вказував Павло Мілюков у своїй історії російської революції, що за обережно і завбачливо сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національно-територіальної автономії України стояв ніхто інший, як Михайло Грушевський. Саме він, цитуючи російського історика, “набув досвіду в національному русі в Галичині, на Австро-слов’янській землі, і в даний момент проводив гнучку тактику, яку він використовував у боротьбі проти Відня, тепер вже проти Петроградського централізму”³. Так само і видатний вчений-юрист кадет барон Борис Нольде оцінював Грушевського як “старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби”⁴, що височів над політичними дилетантами, котрі стали при владі після падіння старого режиму як у Києві, так і Петрограді. Отже, вчені-політики з кадетської партії, які очолювали Тимчасовий уряд з березня до липня 1917 р., визнавали, що в особі Михайла Грушевського вони мали рівню, якщо не постать вищого рангу.

Той факт, що Мілюков і Грушевський — провідні постаті в Петрограді і Києві навесні 1917 р. — були у чомусь схожі з огляду на їхню академічну підготовку і життєвий досвід, безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам здатність розшифровувати політичні стратегії один одного і приховувану далекоюсяжну мету. Обидва були людьми однієї генерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, обидва знаходилися під впливом позитивізму, але, на відміну від багатьох їх сучасників, були глибоко заінтригованими і зачарованими русійською силою ідей та культури. Вони обидва поділяли віру історика XIX століття в об’єктивне знання минулого нації, були переконані, що це знання як основа національної свідомості сприятиме консолідації нації.

Від початку революції Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського руху, очолена Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком, не мала ніякого відношення до німецько-австрійських інтриг⁵. Він розумів, що українські провідники, реалізуючи свою національну мету, прагнули покладатися на підтримку народних мас. Досягнуті в цьому напрямі успіхи навесні 1917 р. і зробили український рух надзвичайно небезпечним в очах Тимчасового уряду, який перебрав на себе роль гаранта державних інтересів Росії.

Перший контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся через два тижні після падіння монархії, коли делегація українців Петрограда відвідала голову уряду — князя Юрія Львова⁶. Відносна поміркованість вимог делегації, зосереджених переважно на задоволенні культурних потреб^{6а}, не викликала особливих заперечень російського прем’єр-міністра, тому що це відповідало позиції Тимчасового уряду в національному питанні. Однак більш досвідчені міністри — представники кадетської партії — знали, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення, надійдуть безпосередньо з Києва⁷.

Природа і характер цих вимог були яскраво окреслені у статті М. Грушевського “Велика Хвиля”, яка була написана незабаром після повернення історика до Києва і опублікована у “Новій Раді” 25 березня 1917 р. У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових взаємин між Україною і Росією М. Грушевський сміливо наголошував, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і національностями колишньої імперії. На думку голови щойноутвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не тільки через розширення громадських прав і свобод, здобутих населенням зниклої Російської імперії. З падінням Романових,

зазначав Грушевський-історик, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював Грушевський-політик: “Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті [...] Те, чого ми доби-валися п'ять, чотири, три, навіть рік тому [...] ніяк не може вважатися за-доволенням українських потреб, “розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати [...] Потреби і до-магання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”⁸.

Ця однозначна заява щодо нового правового статусу України звучала переконливо як для Грушевського-історика. Однак Грушевський-політик розумів, що реальне становище України набагато складніше. Для того, щоб не лякати росіян в Петрограді і Києві і не бентежити надзвичайно впливову українську соціалістичну інтелігенцію, виховану в дусі інтерна-ціоналізму і тому оптимістично переконану, що “федерація є вищою фор-мою міжнародної взаємодії, на відміну від незалежних держав”, М. Гру-шевський, непохитно наголошуючи на суверенітеті українського народу, передбачливо визнавав у всіх своїх програмних заявах ідею федерації, де-монстрував бачення нової державної системи, заснованої на принципі рівності, державної системи, яка згодом повинна стати частиною пан-єв-ропейської федерації вільних націй⁹.

Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперсь-кими володіннями, чітко і ясно викладена у статті Грушевського, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, експерти якого відмови-лися ці принципи визнавати. Вони перейшли до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скли-кання Всеросійських Установчих зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на ймовірну більшість росіян в Установчих зборах (правда, відданість цієї більшості ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), як на швидке завершення війни, на тріумфальну перемогу Антанти, що забезпе-чило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу в державі, котра знаходилась в процесі дезінтеграції. В атмосфері росту національ-них рухів, які активізувалися світовим конфліктом, лідери Тимчасового уряду непохитно вірили, що Росії в альянсі з Великобританією і Францією буде забезпечене славетне майбутнє.

В той час, коли Грушевський прикрився ідеєю федерації як щитом, аби приховати кроки, які українське керівництво робило у напрямку здо-буття суверенітету, Тимчасовий уряд досить вдало використовував ідею скликання Установчих зборів для збереження єдності імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова УЦР не довіряли один одному. Грушевський як історик і політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціалістами, не погодиться на федерацію, засновану на принципі рівнос-ті. Російська ліберальна інтелігенція, з свого боку, дуже вірно зрозуміла, що мета Грушевського, незважаючи на його постійні заяви про федера-цію, була не менше ніж територіальне відокремлення України від Росії, бо лише на непохитних засадах рівності могло початися будівництво федера-ції. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Національного кон-гресу у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйняте політиками Петрограда як маневр Грушевського, спрямований на поси-лення української позиції у стосунках з центром. Ці зусилля, з одного бо-

ку, могли примирити національні меншості України, включаючи впливову групу росіян в Києві, а з іншого боку, при прямих контактах і співпраці з лідерами неросійських народів імперії, могли б істотно посилити позицію УЦР у боротьбі з центром.

Перша безпосередня зустріч між представниками Ради і Тимчасового уряду відбулася у травні 1917 р., саме після урядової кризи, що закінчилася створенням першого коаліційного складу уряду, в якому вже не було Павла Мілюкова. Ця обставина могла сприяти позиції українців. І дійсно, вони не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії. Вимоги Ради були передані на розгляд юристів-експертів, яких очолював видатний знавець міжнародного права Борис Нольде¹⁰. Це був прояв згадуваної тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограда. Затягування розгляду цієї вимоги стало лише частиною добре спланованої гри. Фінал її легко передбачувався: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Нольде, могло бути вирішено лише майбутніми Установчими Зборами¹¹. Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів правоспроможність Центральної Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр, Олександр Керенський, заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень¹².

Молоді, політично недосвідчені, деякі з незакінченою академічною освітою, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом щодо федерації буде можливою, і Винниченко, голова української делегації до Петрограда, безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. Голова УЦР Михайло Грушевський не мав особливих ілюзій щодо поведінки та рішення уряду. Неприйняття Петроградом українських вимог навіть не було несподіванкою для стратега українського суверенітету. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати відважні та практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

На негативне ставлення уряду до своїх вимог та заборону другого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР відповіла рішучим наміром проголосити автономію України у своєму Першому Універсалі¹³. Юридична комісія Тимчасового уряду назвала цей документ "актом відкритого повстання, що наражає на небезпеку державну єдність Росії"¹⁴, а партійний друкований орган кадетів газета "Речь" інтерпретувала цю декларацію як фактичне відокремлення України від Росії¹⁵.

Проголошення Універсалу стало великою резонансною подією тому, що Центральна Рада отримала не тільки підтримку від різних українських конгресів і маніфестацій, які відбувались у Києві та інших містах по всій Україні, але і від Всеросійського з'їзду робітничих і солдатських депутатів у Петрограді¹⁶. Цей факт не могли не враховувати досвідчені політики. Саме він змусив Тимчасовий уряд відправити до Києва офіційну делегацію для переговорів з УЦР наприкінці червня. Тим часом позиції кадетів у російській столиці значно ослабли не лише з відставкою Мілюкова, але і у зв'язку зі зростаючою силою Петроградської ради. До того ж активний учасник подій, міністр і один з лідерів партії меншовиків Іраклій Церетелі засвідчив: "Кадетські міністри не наважувалися заперечувати проти відправлення делегації, бо громадська думка була надзвичайно стурбована зростаючим конфліктом у прифронтовій зоні з

тридцятимільйонним українським населенням. Але кадетські міністри висловлювалися проти будь-яких суттєвих поступок Раді, підкреслюючи, що Рада є приватною організацією, яка не отримала санкції регулярного народного голосування.

Ми їм відповідали, що посилення на відсутність народного голосування мали сенс до того часу, поки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було нев'язаним. Але одностойна підтримка Ради українським народом зобов'язувала уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення. Більшість в уряді поділяло цю точку зору”¹⁷.

Отже, думка загалом, а також тактика більшовиків, спрямована на підірив центральної влади, безперечно, відіграли важливу роль у рішенні Тимчасового уряду порозумітися з українцями¹⁸.

У цьому контексті лише мимохідь звернемося до добре відомого факту, що засвідчений у великій кількості літератури про російську і українську революції, а саме, що угода, укладена в Києві між делегацією Тимчасового уряду і українцями, угода, яка визнала національно-територіальну автономію України, спричинила поряд з іншими причинами нову урядову кризу в Петрограді і вихід міністрів-кадетів у відставку. На думку кадетів, у Київ взагалі не потрібно було посилати урядову делегацію, а лише неофіційну, або застосувати проти Ради збройну силу¹⁹.

Кадети засудили угоду з українцями, вказуючи, що вона була укладена незрілими, недосвідченими, революційними ентузіастами Тимчасового уряду: молодим, з доволі пасивною вдачею, міністром іноземних справ Михайлом Терещенком, міністром пошт і телеграфів, меншовиком Іраклієм Церетелі, міністром військових справ, трудовиком за партійною ознакою Олександром Керенським. На думку барона Нольде, російські представники виявилися невідповідними, щоб мати справу з витонченими політичними маневрами Михайла Грушевського²⁰.

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні зменшити межу автономії України та урізати повноваження Генерального Секретаріату, суттєво не змінили напрямку діяльності Ради. Як вказував Володимир Винниченко у “Відродженні нації”, ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити з-під юрисдикції Генерального Секретаріату²¹. На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративному поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншостями, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин Української державності²².

Стосунки між Києвом і Петроградом не поліпшилися з виходом кадетів з Тимчасового уряду. Це могло бути передбаченням того, що розуміння Олександром Керенським національного питання відзеркалювало спрощений підхід до цієї проблеми російських соціалістів. Нерозуміння цього делікатного питання виявилось у виступі прем'єра на відкритті державної наради в Москві в кінці серпня. У своїй промові він відніс небажання до співпраці з боку національних меншин на рахунок “підозрілості і ненависті до старого режиму”, які збереглися у ставленні до нового уряду, і саме тому образи українців прем'єр-міністр хотів видати лише за наслідок звичайного “непорозуміння”. Але російський прем'єр сам же і вплинув на загострення цих “непорозумінь”, нетактовно натякнувши на іноземні фонди, які начебто використовували українці. Згадка про це підняла величезну хвилю обурення в Києві²³.

Загострення відносин між Києвом і Петроградом дозволяло Центральній Раді скріпити свою позицію заявою про скликання в недалекому майбутньому у Києві з'їзду народів. Жорстка опозиція як з боку меншостей в Україні, так і з боку петроградської влади щодо скликання Установчих зборів цілком виправдала обережність Грушевського на початкових стадіях революції. Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання Українських Установчих зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли із складу УЦР²⁴. Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії²⁵ і відреагував на це призначенням судового розслідування.

Соціалісти в Петрограді лише тепер усвідомили: їхні політично більш досвідчені колеги з ліберального табору знали ще в березні 1917 р., що курс Української Центральної Ради, керованої владною рукою Грушевського, неминуче вів до незалежності. Поспішні заходи, вжиті Петроградом в кінці жовтня, наприклад, призначення київським комісаром меншовика Костянтина Василенка або офіційний виклик Винниченка до Петрограда, вказували на те, що тепер центральна влада була готова застосувати силу, що кадети радили зробити ще весною. Гучний конфлікт між Генеральним Секретаріатом і російською владою не розгорівся лише тому, що Тимчасовий уряд був повалений більшовицькою силою.

На основі цього огляду у стосунках Тимчасового уряду і Української Центральної Ради можна виділити два періоди: перший, між березнем і початком липня 1917 р., коли Петроградський уряд був у руках російських лібералів, і другий — останні чотири місяці перед приходом більшовиків, протягом яких при владі були соціалісти. Головною метою уряду в обидва ці періоди, хоч і з незначними відмінностями, було збереження державної і територіальної єдності Росії. Добре обізнані з історією російські ліберали, стежачи за розвитком політичних подій, чого дійсно бракувало соціалістам, знали, що з падінням царської династії непорушність територіальної єдності держави можна зберегти, лише не допустивши визнання національно-територіальної автономії неросійських народів. Але щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові, на відміну від власної позиції перед революцією, формально визнати автономію, однак при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих зборів не буде вжито.

Для Олександра Керенського і членів його соціалістичного кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів у ході революції вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на виволочення з-під влади царизму, яка вщухне, як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії. І те, що єдність "уявної спільноти" трудящих мас неминуче стане сильнішою, ніж застаріла прихильність до національних традицій, сприймалося ними без жодних сумнівів. Навіть менш наївні лідери більшовиків були непохитно в цьому переконані. Так, протягом польсько-російської війни у 1920 р. Ленін дивувався, що польські селяни і робітники не допомагали Червоній армії, а захищали своїх польських землевласників, полонили і вбивали російських вояків, які прийшли, щоб "визволити" їх²⁶. Таким чином, в ході революції соціалісти не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутнє явище на шляху до соціалізму.

Те, що деякі меншості можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого ба-

жання вони розглядали як підступну інтригу ворогів: це пояснювало їхню готовність застосувати збройну силу кожного разу, коли з'являлися такі нахили. Такий спрощений, виключно теоретичний підхід до національного питання перешкоджав їм зрозуміти проблеми, що постали перед центральною владою. Можливо, що більше, ніж ідеологія, затьмарювала вірне сприйняття реальності Керенським і російськими соціалістами їхня прихована чи навіть неусвідомлювана гордість своїм російством (своєю належністю до російської нації). У моїх дискусіях з національного питання з колишнім російським прем'єр-міністром у 1966 р., майже через п'ятдесят років після революції, можна було помітити, як важко було для Керенського зрозуміти, чому будь-яка колишня частина імперії не бажала бути російською! Свобода націй, в його розумінні, означала кінець дискримінації, тобто можливість для будь-кого стати росіянином.

Кадети продовжували вперто дотримуватися принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли вони тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху²⁷. Своєю позицією у цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферіях.

Таким чином, цей успіх і наступні сімдесят років радянського централізму, що привели до русифікації значної частини неросіян, створили принцип уніфікації, який не зник навіть після падіння радянського режиму. Так, щонайменше, одне з прагнень кадетів — зберегти домінуючі позиції російської культури як з'єднуючої сили імперії — було реалізоване.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше, ніж Тимчасовий уряд, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими сталими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Повторну появу української держави неможливо уявити без конструктивної роботи Центральної Ради. Отже, і зараз її досягнення у державному будівництві виглядають незаперечним успіхом. Цінність історії, на відміну від споріднених дисциплін, полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи на століття і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від піррової перемоги. Як Центральна Рада, так і Тимчасовий уряд, хоч і частково, але мали успіх у досягненні своєї мети.

2. Білий рух на чолі з генералом Антоном Денікіним і гетьманський режим Павла Скоропадського: союзники чи вороги?

Якщо оцінювати події за логікою виключно антибільшовицької боротьби, то виявиться, що протягом критичного 1918 р. не було непереборних перешкод на шляху до співпраці між двома помірно консервативними, але твердо антикомуністичними центрами на території колишньої Російської імперії: режимом гетьмана Павла Скоропадського і головною твердиною білого руху — Добровольчою армією. В громадській думці побутувало припущення або щонайменше мовчазне визнання деякого співробітництва та існування дружніх стосунків між Павлом Скоропадським і лідером білого руху генералом Антоном Денікіним. Ця думка стала такою поширеною протягом 1918 р., що, як буде показано нижче, білий уряд визнав за потрібне публічно пояснити своє ставлення до України і зробив це з єдиним наміром — категорично заперечити будь-які зв'язки з гетьманом Скоропадським.

На чому ґрунтувалося таке помилкове припущення про природу відносин між двома режимами та їх лідерами? Насамперед гетьман Павло Ско-

ропадський і генерал Антон Денікін були досить поважними фігурами у російському військовому істеблішменті протягом Першої світової війни. По-друге, обидва були обурені хаосом, що коївся на фронті під впливом революції 1917 р., і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії²⁸. По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не взяти до уваги національний фактор. Однак як протягом періоду Тимчасового уряду, так і протягом російської громадянської війни головною причиною напруженості й тривоги був посилений російський націоналізм: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти “єдину і неподільну Росію”. Цей огляд політики білого руху щодо українського Гетьманату зосереджений на постаті Денікіна, зважаючи на той факт, що засновники білого руху — генерали Л. Корнілов та М. Алексєєв — більше не грали у драмі, яка розгорнулася протягом цього періоду: Л. Корнілов загинув у березні 1918 р., а смертельно хворий М. Алексєєв лише формально очолював білий рух і помер 25 вересня 1918 р. Інші білі центри були або слабкі, або дуже далеко розташовані, щоб істотно впливати на події в Україні.

Якщо з перспективи їхньої політичної і економічної мети гетьманат і Добровольча армія розглядаються як помірно консервативні анклавні періоди радикальних експериментів, то “помірний консерватизм” білих, без сумніву, знаходиться значно лівіше від політичного курсу гетьмана Скоропадського. Добровольча армія визнала чинність законодавства, встановленого Тимчасовим урядом, і подібно останньому відмовилася використати монархічний принцип як державну основу майбутньої Росії. Політично-адміністративний орган Добровольчої армії, відомий як Особлива нарада (Особое совещание), непохитно наполягав на дотриманні принципу “напередневизначеності”, тобто відкладення ухвали головних політичних рішень, включаючи форму державного устрою, до майбутніх Всеросійських Установчих зборів. Особлива нарада складалася переважно з членів лівого крила кадетської партії, на той час офіційно відомої як партія народної свободи. Фактично це був неафішований зв’язок генерала Денікіна з лівими лібералами, такими як Микола Астров, Софія Паніна, Василь Степанов. Цей зв’язок спричинився до закидів консервативних членів всередині білого руху Денікіну про його зачарованість кадетами, його, так би мовити, перебування у “полоні Астрова”²⁹. До того ж серед військових найближчим другом лідера білого руху був генерал Іван Романовський, якого за його виразний лівий нахил підозрювали у соціалізмі³⁰.

Потрібно не забувати, що засновники і перші лідери білого руху були так само, як і Денікін, пов’язані з російськими лібералами: генерал Алексєєв безпосередньо причетний до подій, що призвели до зречення царя, а Корнілов проводив арешт сім’ї Романових. Всі три генерали — вожді білого руху — були невисокого соціального походження, представляли нову еліту армії (російський офіцерський корпус 1917 р. на 60—80 % складався з різночинців, міщан та селян). Якщо вони і мали різні позиції в деяких питаннях, то їхні погляди не розійшлися кардинально після падіння династії Романових. Привертає увагу те, що з усіх російських генералів, після примусового зречення царя, тільки граф Федір Келлер був готовий використати своїх людей в ім’я монархії і тільки він був готовий скоріше піти у відставку, ніж присягнути Тимчасовому уряду. Відмінності у політичних поглядах між консерваторами, подібними Келлеру, і засновниками Добровольчої армії мають вагоме значення для розуміння даної теми. Велика кількість помилок виникла через той факт, що білі розглядаються як монолітна опора монархізму, але насправді це був фрагментарний рух з дво-

ма найбільш важливими центрами: Добровольчою армією і урядом в Омську на чолі з адміралом Олександром Колчаком, які знаходилися під впливом російських лібералів. А. Денікін наполовину був поляком (його мати — бідна польська швачка з-під Варшави ³¹), вільно володів польською мовою, але ідентифікував себе зі своїм батьком, колишнім миколаївським солдатом, який дослужився до майорського чину, а через батька — з російською армією і державою. Зрештою, тільки завдяки своїй кар'єрі російського офіцера він став вельми шановною особою.

Скоропадський, навпаки, належав до привілейованої аристократичної верстви населення. Не лише його кар'єра царського офіцера, але і багатство та виховання сприяли його славі. На додаток до матеріального достатку він мав ім'я, яке поважали, як видно з його автобіографії, як українські, так і польські офіцери протягом революції ³². Як добре освічена людина він виступав за зміни повільні, поступові реформи, засновані на традиціях і звичаях, згідно з ідеями помірному консерватизму Едмунда Бурке. Така система поглядів була відображена в конституції Гетьманату — “Законах про Тимчасовий державний устрій України”, і в політиці українського гетьманського уряду.

Слід зазначити, що подібно Особливій нараді при Добровольчій армії уряд Української держави також включав ряд видатних конституційних демократів, зокрема міністра освіти — Миколу Василенка, міністра внутрішніх справ — Ігоря Кістяковського та інших. Вони різнилися від своїх ліберальних колег у білому русі насамперед дещо консервативнішими політичними поглядами, а також своїм українським походженням. Перший фактор вплинув на їхнє схвалення як внутрішньої програми гетьмана, так і зовнішньої (тобто прониімецької) орієнтації. Другий фактор — українське походження — схилив їх до ідеї української державності чи у формі федерації, чи навіть незалежності, ідеї, з якою ані один кадет російського походження в уряді Денікіна не зміг би погодитися, навіть якщо дехто з них, подібно Павлу Мілюкову і барону Борису Нольде ладен був визнати німецьку орієнтацію ³³.

Зайняття кадетами-українцями постів в гетьманському уряді і наступне схвалення київським обласним кадетським з'їздом співробітництва зі Скоропадським привело до розколу всередині конституційно-демократичної партії. Центральні партійні органи і менша частина київської організації партії засудили діяльність українських колег ³⁴.

Невелика група київських кадетів в знак протесту приєдналася до Національного центру — нової організації, що виникла з наміром поширити ідею відданості Антанті і курсу Добровольчої армії. Київське відділення Національного центру взяло на себе два додаткові завдання: по-перше, — боротися проти української незалежності; по-друге, — поширювати інформацію між дипломатами Антанти, про, на їхній погляд, “реальний” стан справ в Україні ³⁵. Відповідно до матеріалів пропаганди Національного центру стверджувалося, що не існує ніяких засад для існування України як окремої держави, що українці — це не нація, а лише політична партія, а тому ніяких дипломатичних зв'язків з українським урядом не може бути. Коли непідтверджені чутки про переговори між Добровольчою армією і урядом гетьмана почали кружляти по Києву, місцеве відділення Національного центру надіслало попереджувальну ноту до головної квартири білого руху, в якій заявляло: “Із зрадником Скоропадським і очолюваною ним Україною ніякі переговори і угоди недопустимі [...] якщо Добровольча армія визнає Скоропадського і Україну, це приведе до їхнього повного і остаточного визнання. Н[аціональний] Ц[ентр] у Києві вирішив сконцентрува-

ти свої зусилля виключно на боротьбі проти української незалежності”³⁶. І дійсно, у цей період Центр витратив немало енергії на перешкодження українізації і намаганням гетьмана скликати український парламент.

Крім Національного центру, в Києві виник ряд нових організацій. Серед них найбільш впливовими були: по-перше, Рада членів законодавчих органів (чотирьох Дум і Державної Ради) на чолі з колишнім царським міністром сільського господарства графом Олексієм Бобринським. Рада складалася з монархістів з проницькими симпатіями. Також об’єдналися представники промисловості, торгівлі та фінансів у товариство (краще відоме як Протофіс). Обидві організації підтримували гетьмана. Відомий член Протофісу, кадет Сергій Гутник був міністром торгівлі та промисловості в уряді Української держави³⁷.

Неважко зрозуміти готовність деяких неукраїнських землевласників, підприємців і фінансистів, а також окремих ультраконсервативних російських монархістів показати свою мовчазну або активну підтримку урядуванню П. Скоропадського тому, що хоч, з одного боку, гетьман виступав під гаслом незалежності України, але з іншого, — відновлював економічні засади, на яких базувався старий режим. Гетьман робив кроки, на котрі ніякий інший політичний центр на території колишньої імперії в той час не був здатний. Для членів об’єднань, так званого правого центру, економічні інтереси передували національним, і навіть якщо деякі з них були розлючені і роздратовані стрімкою ходою українізації, вони були готові терпіти політику українізації, якщо забезпечувалася реставрація їх бази. Дехто з них, безумовно, розглядав українізацію як тимчасове явище, яке скасується після відновлення порядку. Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії.

Жодне з цих пояснень та виправдань не здавалося задовільним і справедливим для керівництва Добровольчої армії та її прихильників у Києві. Білі лідери не відчували нічого, крім презирства, до так званого інтернаціоналізму великих землевласників та Протофісу, як і до германофільства. Ці дві тенденції, на думку Денікіна, були зрадою у чистому вигляді³⁸. У колах Добровольчої армії цих реакціонерів-росіян не випадково називали “правими більшовиками”, маніпуляторами, які, на думку Денікіна, були “максималістами щодо їхньої класової мети й інтернаціоналістами у способі її досягнення”³⁹. Таким чином, прихильники білої ідеї всіх прогетьманських росіян у Києві вважали зрадниками, через те що вони підтримували ідею співробітництва з німцями та брали участь у становленні української державності.

Зі сказаного стане цілком очевидним, що останнє розглядалося як значно вагоміша провина, ніж німецька орієнтація. Відомо, що Денікін визнавав можливим підтримувати добрі стосунки з донським козацтвом, незважаючи на його відкрите германофільство, лише тому, що козаки виступали непохитними захисниками територіальної єдності Росії. Слід зазначити, що саме отаман Донського козацтва Петро Краснов постачав Добровольчу армію на той час озброєнням і обладнанням, яке переправлялося німцями до Новочеркаська з України. З характерним сарказмом і літературною майстерністю Краснов описав цю угоду в своїх спогадах так: “Це — я, донський отаман беру своїми брудними руками німецькі набої, обмиваю їх в ясных водах Тихого Дону і передаю їх чистенькими Добровольчій Армії”⁴⁰. Ніяка допомога такого роду від Скоропадського не могла

бути прийнята Денікіним. У прокламації Добровольчої армії підтвердження визнання української державності визначалося як головний бар'єр до будь-якого політичного або військового співробітництва: "Добровольча армія поставила перед собою завдання відновлення єдиної і неподільної Росії у межах її колишніх кордонів (за винятком етнографічної Польщі) через визволення Росії від більшовиків і через вільне об'єднання її роз'єднаних регіонів в одну державу. Таким чином, всі зусилля деяких людей і партій внести розбрат між росіянами або відокремити той чи інший регіон розглядаються як зрада. Через це основне положення Добровольчу армію не визнає як законну владу в Малоросії уряд Гетьмана Скоропадського, який скористався підтримкою іноземної сили, ворожої Росії, для створення незалежної української держави"⁴¹.

Тут слід звернути увагу на те, що гетьманський уряд насправді ніколи не виявляв ворожості до Добровольчої армії. Скоропадський, наприклад, вів досить доброзичливе, приватне листування з генералом Алексєєвим в надії на встановлення хоча б напівофіційних контактів з Добровольчою армією⁴². Його уряд не перешкоджав діяльності неофіційного Білого бюро у Києві, яке очолював генерал Ломновський. Коли протягом літа 1918 р. два офіцери Добровольчої армії, полковники Ряснянський та Лопуховський були затримані у Києві (останній звинувачувався у шпигунстві), Денікін надіслав ноту до Скоропадського на їхній захист, але, звісно, без звернення до гетьмана як до голови держави. Скоропадський, ображений, не дав відповіді, але затриманих офіцерів незабаром звільнили⁴³. Само собою зрозуміло, що в інтересах українського уряду було мати добрі стосунки з усіма антибільшовицькими центрами, і ця обставина відбилася у спробах встановити подібні зв'язки з добровольцями.

Спільні зусилля цих центрів стали невідкладною необхідністю, коли у жовтні стало зрозумілим, що Четвертий союз програв війну. Під тиском подій гетьман організував неофіційну зустріч з представником київського Добровольчого центру, полковником Нейміроком. На цій зустрічі — першій і єдиній такого роду — гетьман почав розмову з вислову здивування, що, незважаючи на безперечну готовність його уряду до встановлення контактів, навіть формальної відповіді від командування Добровольчої армії так і не надійшло. Вважаючи, що насамперед орієнтація України на Німеччину була причиною відчуженості Добровольчої армії, гетьман дав слово честі, що ніяка угода не зв'язувала його з Берліном і що він твердо відмежувався від Австрії. Щодо українського питання гетьман запевняв: він бачить майбутнє України разом з Росією. Але наголошував: "Україна повинна увійти [в цей союз] як рівна з рівною на умовах федерації"⁴⁴. Далі Скоропадський пояснював, що незалежність України у боротьбі проти більшовизму мала б підтримувати національний дух українців. До того ж він сміливо заявив, що час Петербурга видавати накази минув. Наприкінці зустрічі гетьман знову повернувся до питання німецької орієнтації Гетьманату і пояснив, що переворот, здійснений німцями проти Ради у квітні 1918 р., був спланований ним (гетьманом) ще раніше, що він сам робив подібну пропозицію союзникам, особисто говорив про цю справу з генералом Табуї⁴⁵.

Зрозуміло, ця зустріч між представником Добровольчої армії головою Української держави, не могла мати і не дала ніяких позитивних зрушень через те, що позиція гетьмана у питанні суверенітету України і її рівноправного статусу в майбутній Росії була неприйнятна для Добровольчої армії. Лише через місяць Особлива нарада виявила ознаки готовності встановити контакти з Києвом, це вже було після проголошення декларації від 14

листопада про федерацію і призначення нового проросійського кабінету. У першому офіційному листі до міністра іноземних справ України Георгія Афанасьєва голова Особливої наради генерал Драгомиров за наказом Денікіна заявив: “Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об’єднаного фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному [мирному] Конгресі”. Отже, Добровольча армія запропонувала три умови співробітництва: 1. тдина Росія; 2. Боротьба з більшовиками; 3. Відданість угоді з союзниками і повна відмова від німецької орієнтації⁴⁶.

Співробітництво з українським урядом в даний момент стало можливим тому, що Добровольча армія розглядала події після 14 листопада у Києві (проголошення федерації, призначення росіян на високі урядові посади) як рішення Гетьманату схвалити принцип єдиної і неподільної Росії. Через таке хибне розуміння своєї позиції Скоропадський проігнорував цю пропозицію Добровольчої армії. Його указ про федерацію зовсім не означав готовності української державної влади підпорядкуватися Добровольчій армії або будь-якому іншому російському уряду на території колишньої імперії. Гетьман пропонував створити федерацію за допомогою узгоджених зусиль всіх урядів, що постали на руїнах імперії, на засадах рівності і паритету.

На тому етапі ідея федерації приймалася у Києві навіть російськими членами останнього уряду гетьмана, включаючи і тих, хто не мав ніякого бажання бачити Україну автономною, не кажучи вже про незалежність, але хто розраховував використати Українську державу як основу для консервативної реставрації Росії. Якщо б вона була відновлена, то поступки національній меншості, навіть коли це було визнання автономії, не мали б особливого значення. Російські монархісти в Києві, незважаючи на те, чи вони налаштувалися підтримати, чи тримались осторонь планів графа Келлера, не були готові визнати верховенство Денікіна, білого лідера, чия політика не заперечувала ідею скликання Установчих зборів і який вперто противився підтримці монархічних лозунгів, хоча в його армії було багато промонархічно настроєних офіцерів. З іншого боку, для Денікіна та ряду інших політичних лідерів білого руху будь-яка концесія неросійським державним утворенням розглядалася як небезпечний прецедент, здатний нанести непоправний удар по єдності майбутньої Росії.

Внаслідок цих розбіжностей уряд Скоропадського, замість відповіді на вимоги Добровольчої армії, розіслав 22 листопада звернення із запрошенням до представників Дону, Кубані, Грузії і Добровольчої армії на конференцію в Київ для обговорення питання узгодженої боротьби проти більшовиків⁴⁷. Голова Особливої наради генерал Драгомиров погоджувався на зустріч лише на умовах, сформульованих Денікіним. Зокрема, зустріч мала відбутись не у Києві, а у Катеринодарі чи Симферополі, білі вимагали, щоб грузинський уряд, через свою ворожість до Добровольчої армії і Росії, був виключений із складу учасників⁴⁸.

Уряд гетьмана залишив без уваги ці вимоги: згідно з власним планом він сповістив всі заздалегідь запрошені уряди, що конференція відбудеться 5 грудня у Києві. Але вона так і не була проведена, тому що місто було оточене щільним кільцем військ Директорії, а П. Скоропадський незабаром зрікся влади.

Зі зреченням Скоропадського слабкі зв’язки між Києвом і Катеринодаром, що з’явилися у другій половині листопада, раптово розірвалися. Навряд чи вони могли перерости в союз, навіть якщо б гетьман подолав

повстання Директорії. Від початку громадянської війни Денікін ставився до Скоропадського з підозрою, він добре пам'ятав, що гетьман роком раніше підтримував ідею українізації армії⁴⁹ (тоді як Денікін був проти цього). У жовтні 1918 р. у конфіденційних переговорах гетьманці непохитно підтримували ідею федерації, в якій Україна повинна була стати рівноправним партнером Росії⁵⁰. Обмін нотами і співробітництво між Добровольчою армією та Гетьманатом, очевидно, базувалися на припущенні керманічами Добровольчої армії, що Скоропадський втратив свій вплив у Києві після призначення кабінету Гербеля. В будь-якому разі це не означало змін ставлення до гетьмана і його політичної мети.

Для Денікіна і його оточення Скоропадський і українці в його уряді являли, так би мовити, *Gente Rutheni natione Rossici* двадцятого століття, тобто “етнічних українців і політичних росіян”, освіта і досвід яких сприяли їхній відданості імперській Росії, але чие традиційне виховання і національні почуття схиляли їх до підтримки інтересів України кожного разу, коли з'являлась така можливість. Саме національний фактор більшою мірою, ніж відмінності у думках щодо економічного або соціального порядку або навіть у питанні німецької орієнтації, не давав реалізуватися спробам співробітництва між двома урядами.

Що стосується позиції Скоропадського, то він не був достатньо знайомий з нюансами національної політики російських лібералів, як і повністю обізнаний з мірою їхнього впливу на Алексеєва та Денікіна. Очевидно, тому гетьман не міг зрозуміти, чому його позиція щодо федерації, підтримана Антантою і деякими російськими консерваторами, також як і його бажання узгодити зусилля у антибільшовицькій боротьбі на засадах рівності, не були прийнятні для білих лідерів і для руху, який вони очолювали.

Правління Скоропадського виявило основну різницю у ставленні до національного питання між правими (монархістами) і лібералами (Добровольчою армією і Національним центром). Обидві групи стояли на захисті Росії як великої сили. Праві, однак, бажали побачити відновлену Росію за допомогою Німеччини і навіть за допомогою новостворених національних урядів, якщо це і означало деякі територіальні поступки або широку автономію. Консервативні кола були впевнені, що монархія повинна стати об'єднавчою силою у багатонаціональній Росії. Деякі з них, без сумніву, сподівалися, що коли тільки самодержавство буде відновлене, політичні права, обіцяні національним урядам, можна легко скасувати як невідгідні центру.

Ліберали, з іншого боку, були проти будь-яких поступок національностям і регіональним урядам, навіть в найскладніші часи Добровольчої армії, перш за все через те, що такі концесії могли створити історичний прецедент і посилити позиції цих урядів на міжнародній арені. Лідери Добровольчої армії і Національного центру наполягали з самого початку — подібно до Тимчасового уряду у 1917 р., — що вирішувати таке важливе питання, як майбутній державний устрій Росії повинні лише Всеросійська Конституанта або референдум. Насправді це означало передусім військову перемогу білої армії, повернення втрачених територій і відновлення колишньої могутності величезної імперії. Лише тоді б Росія була готова обговорювати статус її окремих частин. Таким чином, ліберали непохитно противилися ідеї “федерації знизу”, реставрації Російської держави через узгоджені зусилля всіх її складових, тому що таким чином регіони могли вибороти не лише культурні, але і, за допомогою Антанти, політичні права у ослабленого російського центру.

Шоковані тим, що Росія втратила свою силу, і одержимі захистом її державних інтересів, російські конституційні демократи взялися за реставрацію колишньої імперії у передвоєнних кордонах. Відновлення могутності Росії було неможливим без відновлення російського культурного верховенства у багатонаціональній державі. Російські ліберали невідступно дотримувалися цього принципу без будь-яких вагань або задніх думок, тому що вірили або переконували себе, що російська культурна гегемонія у ліберальній державі буде сприяти підвищенню рівня просвітництва і прогресу всієї імперії.

¹ Національна проблема жваво обговорювалася напередодні Першої світової війни на сторінках ліберального журналу “Русская мысль”. Див. Ж а б о т и н с к и й В. И. Письма о национальностях и областях: Еврейство и его нестроения // Русская мысль. — 1911. — Январь; Украинец (Богдан Кистяковский) К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Там же. — 1911. — Апрель; С т р у в е П. Б. Что такое Россия // Там же. — 1911. — Январь; е г о ж е. Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинству // Там же. — 1912. — Январь. Більш докладно про Струве див.: P i p e s R. Struve: Liberal on the Rifth Cambridge: Harvard University Press, 1980.

² M i l u k o v P. N. The Russian Revolution. Vol. 1. — The Revolution Divided: Spring 1917 (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1978. — P. 110, 123.

³ Ibid. — P. 125.

⁴ Цит. за: Х р и с т ю к П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр. — Т. 1. — Київ—Відень, 1921. — С. 97.

⁵ M i l u k o v P. Op. cit. — P. 125.

⁶ Дуже вдалий огляд подій між березнем і листопадом 1917 див.: С т о й к о В. Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий уряд // The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution, Taras Hunchack ed. (Harvard University Press, 1977). — С. 33—60; а також: P i p e s R. The Formation of the Soviet Union Cambridge: Harvard University Press, 1964; В е р с т ю к В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 107—195; З а т о к а О. Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції. — К., 1996. — С. 44—52; К у д л а й О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28—30 червня 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 43—54.

^{6a} Див.: Л о т о ц ь к и й О. Сторінки минулого. Частина третя. — Варшава, 1934. — С. 339—344.

⁷ M i l u k o v P. Op. cit. — P. 125.

⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Велика Хвиля. — Нова Рада. — 1917. — 25 березня.

⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Там само.

¹⁰ B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. (eds.) The Russian Provisional Government, 1917: Documents. — Vol. 1. — Stanford: Stanford University Press, 1961. — P. 374; В и н н и ч е н к о В. Відродження нації. — Т. 1. — Київ—Відень, 1920. — С. 157. Матеріали роботи комісії див.: Из истории национальной политики Временного Правительства // Красный архив. — Т. XXX. — М., 1928. — С. 49—55.

¹¹ М а н и л о в В. 1917 год на Киевщине: хроника событий. К., 1928. — С. 99.

¹² B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. Op. cit. — Vol. 1. — P. 379—380; Саме ця заборона дала Леніну можливість розпочати газетний напад на військового міністра Тимчасового уряду, запитуючи у “Правде” 15 червня 1917 р., “чи таке ставлення до пригноблених націй сумісне з хоча б найменшими проявами демократії, не кажучи вже про соціалізм”

¹³ Універсал декларував і непохитне право України на автономію і закликав українців самим керувати своїм життям. Згідно з цією резолюцією, Універсал закликав до проведення виборів до Українських Установчих зборів (Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 89; B r o w d e r R. P. and K e r e n s k y A. F. Op. cit. — Vol. 1. — P. 383.)

¹⁴ Красный архив. — Т. XXX. — С. 55.

¹⁵ Речь. — 1917. — 14 июня.

¹⁶ Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — Доба Центральної Ради. — Вид. 2-ге. — Нью-Йорк, 1954. — С. 110. Всеросійський з’їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів рекомендував Тимчасовому уряду “війти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового краєвого органу та для установлення й переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу”.

- ¹⁷Церетели И. Г. Воспоминания о февральской революции. В 2-х т. — Т. II. — Париж, Mouton et Co., 1963. — С. 133.
- ¹⁸Там само. — С. 130. На Всеросійському з'їзді робітничих і солдатських депутатів більшовики запропонували засудити "контрреволюційну і ганебно антидемократичну політику Тимчасового Правительства у відношенні до українців: (Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 110.)"
- ¹⁹Milukov P. Op. cit. — P. 231; Дорошенко. Назв. праця. — Т. I. — С. 110. З огляду на події сучасної історії (у випадку з Чечнею) це не був останній випадок, коли російські ліберали наполягали на застосуванні таких заходів!
- ²⁰Б. Нольде у газ. "Речь" 20 липня н. ст., 1917 р. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. I. — С. 97.
- ²¹Винниченко В. Назв. праця. — Т. II. — С. 48—49.
- ²²Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 139.
- ²³Browder R. P. end Kerensky A. F. — Op. cit. — Vol. III. — P. 1459—1460.
- ²⁴Манилов В. Указ. соч. — С. 287—288; Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. I. — С. 255—256.
- ²⁵Browder R. P. end Kerensky A. F. — Vol. I. — P. 491; Манилов В. Указ. соч. — С. 298.
- ²⁶Pipes R. The Three "Whys" of the Russian Revolution. — New York: Vintage Books, 1997. — P. 71.
- ²⁷Щодо ролі кадетів у білому русі див.: Просук А. Russian Nationalism end Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.
- ²⁸Докладний опис подій цього періоду див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. Головний редактор Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 77. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. — Париж-Берлин, 1921—1926. Особливо корисні у цьому зв'язку т. 1—2.
- ²⁹Rosenberg W. G. Liberal in the Russian Revolution: The Constitutional Demokrtatic Party, 1917—1921. — Princeton: Princeton University Press, 1974. — P. 21, 202—204, 217—218; Маргулис М. С. Год интервенции. В 2-х т. — Берлин, 1923. — Т. I. — С. 170.
- ³⁰Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 5. — С. 356; Шевельский Г. Воспоминания. — С. 422—434. Бахметьевський архів Колумбійського університету.
- ³¹Lehovich D. White against RED: The Life of General Anton Denikin. — New York: W. W. Norton, 1974. Це найбільш повна біографія Денікіна. Див.: С. 21—32.
- ³²Скоропадський П. Назв. праця. — С. 57.
- ³³Бахметьевський архів Колумбійського університету: Особистий архів П. М. Мілюкова, ф. 1.6.6.1, спр. 25; Мельгунов С. П. Гражданская война в освещении П. М. Милукова. — Париж, 1929. — С. 33—34.
- ³⁴Протокол та резолюції партії кадетів знаходяться у Бахметьевському архіві: Особистий архів П. М. Мілюкова, ф. 1.6.6.1., спр. 29. "Зрада" київських кадетів, як це розуміли їх російські однопартійці, змусила В. Степанова написати емоційний лист, в якому він різко зазначив, що тільки переслідування його колег в ті часи у Москві більшовиками зменшує до деякої міри сором за поведінку більшості київських кадетів, "змиває той бруд, яким облили нас кияни, кинувшись вниз головою у помийну яму германофільства" (Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 3. — С. 34).
- ³⁵Архів Гуверівського інституту Стенфордського університету: Військовий архів Врангеля, спр. 129. — Резолюції Національного центру 30 жовтня 1918 р.
- ³⁶Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 187.
- ³⁷Маргулис М. С. Указ. соч. — Т. I. — С. 13—15; Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 39; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 184—186.
- ³⁸Див.: Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 183.
- ³⁹Там само. — Т. 3. — С. 34.
- ⁴⁰Краснов П. Н. Великое войско Донское // Архив Русской революции. — Т. 5. — Берлин, 1922. — С. 207.
- ⁴¹Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой Армии с Украиной. — Ростов, 1919. — С. 3.
- ⁴²Скоропадський П. Назв. праця. — С. 238.
- ⁴³Мілюков П. Н. Дневник, 23 июня, 1918. — С. 31; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 206.
- ⁴⁴Там само. — Т. 3. — С. 36.
- ⁴⁵Там само.
- ⁴⁶Краткая записка... — С. 7—8.
- ⁴⁷Там само. — С. 11—12; Деникин А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 192—193.
- ⁴⁸Там само. — С. 193.

⁴⁹ С к о р о п а д с ь к и й П. — Назв. праця. — С. 72; Д е н и к и н А. И. Указ. соч. — Т. 1. — Ч. 2.

⁵⁰ Денікін знав, що тільки за тиждень до проголошення федерації гетьман рекомендував Раді Міністрів: “У всіх відносинах, як з нашими найближчими сусідами, так і всіма іншими державами світу ми стоїмо і будемо стояти непорушно на ґрунті самостійності і суверенності Української держави” (Д е н и к и н А. И. Указ. соч. — Т. 4. — С. 192).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. А. Непомнящий

**ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ НАРОДОВ КРЫМА:
БИБЛИОГРАФИЯ И АРХИВЫ
(КОНЕЦ XVIII — НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Симферополь. — Доля. — 2001. — 816 с.

У багатогранній історико-культурній спадщині України яскравими фарбами грають особливості історичного і етнографічного розвитку її мультикультурних областей, першою з яких, безумовно, можна назвати Автономну Республіку Крим. Колоритне історичне минуле півострова, переплетення тут культур численних народів викликає інтерес до їх всебічного вивчення. У зв'язку з цим поява нового науково-довідкового видання “История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII — начало XX века)” стало важливою віхою в історико-краєзнавчих і бібліографічних дослідженнях. Автором є доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Андрій Анатолійович Непомнящий — один з визнаних авторитетів українського бібліографознавства. Відповідальний редактор цього науково-довідкового видання з історії України — відомий фахівець у галузі архівознавства та бібліографознавства доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського — Любов Андріївна Дубровіна.

Видання складається з двох частин. У першій А. А. Непомнящим подано ґрунтовний нарис історії бібліографії кримознавства, відтворено докладний історичний нарис розвитку форм і методів кримської бібліографії. Повернено із забуття імена подвижників бібліографії (М. М. Вакуловського, П. А. Двойченка, Л. К. Крічинського, О. І. Полканова, М. Г. Попруженка, Д. С. Спірідонова). Дана об'єктивна оцінка бібліографічній спадщині корифеїв кримознавства (Г. М. Геннаді, Ю. Ю. Гопштейна, А. І. Маркевича, В. В. Симоновського). Проведена класифікація всіх кримознавчих бібліографічних покажчиків. Уперше автор проаналізував виявлений більш ніж у 20 архівах України та Російської Федерації унікальний рукописний бібліографічний матеріал у вигляді картотечних зібрань (В. В. Данилевського, М. В. Довнара-Запольського, Н. П. Кондакова, К. К. Косцюшка-Валюжинича, М. І. Репникова, В. Д. Смірнова) і бібліографічних списків (М. І. Веселовського, П. А. Двойченка, А. С. Ішкова і ін.). Тим самим А. А. Непомнящий залучив до наукового обігу переважно невідомий довідковий матеріал, що дало можливість йому значно розширити списки праць істориків-кримознавців.

Друга частина праці — науково-довідкова. Її основу становить абетковий покажчик кримознавчих досліджень у галузі історії і етнографії, який налічує 10616 бібліографічних записів. Головним критерієм відбору публікацій стала наявність у них інформації, пов'язаної з історією та етнографією кримських етносів. У довідник увійшли всі виявлені автором до-

слідження європейськими мовами. У зв'язку з наявністю значної кількості російських і західноєвропейських публікацій, пов'язаних із Східною (Кримською) війною 1853—1856 рр., у покажчик включені лише ті з них, де дістала відображення заявлена в назві видання проблема. При підготовці покажчика А. А. Непомнящий здійснив переперевірку “*de visu*” всіх бібліографічних записів. Важливо зазначити, що “*de visu*” були переглянуті всі періодичні видання, що виходили в Криму з 1838 по 1920 рр. Автор включив до переліку кримознавчих праць і виявлену інформацію про дослідників Криму (до 1920 р.), яка також є складовою частиною кримознавчої бібліографії. Бібліографічний покажчик було значно доповнено у результаті перегляду провідних кримознавчих видань, що виходили за межами Криму (“Записки Одесского общества истории и древностей”, “Южные записки” та ін.). Вивчення особистих документів істориків-кримознавців, насамперед їх листування, дало можливість значно доповнити списки їх кримознавчих творів. Це допомогло в даному бібліографічному покажчику залучити до наукового обігу понад 6,5 тис. нових публікацій.

Проведена сімферопольським ученим-бібліографом скрупульозна робота уможливила вперше в історіографії відтворити й донести до широких кіл наукової громадськості повні бібліографічні списки ряду видатних істориків-кримознавців. Так, уперше опублікована повна бібліографія патріарха кримознавства Арсенія Маркевича, таких відомих краєзнавців Криму: О. Л. Берье-Делагарда, О. Г. Завадовського, Г. Е. Караулова, В. Х. Кондараки, Ф. Ф. Лашкова, К. К. Косцюшка-Валюжинича, В. В. Шкорпіла й багатьох інших дбайливців кримської історичної науки, чий імена були повернені А. А. Непомнящим із забуття.

Видання стало пам'яткою піонерам вивчення Криму — вченим Петербурзької Академії наук, мандрівникам, краєзнавцям-аматорам і історикам-професіоналам кінця ХІХ — початку ХХ ст., всім, хто зробив внесок в історико-етнографічне вивчення півдня України. Причому мова йде про більш ніж тисячу працівників на ниві пізнання Криму, велика частина яких до цього часу не була широко відома. Застосований автором принцип охоплення матеріалу, що включив дослідження опублікованої та рукописної спадщини всіх подвижників розвитку історичного краєзнавства Криму, є особливо важливим для бібліографічних посібників такого рівня. Відбір імен у довіднику обмежений історично 1783 і 1920 рр., що цілком виправдано. У 1783 р. Кримське ханство було захоплено Російською імперією і саме з цього часу, у зв'язку з перевлаштуванням життя в краї на європейський лад, з'явилася можливість його всебічного вивчення. Другою рубіжною датою став 1920 р., коли в Криму була остаточно встановлена радянська влада й почався принципово новий період історико-краєзнавчих досліджень.

Новизна використаної А. А. Непомнящим методології — насамперед в значному розширенні джерельної бази бібліографічного дослідження, залученої для відтворення повного репертуару наукових і популярних праць з історії та етнографії народів Криму. Нарівні із загальноприйнятими бібліографічними джерелами — покажчиками, списками праць учених — активно залучені раніше невідомі матеріали особистих архівних фондів істориків-кримознавців. При цьому вражає обсяг проведених автором архівних розвідок у 183 фондах 32 державних, відомчих архівах, фондах столичних і місцевих музеїв, відділах рукописів наукових бібліотек України, Російській Федерації, Вірменії. Завдяки цьому вдалося розширити відомі списки праць багатьох істориків (М. М. Бережкова, І. М. Березіна, О. О. Бобринського, М. І. Веселовського, П. І. Кеппена, Х. І. Кучук-Іоа-

несова, І. А. Линниченко, А. О. Скальковського, Д. М. Струкова та ін.), а також збагатити перелік істориків-кримознавців новими іменами, виявити анонімні рукописи з історії Криму. Сам факт відображення в бібліографічному посібнику архівних документів у великій кількості є неординарним. Уперше бібліограф подав повні списки маловивчених бібліографічних джерел: записок мандрівників, путівників, обширний матеріал місцевої періодици.

Це науково-довідкове видання є істотним внеском у подальший розвиток етнографічного вивчення численних народів Криму. Значним досягненням роботи є наявність у книзі спеціального покажчика, де відображені публікації не тільки про етнічні групи, які й нині мешкають на півострові, але і про народи, що жили тут в античні і середньовічні часи. Тим самим автор продемонстрував, до Крим був поліетнічним на всіх етапах своєї історії.

Видання має і відповідно сучасним вимогам пошукові можливості. Основним є алфавітний покажчик, допоміжними служать іменний, географічний, предметно-тематичний і етнографічний покажчики. Довідник також має підготовлений уперше перелік періодичних видань, що виходили в Криму в XIX — на початку XX ст. Це, безумовно, буде сприяти подальшому розвитку вивчення кримської періодици й журналістики.

Подана А. А. Непомнящим повноцінна бібліографічна репрезентація історико-етнографічних досліджень Криму кінця XVIII — початку XX ст., відкриває нові можливості для об'єктивної оцінки напрямів, динаміки, масштабів, специфіки та наукового рівня вивчення Криму, подальшого дослідження його історії і культури. Покажчик став гідним внеском у національну бібліографію України.

В. О. ГОРБИК (Київ)

Г. Гаусман

УНІВЕРСИТЕТ І МІСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ОДЕСІ,
1865—1917: СОЦІАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА
САМООРГАНІЗАЦІЯ НА ПЕРИФЕРІЇ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
Штутгарт, 1998. — 699 с.

G. Hausmann

UNIVERSITÄT UND STÄDTISCHE GESELLSCHAFT
IN ODESSA, 1865—1917: SOZIALE UND NATIONALE
SELBSTORGANISATION AN DER PERIPHERIE
DES ZARENREICHES
Stuttgart, 1998. — 699 s.

Основою книги, опублікованої у відомій серії “Джерела і дослідження з історії Східної Європи” (т. 49), слугує дисертація, що була виконана на філософському факультеті Кельнського університету у 1995 р. В ній — 7 розділів з додатком основних біографічних даних професорів і доцентів університету в Одесі за 1865—1917 рр. та покажчиком імен. Книга будується на широкому колі документів архівних закладів Києва, Одеси, Санкт-Петербурга. Перші два розділи мають вступний характер і торкаються пи-

тань визначення міста як соціального простору та характеристики освічених верств населення, що є важливими для формування громадянського суспільства. У третьому — розглядаються інституційні основи утворення місцевої інтелігенції та питання заснування університету. У четвертому і п'ятому — досліджується діяльність університету, включно з аналізом соціально-етнічного складу студентів і професорів та їх соціальної активності. У шостому — йдеться про дві професійні академічні групи — лікарів і адвокатів, а у сьомому — висвітлюються питання національного, політичного і громадянського згуртування, впливу статусної боротьби в університетському середовищі на “освічене” чи “освічене і багате суспільство”.

В книзі детально досліджуються хід та мотиви дискусії у суспільстві та у державних колах щодо створення університету на півдні України. Справедливо зауважується, що заснування Новоросійського університету в Одесі мало на меті поліпшити інфраструктуру міста і регіону і одночасно швидше інтегрувати їх у Російську імперію (с. 87, 506). Саме держава виступала до Першої світової війни “монопольним агентом професіоналізації”, а університет в Одесі “сприяв експансії бюрократичного апарату” (с. 123). За допомогою державного регулювання планувалося “посилити дворянський характер університету”. До 1905 р. частка студентів дворянського походження становила від 40 до 50 %, далі вона зменшувалася. З 80-х рр. XIX ст. університет став каналом соціальної мобільності для вихідців з сімей міщан (дрібної буржуазії). При дослідженні етноконфесійного складу студентів і професорів автор зіткнувся з “важкою джерельно-критичною ситуацією” — відсутністю повних статистичних даних. Та все ж певну його динаміку йому вдалося відтворити. Як і показати залежність вибору професії від соціального походження студентів.

Самостійний характер мають висновки автора щодо форм організації студентів. На його думку, серед студентів-росіян до початку XX ст. так і не виникло етнічних форм самоорганізації з політично-опозиційним спрямуванням, хоч саме вони залишалися провідною силою студентського руху (С. 139, 141). Немоżliвість створити свою власну опозицію під національним прапором, за припущення автора, “можливо, підсилювала революційну частину студентства” (с. 141). Українська національна ідея в Одесі не мала такого поширення, як в інших університетах України, але, за висновком автора, українська орієнтація певною мірою все ж відтворювалася як в інтелектуальному житті міста, так і серед частини студентів (с. 134). Цьому сприяв, зокрема, прихід до університету вихідців з духовенства.

Найбільшою активністю і радикальністю серед студентів наділені грузинські студенти. Пояснюється, що більшість з них походила із збіднілих дворянських родин і тому змінювала свої ідеологічні погляди, насамперед у напрямі соціал-демократичної орієнтації. Студенти з етнічних німців становили “малу меншість”, і автор дуже обережно формулює тезу про те, що вони не менш як до кінця XIX ст. переважно мали схильність до суддівської кар’єри або до професії вчителя (ст. 176). В книзі аналізується відомий культурний вплив університету Одеси на православні південно-слов’янські народи Балканського регіону. Він оцінюється, з одного боку, як обмежений (через конкуренцію з вузами у Чернівцях і у Загребі), а з іншого, — як такий, що дістає позитивний відгук у міжнародних відносинах і до сьогодні. Цікаві факти наведені у книзі щодо легальних і нелегальних форм організації студентів та їх політичної активності. Характеризуючи політичні настрої студентів, автор зауважує, що вивчені ним архівні мате-

ріали не дозволили отримати остаточної уяви щодо їх змісту (с. 243). У боротьбі за корпоративні права студентів він вбачає і політичний аспект, але вважає, що останній не набув широкого розмаху. Більше того, після 1907 р. “агресивна та репресивна орієнтація” університету і органів влади міста вела до того, що студентський рух не зміг дійсно визначити по-новому своє ставлення до царизму (с. 245). Автор формулює тезу про те, що критерієм розмежування між “проавтократичним” та широким опозиційним табором серед студентів слугувало їх ставлення до єврейського питання (с. 249). А студенти неросіяни “усвідомлювали в зростаючій мірі царське панування як російське панування” (с. 250).

Змістовними є факти щодо визначення ролі факультетів та характеристики професорського складу і його діяльності в університеті. Найвищий авторитет в університеті, як доводить автор, здобув фізико-математичний факультет, на якому працювали відомі вчені-природознавці з Санкт-Петербурга, Москви, Казані. Вони прийшли у цей заклад як представники нового світогляду і нової наукової генерації і саме вони створили “ефективний образ університету в історіографії” (с. 285). Серед них — знамениті вчені І. М. Сеченов, і І. І. Мечников. В Одесі вони сподівались отримати відносно безперешкодні можливості для своєї діяльності. Підкреслюється сильний вплив Московського університету на історико-філологічний факультет у 80—90-ті рр., а також на складну кадрову ситуацію на юридичному факультеті, у зв’язку з чим вакантні місця займалися лише за формальною ознакою наявного наукового ступеня, але без відповідної кваліфікації. Це зумовило те, що за своїм реноме юридичний факультет знаходився далеко позаду Київського університету (ст. 280). Автор виділяє і аналізує дві групи професорів в університеті: одна з них сформувалася на місцевій основі, друга — представляла “новоросійську (або московську) партію”. Між ними точилася боротьба за вплив в університеті, в якій виражався аспект боротьби за владу між провінційним містом і столицею. Зазначається, що фокусом конфлікту між обома групами стали єврейські студенти, які підтримували столичну групу (с. 327). “Московська партія” мала більш сильне дворянське підґрунтя і більш високий етнічний російський компонент. Через її дворянський лібералізм “контроль за студентами не виконувався чи ледве виконувався” (ст. 326). За висновком автора, з кінця XIX ст. професори з українців (у тому числі зрусифікованих) та з представників інших національних меншин належали “майже виключно” до “прогресивних професорів” (с. 330). Разом з тим висвітлюються націоналістичні прояви політики в Одеському університеті, зокрема антипольського та антиєврейського характеру, що призводили до загострення конфліктів у середовищі професорів. Останнє слугує підтвердженням тези про те, що боротьба у професорському середовищі точилася “переважно на спинах етнічних меншин” (с. 322, 323). Принциповим є висновок, що масовому вторгненню держави в університетське середовище (1881 р. і після 1907 р.) не протистояв одностайний колегіальний протест професорів з причини їх слабкості (с. 335). Певні факти і спостереження пов’язані з аналізом мотивації до професорської кар’єри та буденного життєвого стилю професорів. Зазначається, що “столичним професорам” загрожувала соціальна ізоляція, оскільки вони прийшли “зі сторони”, а професори з місцевих вихідців краще укорінялись у місті.

Аналіз професійної підготовки лікарів і адвокатів та їх діяльності показав, що серед них домінували євреї, переважно з Одеси і регіону. Вони були краще за інших інтегровані у міське суспільство. Автор доводить, що державна політика, економічна відсталість імперії, етноконфесійні обме-

ження дуже шкодили розвитку адвокатської професії в Одесі (с. 376). Значна увага приділяється в книзі проблемі соціальної мобільності євреїв. Одеса, як відомо, була важливим центром формування єврейського національного руху. Досліджується боротьба у єврейському середовищі між “сіоністами” та “асиміляціоністами”, в якій останні отримали перемогу. Доводиться, що єврейська община в акультурованих верствах населення “отримала славу особливої прогресивності”, а її члени першими стали використовувати російську мову у приватній сфері і тим самим сприяли своїй русифікації (с. 442). Наголошується і на тому, що єврейські погроми були також причиною розвитку сіоністського руху в Одесі.

У заключному розділі робиться спроба відобразити соціальний інтеграційний процес у національних рухах та в “російське суспільство більшості”. Автор підкреслює, що культурні ресурси в Одесі з середини XIX ст. постійно збільшувались і були необхідні для формування нових соціальних ідентичностей. Досліджується організація і діяльність клубів, професійних об’єднань, створеного у 1897 р. “літературно-художнього об’єднання”, яке стало вирішальним “ліберальним резервуаром” перед 1905 р. Університет вносив свій вклад у створення нового міського суспільства. Стверджується теза про те, що керівники польського і українського руху, професура фізмату і частково історико-філологічного факультету, а також представники художньої інтелігенції усупільнилися з кінця XIX ст. у міську культурну еліту Одеси і протистояли “особам світської влади”, що формувалася з місцевої бюрократії, купецтва і частини професорів (с. 504). Серйозне поле конфлікту в Одесі, на думку автора, лежало між соціальними групами-носіями російського націоналізму і акультурованими євреями, як важливішою і чисельно зростаючою групою створюваного ліберального суспільства, котра симпатизувала сіонізму (с. 505). Вважається, що широкого соціального закріплення російського націоналізму в Одесі не відбулося, але він знаходив підтримку в різних соціальних групах населення. Серед студентів лише малі групи примкнули до проавторитарного і російсько-націоналістичного напрямку. Більшість же університетської ради у кінці XIX ст. мала політично консервативну і проросійську орієнтацію (с. 432). Однією з ключових тез є теза про те, що існує протистояння між державою і суспільством перекривалося в Одесі російсько-єврейським антагонізмом (с. 519). Конфлікти між росіянами та євреями, між місцевою бюрократією і ліберально налаштованим суспільством генерувалися обопільно. Спроба отримати владу в Одесі з боку ліберального табору була невдалою, зокрема в зв’язку з його “надто обмеженими” культурними і соціальними ресурсами. Поразка революції 1905—1907 рр. привела в Одесі до того, що міська влада стала bastionом “правого табору” (с. 479). За висновком автора, Одеська міська дума не змогла стати центром політичного формування місцевого суспільства (с. 484). Царизмові вдалося забезпечити на місцевому рівні “лояльність за меншою мірою частини людей з освітою і стабілізувати на певний час своє панування”. Справедливо зазначається, що сильне гноблення будь-якої опозиційної діяльності в одеському міському середовищі посилювало в ньому “бажання чи схильність до неполітичного спілкування”. Стверджується також, що в Росії не існувало сильної буржуазії і до того ж вона була “антинаціональною” (с. 500). Єдності міського суспільства не спостерігалося, воно було розшароване по станах (с. 383).

В цілому автору вдалося визначити головні труднощі з точки зору можливого формування громадянського суспільства в Одесі. Легальні можливості для його формування обмежувалися державою. На заваді стояв також неоднорідний етноконфесійний склад населення.

В своєму дослідженні сам автор справедливо вказав на певний брак джерельних матеріалів, особливо це стосується більш точного визначення етноконфесійного складу і політичних настроїв студентів та необхідності їх порівняльного вивчення на прикладі різних університетів, уточнення профілю російських монархічних сил, соціальної мобільності євреїв та ін. Певною мірою це позначилося на викладенні матеріалу. В книзі зустрічаються і деякі суперечності. Але це не знижує високого рівня і значення такої важливої і об'ємної праці.

На закінчення відзначимо, що рецензована книга є першим вагомим зарубіжним виданням про університет і міське суспільство в Одесі. Знаменно, що вона була представлена автором на четвертому конгресі українців, який проходив в Одеському університеті у 1999 р. Одеський університет має серйозний рейтинг серед університетів у Європі і у світовому вимірі, і дуже приємно, що він привертає увагу до своєї історії у дослідників за рубежом. Без сумніву, означена праця — успіх її автора.

М. А. ШЕВЧУК (Одеса)

С. Білокінь

**МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917—1941 рр.)**

Джерелознавче дослідження

К., 1999. — 446 с.

Автор рецензованої праці С. І. Білокінь — провідний спеціаліст Інституту історії НАН України. До цієї своєї ґрунтовної книги він ішов багато років, послідовно вивчаючи висвітлюючи не сам масовий терор, а окремі ланки механізму, технології комуністичного терору.

Прикметно, що це джерелознавче дослідження побачило світ під титулом таких знаних і найавторитетніших наукових установ і громадських організацій Української держави, як НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, Київське наукове товариство ім. Петра Могили. Лаконічне, водночас змістовне та вражаюче переднє слово написав академік Іван Дзюба.

Використовуючи неприступний раніше та унікальний за своїм змістом архівний матеріал, широке коло спогадів та інших джерел, С. Білокінь не просто показує масовий терор комуністичного режиму сталінської епохи. Він уперше реконструює на основі сучасного світобачення механізм масового терору в СРСР, УРСР.

Дослідник не лише простежує всі гвинтики й важелі цього небаченого ще в людській історії механізму (технології) терору. При цьому він показує особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства.

Це дало можливість, у свою чергу, висвітлити наслідки цієї дії для особистих доль безлічі людей та для структури і якості українського суспільства в цілому, що зримо відчувається навіть тепер, коли люди часто бояться когось і чогось, тому просто мовчать, до пори, до часу вичікують.

Найстрашніше, що в книзі є, це самі документи історії, ширі голоси екзальтованих механіків масових убивств. Однак С. Білокінь не пропагандист чи викривач, який обмежується часом показом документів. Він не прагне справити враження на читача. Насамперед його мета — з'ясувати сутність великих історичних процесів, їх рушійні сили та безпосередні, а ще більше — далекосяжні наслідки. Тому вдається до тонких аналітичних процедур. Як кажуть, “на очах” у читачів демонструє, обговорює, піддає перевірці самі документи, зіставляє і скоординує їх. Важливо, що власні інтерпретації співвідносить з інтерпретаціями інших досліджень.

Власне, це звичайна практика, як говорять, справжньої науки. Але праця С. Білокіня з такими його підходами і викликає особливу довіру, виглядає надто об'єктивно і переконливо.

Принагідно відзначимо, що фактично зміст і характер книги виходять за межі авторського жанрового самовизначення (джерелознавче дослідження). Бо це праця з вагомими елементами політології та історіографії. Важливу частину її змісту становить величезна кількість джерел, їх всебічна “регламентація”, докладна, детальна реконструкція за ними структури жаклих репресивних установ, нелюдського режиму, карикатурного слідства, дикого тюремного побуту та ін.

Як ні в жодному дослідженні, в книзі подано надзвичайно широкий загальноісторичний контекст, поєднаний з історіософським осмисленням соціальної і культурної катастрофи на “одній шостій” світу першої половини ХХ ст.

На наш погляд, оптимальною, а водночас оригінальною є структура книги: передне слово, вступ, три розділи, 40 підрозділів, висновки, додаток, література, іменний покажчик. Наведено до півсотні відбитків документів, фотоілюстрацій, таблиць.

У вступі (с. 10—92) проаналізовано соціальний статус джерельної бази, розкрито джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД, справи інших типів, подано начерк радянської цензури, перегляд літератури.

У першому розділі (с. 93—180) йдеться про владу й механіку державного масового терору: період чрезнайок, соціальний портрет чекістів, Лук'янівська в'язниця, Соловки, три точки зору (аналіз, логіка і пізнання з висоти орлиних крил, з вершини степової могили, з лисячої нори). Автор вдається насамперед до першої, як найширшого погляду у вселюдській історії, що дозволяє побачити, як більшовики планово керували репресіями. Регіони мали виконати “ліміти”, тобто встановлені “плани” з “ворогів народу”. Далі розкрито такі питання: більшовики й статистика, поділ суспільства, добір людей для майбутнього суспільства, ліквідаційні класифікації.

Окремий, другий розділ (с. 181—208) присвячено показу формування управлінчої інформаційної системи. В ньому дістали відображення переписи населення в інтересах влади і проблеми джерелознавства, анкетування, обліки, паспортизація, недосконалість радянських реєстрацій.

Найбільшим за обсягом є третій розділ (с. 209—345) про застосування управлінчої інформаційної системи. Це — про роль партії в масовому терорі, допоміжні мережі, боротьбу проти партійних конкурентів, планомірність чисток, механізм нищення кадрових військових, поміщицтва, членів Центральної Ради, селянства, духівництва. Окремо показана диявольська жорстокість, зміна курсу (тобто різні акценти в терорі — знищення старих більшовиків, потім — чекістів і т.д.), дається оцінка сталінського перевороту, розкрито такі питання, як неформальні групи в партії та ЧК, організований характер терору, чистка НКВД, зовнішня операція після “зміни

курсу”, екскурс у історію й історію науки євгеніки, євгенічний аспект проблеми, що таке “єдиний радянський народ”? Щодо останнього, то дослідник проаналізував ідеологічну основу марксистсько-ленінського вчення, спрямованого на формування нового типу людей — будівників комунізму. Це передбачало ліквідацію тієї частини населення, що не входило до даної категорії. Різними засобами було створено інформаційну систему даних про підвладне населення. Після цього політбюро ЦК ВКП(б) визначало для кожної республіки, краю та області ліміти на ліквідацію (1 категорія) і заслання (2 категорія) громадян.

Стає вкрай моторошно, коли зустрічаєш цифру московських дослідників, підтверджену українськими: терору зазнали понад 110 (110,7) мільйонів чоловік.

На схилі віку, вже відходячи від справ, у своїх “Мемуарах” А. Авторханов писав: “Идеологическая машина ЦК — машина, бесподобная, вездесущая, неотступная, назойливая и результативная по силе разложения и пленения человеческой психики. Ее работой разрушения и созидания, действия и противодействия, информации и дезинформации насыщена жизнь каждого советского человека, начиная с дворника и кончая академиком. Эту машину можно и нужно ненавидеть, но нельзя не удивляться виртуозному мастерству ее организованной, систематической, научно разработанной лжи” (Франкфурт-на-Майне, 1983. — С. 177).

Михайло Ромененко, який пройшов Соловки і дивом уцілів, потім відзначив: “Кто хочет досконально изучить политику и методы большевизма, тому полезнее всего сесть, хотя бы на год, в концлагерь. Год практического изучения дает больше, чем двадцать лет долбежки в институте Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина... Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом”. Інший соловчанин М. Н. Никонов-Сморозин ще в 1938 р., уже за кордоном, висловився так само: “В подвалах ГПУ и лагерях можно видеть Советскую власть без маски, и всякий побывавший в лагерях, уже твердо знает, что из себя эта власть представляет!”

С. Білокінь приходить до одного з багатьох вбивчих “висновків”: ленінський період “цієї країни” характеризується брутальним знищенням будь-яких правових уявлень і норм. Раднарком ліквідував усе старе законодавство, цивільне й кримінальне, а також усі судові й адміністративні органи, що їх здійснювали. Країною прокотилася хвиля грабунків, убивств і насильства місцевих ЧК, “трибуналів” і “трійок”. Вони керувалися ленінськими декретами та “революційною свідомістю” покидьків суспільства, кримінальників та бузувірів, визнаних “соціально близьким” елементом. Що вже говорити про вдосконалення цієї системи вірним його соратникам Й. Сталінім та його поплічникам?! З’являються ще й “двійки”, Особлива нарада, розкуркулення і т.д. і т.п.

У висновках, правда, занадто лаконічних (с. 345), автор сформулював кілька важливих тез: державна політика мала протиукраїнський характер; проводила її комуністична партія, яка досягла поставленої мети — знищила частину населення, тому це організація злочинна; життя показало нежиттєздатність створеної більшовиками системи; українці, інші народи колишнього СРСР зазнали Катастрофи. Як колись на руїнах Римської імперії, усім заправляють варвари. Нинішня криміналізація верхів і безпорадність низів — прямий наслідок нищення людської субстанції.

На думку С. Білокіня, з якою важко не погодитися, настав крайній час рятувати нашу віру, мову, культуру, нашу націю.

З провідною думкою монографії, як із багатьма іншими висновками автора, кореспондуються, зокрема, думки тих, кому вдалося вціліти в комуністичному пеклі, наприклад, про те, що в СРСР кров лилася рівно стільки часу і таким потоком, як це потрібно було для політики.

Все це має бути серйозною пересторогою для сучасників. Чи не тому і С. Білокінь в останньому рядку книги пише, що йому тільки б не хотілося, щоб його розробку хтось використав як підручник для здійснення нового тоталітарного режиму (с. 345). Отакі можливі наслідки нашої непробудної благодущності і лінощів.

На завершення відзначимо високий рівень книги, ґрунтовну розробку в ній теми, її глибоку патріотичну спрямованість. Книга — гідний пам'ятник загиблим і живим борцям за нашу волю, за рідну Україну для всіх, хто вважає її своєю Батьківщиною.

В. П. ШКВАРЕЦЬ (Миколаїв), М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Ю. І. Шаповал

УКРАЇНА XX СТОЛІТТЯ: ОСОБИ ТА ПОДІЇ
В КОНТЕКСТІ ВАЖКОЇ ІСТОРІЇ

К. — Генеза. — 2001. — 559 с.

Ім'я автора рецензованої праці відоме не лише в колі істориків-професіоналів. Дослідницькі та громадські проекти, публікації Ю. І. Шаповала — численні, сміливі і в той же час глибокі і змістовні. Останні півтора десятиліття вони значною мірою стимулювали прогрес у розвитку і вивченні політичної історії України зокрема та пострадянського простору взагалі. Творчі інтереси і багаторічна дружба пов'язують його з багатьма колегами з США, Німеччини, Росії, Франції, Польщі та інших країн.

Поява нової книги Ю. Шаповала "Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії" свідчить, що автора не залишає прагнення зрозуміти "стежки і меандри її народу в останні сто років" (с. 9). Йдеться про незнищенність державницької ідеї України. Ця ідея мала різний вигляд: політична автономія в межах федеративного зв'язку з Росією (Центральна Рада), Українська Народна Республіка як суверенна незалежна держава. Автор займає громадянську позицію стосовно ставлення як до недалекого минулого України, так і до її майбутнього. Він закликає до того, щоб, осмислюючи власну історію і не відокремлюючи її від загальної історії Європи, ми нарешті перестали бути своєрідним Тягни-штовхаєм. Щоб врешті-решт з'ясували, що ж робити, з власним минулим і з чим іти в майбутнє: з ідеологією УРСР чи УНР? З тим і з іншим водночас? А може, взагалі без того і без іншого? Зрозуміло, що останнє неможливе.

Ю. Шаповал обрав власний шлях пошуку відповіді на питання про життєздатність сучасного українського державницького проекту. Не можна не погодитися з авторською думкою про те, що "колапс Радянського Союзу у 1991 році не ознаменував краху комунізму у тому вигляді, як це зображував дехто з аналітиків у нас і за кордоном" (с. 10). Пануючою серед авторських думок є думка про те, що з формальним падінням комунізму в Україні моральна травма суспільства все ще не подолана і "важка історія" залишається реальністю сьогодення. Це відбувається тому, що со-

ціальний “експеримент за комуністичних часів мав для України не просто значні, а фатальні наслідки” (с. 10). Як зазначає автор, саме це його підштовхнуло до написання рецензованої книги.

Вельми важливим, на мій погляд, буде підкреслити і приєднатися до авторської позиції, коли Ю. Шаповал пише: “Я не прихильник тези про “переваги” неприємностей українців у добу комуністичного панування перед неприємностями інших народів...” Життєво важливим для України у наш час є деконструювання політико-ідеологічних міфів та об’єктивне осмислення наслідків комуністичного минулого у суспільній свідомості. Можна розраховувати, що сама ідея комунізму відіме, бо не витримала випробування часом. Але це не означає, що не слід досліджувати, переосмислювати історію комуністичного минулого. І як пише автор, не треба бути пророком, аби передрікати негативні наслідки історичної “амнезії”.

Автор розділив працю на чотири частини (“Таїна архівів”, “Людина в історії”, “Для чого пишуть про репресії”, “Телеісторія”). Основний зміст книги присвячено політичному терору 20—70-х рр., голодомору 1932—1933-х рр., державній більшовицькій політиці щодо євреїв, щодо Української автокефальної православної церкви (УАПЦ); з документальною скрупульозністю простежено процес входження західноукраїнських земель до складу “Великої України” у 1939 р. Жвавий інтерес викликає розвідка про комуністичну цензуру в Україні, а також спроба автора виявити мотиви, обставини виникнення і наслідків “закритої доповіді” М. С. Хрущова на XX з’їзді КПРС. Ю. І. Шаповал репрезентує матеріали зі збірника своїх колег, які співзвучно з лінією автора представляють документи та державні акти періоду 60—70-х рр. Української РСР.

Автор подає на суд читача унікальні документи, серед яких стенограма зустрічі Сталіна з групою українських письменників у Москві, яка відбулася у ЦК ВКП(б) 12 лютого 1929 р. (її було означено радянськими істориками лише ремаркою у біографічній хроніці Сталіна за 1929 р.). У книзі оприлюднено ще чимало унікальних документів і матеріалів. Мовою вперше викладених документів автор, зокрема, свідчить, що державне грошове забезпечення провокаторів серед церковних діячів, цілеспрямована діяльність органів ГПУ мали на меті не лише дискредитацію українського православ’я, а й фізичне знищення представників української інтелігенції.

Так, стенограма допиту від 17 березня 1930 р. починається із заяви В. Чехівського: “Вчора, 16 березня, помилково зрозумівши три питання прокуратури, я й помилково дав три відповіді. Тепер я ці три відповіді виправляю”. “Важко сказати, — пише автор, — що саме з ним робили, які методи шантажу і впливу застосовували в ніч з 16 на 17 березня, але є всі підстави стверджувати, що він був остаточно зламаний” (с. 136).

XX століття можна без перебільшення назвати жертовним. Самопожертвування здійснювалося в ім’я великих, але духовно відчужених від людини цілей, коли особисте існування поглиналося державою, а привласнення чужої волі було основою державного і суспільного буття. На стор. 35 читаємо свідчення в’язня табору: “Я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого про те, що ... цього вимагають інтереси партії і Радвлди. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність...” Автор, спираючись на маловідомі факти, відтворює невідворотний тиск системи, яка гнітить, чавить, поглинає усе на своєму шляху, він відображає калейдоскоп подій та їхнє ідеологічне висвітлення, виявляє розходження між очікуваннями та сподіваннями і тим, що реально постає.

Вельми цікавим є авторський погляд на “закриту доповідь М. Хрушова на XX з’їзді КПРС”. Він говорить, що політичну біографію Хрушова, “фрагменти його життя та діяльності слід вибудовувати у цілісну картину...” (с. 253). Подаються протилежні точки зору щодо згаданого виступу М. Хрушова. Автор наводить слова Л. Кагановича: “...Сам Хрушов за 5 місяців до з’їзду виступив і говорив про Леніна і Сталіна як про великих наших керівників, що забезпечили нам перемогу. Всього за 5 місяців до з’їзду!.. Ми говорили, що Сталін — великий продовжувач Леніна. Потім раптом поставили питання про Сталіна. Не всі можуть сприйняти...” (С. 256).

Відомо, що сам культ особи, яка править у державі, призводить до за-напащення ідеї особистості. І XX ст. набуло у цьому сенсі вражаючого розмаху. Історія свідчить, що для подолання такого культу знадобилося не менше зусиль і років, ніж для його створення. Зауважимо, що культ особи має принаймні два аспекти: з одного боку, люди прагнуть підняти себе на хвилі культу, а з іншого, — вони нігілюють цим власну особистість. Так, на сторінці 257 читаємо про М. Хрушова: “Хороший” Ленін і “поганий” Сталін, прекрасна комуністична ідея та її злочинні перекручення” — ця схема відбивала... його кон’юнктурні політичні розрахунки”. На думку Ю. Шаповала, ця сумнівна схема й дозволила М. С. Хрушову “успішно діяти як політичному прагматика, що вів боротьбу за зміцнення свого особистого політичного впливу у післясталінській ієрархії”.

У монографії висвітлюються історичні постаті та їх життєписи. Зокрема, йдеться про К. І. Осьмака — президента Української головної визвольної ради (УГВР), про якого дотепер навіть у спеціальній довідковій літературі відсутня докладна біографічна інформація. З’ясовуються “білі плями” у біографії Ю. О. Бачинського.

Як історик за фахом і як педагог не можу обійти таку грань книги, як ставлення до навчання та виховання на матеріалі історії. Тільки політичною зумовленістю та непрофесійністю можна, на думку автора, пояснити ті існуючі в підручниках свідчення, які є фантомами, а не фактами історичного минулого. Автор викриває подвійний стандарт, який ще часом має місце в українських підручниках. Його не можна передати чи сприйняти як відображення різних точок зору в науці та суспільстві. Автор здійснює влучний аналіз викладу історичних подій в підручниках з історії. Зокрема, йдеться про найразючішу зміну у переосмисленні тоталітарного минулого. Поряд із цим Ю. Шаповал вказує на спроби “декого з авторів досягти певного компромісу... доповнити занадто оптимістичні судження... із комуністичних підручників дозволивим тепер “негативом” (с. 404), підкреслює приклади персоніфікації історичних процесів. Намагається “шукати паростки нових підходів до тяжкого минулого в сучасних українських підручниках” (с. 413).

Рецензована книга має і певні недоліки, а один з головних — це дуже широке коло обговорюваних тем. Втім, це окрема думка рецензента, а хтось, безумовно, сприйме це як позитив.

Наважусь дати рекомендацію: книга могла би бути своєрідною хрестоматією при вивченні курсу історії України XX ст. Це зумовлено нагальною потребою сучасного культурно-історичного періоду в утвердженні нового, гуманістичного світогляду громадян, молоді зокрема; переходу на позиції загальноцивілізованого мислення; формуванням плюралістичних підходів і толерантності, відмовою від хибних практик державництва, які доведені історією нещодавнього минулого. Рецензована книга дає мо-

жливість зреалізувати актуальну педагогічну мету — навчання і виховання громадянина незалежної України.

Перелік висвітлених проблем свідчить, що автор порушує теми, котрі об'єднані досить важливим другим планом, який простежується протягом усіх сторінок книги. Складена автором навмисно як мозаїка з метою охоплення різноманітних тем, сюжетів та періодів думка послідовно повертається до одного й того ж ключового моменту: вчинку особи в історії.

Є всі підстави зробити висновок: дослідження Ю. Шаповала — новий крок у науковій біографії автора. Воно буде корисним всім, хто на професійному чи аматорському рівні цікавиться історією України.

О. О. ТРАВЕРСЕ (Київ)

В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич

АКАДЕМІК УАН ОРЕСТ ІВАНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ
(1848—1922 рр.). ЖИТТЄПИС, БІБЛІОГРАФІЯ
ЙОГО ПРАЦЬ І ПРАЦЬ ПРО НЬОГО
К., 1998. — 151 с.

Якщо пригадати драматичні події не такого вже й далекого минулого, пов'язані зі спробами в умовах комуністично-тоталітарного режиму повною мірою розкрити заслуги академіка О. І. Левицького перед своїм народом, своєю Батьківщиною, то вихід у світ цієї книжки можна вважати торжеством історичної справедливості. Справді, ще на початку 1970 р. В. Г. Сарбей і Л. Г. Москвич, віднайшовши відповідні архівні документи, офіційно звернулися до керівництва республіканської Академії наук та Інституту історії за дозволом публічно розповісти про те, що радянською історіографією обходилося повним мовчанням. Йшлося про фактичне (1919—1921 рр.) і офіційне (1922 р.) президентство О. І. Левицького в Українській академії наук.

Однак науковцям ходу не дали, а їхню доповідну записку поклали у довгий ящик. Більше того, надто ретельні пошукачі історичної правди самі зазнали репресій, коли незабаром настали похмурі часи так званої “маланчуківщини”. Л. Г. Москвич одержала наказ припинити підготовку кандидатської дисертації “Історичні погляди О. І. Левицького”, оскільки її тему було визнано не актуальною, а В. Г. Сарбею затримали присудження докторського ступеня за вже захищену дисертацію, піддавши його на сторінках “Комуніста України” різкій критиці за “націоналістичні збочення”.

Минуло ще півтора десятка років, і ті самі науковці, скориставшись гласністю, проголошеною горбачовською “перебудовою”, знову настирливо стали добиватися гідного вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького, як видатного історика-народознавця та правознавця і як одного з головних фундаторів УАН. На цей раз тим самим ініціаторам гідного вшанування було дане “добро” на публікації про О. І. Левицького у пресі та на розробку заходів щодо упорядкування його могили у селі Митлашівка Драбівського району Черкаської області.

З того часу Президія Академії наук України вже прийняла дві постанови (у 1988 і 1998 рр.) на вшанування одного з своїх президентів. На ака-

демічному будинку з'явилася меморіальна дошка, яка засвідчує факт президентства О. І. Левицького, а на його могилі споруджено гранітний пам'ятник. У день 150-річчя від дня народження О. І. Левицького 25 грудня 1998 р. делегація від НАН України у складі віце-президента академіка І. Ф. Кураса, докторів історичних наук В. Г. Сарбея і В. С. Чишка взяла участь у масовій громадській поминальній церемонії біля тепер широко ушанованої могили.

Звичайно, вже зроблено чимало на виконання вищезазначених постанов. Та й далі, напевно, продовжуватимуться заходи щодо якнайширшої популяризації біографії вченого-патріота і його безсмертної творчої спадщини. Одне з першочергових завдань — перевидання кількох його збірок науково-популярних нарисів з побутової історії України часів Гетьманщини XVII—XVIII ст. А поки що порадіймо тому втішному факту, що майже тридцятирічні домагання В. Г. Сарбея і Л. Г. Москвич завершилися виданням їх ґрунтовної праці на пошану 150-річчя від дня народження О. І. Левицького. Тут уперше так докладно, як ніколи раніше, на основі першоджерельних документальних матеріалів, видобутих авторами з кількох архівосховищ, висвітлено біографію ученого-патріота.

До початку 1999 р. доведена упорядкована авторами бібліографія публікацій творів О. І. Левицького і праць про нього. Заінтересовані читачі та вчені-дослідники одержали точний, вивірений компас для орієнтації у безбрежному морі левицькіани. (Хоч не обійшлося без деяких огріхів: найновіша праця про О. І. Левицького у “Літературній Україні” від 7 січня 1999 р. помилково позначена датою 24 грудня).

В упорядкованому В. Г. Сарбеем і Л. Г. Москвич бібліографічному покажчику взято на облік понад 200 праць О. І. Левицького. Всі вони відображають історію України XVII—XIX ст.

Вперше подано перелік 16 псевдонімів О. І. Левицького, що, можливо, у майбутньому допоможе віднайти ще якусь належну його перу працю. Обнадіння ж успіхом у цій справі можна побачити на с. 106 книги В. Г. Сарбея і Л. Г. Москвич у бібліографічній позиції, позначеній так: “Прохання О. Левицького не виявляти його участі в роботі часопису “Зоря”, оскільки він перебуває на державній службі”. — Зоря, 1881, № 1. — С. 18. Зазначимо певну редакційну двозначність цього формулювання, якому до того ж місце не в розділі “Література про життя і діяльність О. І. Левицького”, а у розділі “Друковані праці О. І. Левицького”, де багатозначною для вдумливих дослідників виявляється прогалина щодо 1881 р., не позначена жодною публікацією. Отож, невідомі дані щодо авторства праці О. І. Левицького можна виявити шляхом аналізу їх змісту та авторського стилю серед опублікованих без підпису матеріалів українсько-галицької преси за вказані роки.

Щоправда, вже й опублікований друкований творчий доробок О. І. Левицького не тільки розкривав маловідомі сторінки історії України, а й прислужувався справі виховання масової української національної самосвідомості. Біографічний нарис про О. І. Левицького, який займає більшу частину рецензованої книги, доводить, що й сам учений протягом усього свого життя перебував у центрі різноманітних подій українського національного руху, за що переслідувався як царськими, так і радянськими російсько-імперськими властями. Вже в останні роки існування Російської імперії, підтримуюча царський режим преса організувала брудну кампанію на своїх шпальтах, звинувачуючи вченого-патріота у “мазепенській пропаганді”.

Мабуть, не могла й радянська влада простити О. І. Левицькому його активної громадської та державницької діяльності в період національно-визвольних змагань в Україні 1917—1918 рр. Очевидно, незручно було керівникам радянської влади в Україні, які публічно задекларували своє поважне ставлення до новоутвореної Української академії наук, усунути від керівництва нею О. І. Левицького — людини з найвищим рівнем української національної самосвідомості, але, щоб тримати його в жорстких політичних шорах, вони влаштовували періодично, як сказали б сьогодні, застрашувальні “наїзди” на академіка, робили труси в його квартирі, заарештовували і ув’язнювали членів його родини, конфісковували рукописи праць.

Про все це і багато-багато іншого, цікавого й вражаючого докладно, з цитуванням відповідних документів, розповідається у біографічному нарисі. Строго за архівними першоджерелами ідуть автори, розповідаючи про обставини останнього виїзду О. І. Левицького з Києва на Полтавщину (тепер це район Черкащини), де він і закінчив 9 травня 1922 р. свій славний і тернистий життєвий шлях. А втім, ця подія таїть у собі чимало загадкового: чи був це активний протест проти причіпок тоталітарних властей, чи прагнення пересидіти у досить глухому селі численні негаразди, які зачепили як матеріальне, так і духовне життя всього населення України, а надто її національно свідомої інтелігенції, чи, може, це було звичайне бажання дуже змороної і не дуже здорової літньої людини підлікуватися сільською тишею і просто відпочити після багатьох років безперервної напруженої громадської і творчої, наукової і науково-організаторської праці.

С. З. ЗАРЕМБА (Київ)

М. Ф. ХРЕЩИК (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “VIII ДЕКАБРИСТСЬКІ ЧИТАННЯ”

4 січня 2002 р. у приміщенні Інституту історії України НАН України відбулася Міжнародна науково-теоретична конференція “VIII декабристські читання”. В її роботі взяли участь вчені Інституту історії України НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка й інших наукових установ та вищих навчальних закладів України й Росії.

Серед виступаючих були відомі дослідники-декабристознавці, аспіранти та здобувачі наукових установ, кафедр вузів, студенти вищих навчальних закладів України. З вітальним словом до учасників конференції звернувся голова оргкомітету науково-теоретичної конференції, д-р іст. наук, проф., акад. НАНУ, директор Інституту історії України НАНУ В. А. Смолій, який зазначив, що це наукове зібрання є свідченням реалізації спільного проекту досліджень декабризму Інститутом історії України НАНУ та Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка (відділ історії України XIX — початку XX ст. інституту й історичний факультет університету).

Він також підкреслив, що протягом останніх двох років інтерес до вивчення руху декабристів значно зріс. Актуальною проблемою сьогодні є те, що молоде покоління учених ще не засвоїло нових методологічних засад, на яких повинні розвиватися сучасне декабристознавство й історична наука України в цілому.

В. А. Смолій наголосив, що заперечення монархічно настроєних російських учених внеску “споборників святої волі” у розвиток економічних, політичних, культурологічних засад суспільства Росії, звинувачення їх у руйнуванні “історичної верховної влади”, в “яничарстві” стосовно свого народу є абсурдними. Такий підхід учених політиків заведе декабристознавство в глухий кут. Це ж стосується і міфотворчості, що набуває розмаху, особливо в художній літературі та публіцистиці. Воно руйнує об’єктивне сприйняття руху декабристів як важливого суспільно-культурного і політичного явища XIX—XX ст.

В історичному дослідженні ми повинні спиратися на досягнення попередніх поколінь. Це — скарбниця людства, основа історичної пам’яті, наше підґрунтя для відтворення сивої давнини України. Декабристознавство є невід’ємною складовою частиною історіографічної науки, а історіографічна школа України сьогодні є провідною і цьому свідчить наявність у нашій програмі історіографічної секції.

Нині деякі вчені Росії доводять тезу про те, — підкреслив промовець, — що регіональне краєзнавство не може вплинути на ґрунтовне дослідження питань декабристознавства. Ця думка не помилкова. Наші краєзнавці зосереджують увагу вчених, політиків, органів влади усіх регіонів, громадськості України на ганебний стан пам’ятників декабристського руху, зокрема у м. Тульчині, де з 1993 р. бовваніє недобудований будинок-музей П. І. Пестеля, будинок братів Муравйових-Апостолів у с. Хомутець Полтавської області, а існуюча кімната-музей декабристів у м. Василькові Київської області знаходиться в занедбаному стані.

“Проблеми декабристознавства, які ми сьогодні обговорюємо, — наголосив В. А. Смолій, — необхідно досліджувати і розвивати, беручи до уваги існуючу європейську традицію методології досліджень революцій XVII, XVIII, XIX ст. Насамперед нам необхідно звернути увагу на до-

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. С. Ідзьо (Росія, Москва)

V МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В РОСІЇ”

15—16 серпня 2001 р. у приміщенні Культурного центру України в Москві відбулася V Міжнародна конференція “Українська діаспора в Росії”, присвячена 10-й річниці відновлення незалежності Української держави. Її організаторами виступили Український університет у Москві (УУМ), Український історичний клуб . Москви (УІК) за участю Культурного центру України в Москві, Об’єднання українців Росії, Посольства України в Російській Федерації. Ця конференція зібрала широке коло науковців з України, Росії, Польщі (Ольштинек), Литви (Вільнюс), США (Нью-Джерсі), які вивчають проблеми української діаспори в Росії. У ній взяли участь представники українських громад Республіки Татарстан (Нижньокамськ), Асоціації українців Уралу (Ікатиренбург), Кубані (Сочі), Української громади Воронезької та Курської областей, Кольського півострова (Мурманськ), Приморського Краю (Владивосток), Оренбурга, Самари, Республіки Карелії (Петрозаводськ).

На адресу конференції надійшли привітання із США від віце-президента Міжнародної Академії інформатизації, закордонного члена Ради УІК Б. Г. Чопика, від представника УІК у Канаді В. Буртняка, від української громадськості США пані О. Кудряшової-Чопик, від академіка М. Мушинки (Словачія), а також від українських громад з Республіки Башкортостан (УФА), Республіки Комі (Воркута), українські громади в Республіці Хакасія.

У конференції взяли участь відомі науковці з провідних наукових установ Москви, зокрема з Московського державного університету, Московського державного відкритого педагогічного університету, Інституту історії РАН, Інституту археології РАН, а також з міжнародних наукових установ: Інституту українознавства Міністерства науки й освіти (Київ), Міжнародної Академії мвразії (Москва), Міжнародної Академії інформатизації (США), Союзу композиторів України (Київ), Шубертівського Товариства в Харкові та багато інших.

З вступною промовою до присутніх звернувся ректор Українського університету в Москві В. С. Ідзьо, який розповів про історію та сьогодення і перспективи університету. Зокрема він підкреслив, що Український університет у Москві в більшій мірі до 2005 р. буде функціонувати як науково-дослідний заклад, що нині в ньому вже діє три відділи : відділ української історії; української мови та літератури і технічний відділ. Найближчим часом, наголосив В. С. Ідзьо, плануємо відкрити відділи української філософії й українського сходознавства. Він також підкреслив, що науково-дослідні представництва відкрито у Владивостоці, Петрозаводську, Ікатиренбурзі. Такі ж представництва будуть діяти в Уфі, Новосибірську, Санкт-Петербурзі, Мурманську та інших регіонах Російської Федерації. Сподіваємося на підтримку України, її державних, наукових, освітніх та громадських організацій.

З привітанням до учасників конференції звернувся заступник генерального директора Культурного центру України в Москві Ю. М. Василенко, який відзначив плідну роботу клубу та університету, а також наголосив, що Культурне представництво України в Москві і далі

буде надавати УІК та УММ всіляку підтримку для науково-культурних заходів цих українських організацій в Москві.

Далі слово було надане раднику з питань освіти та культури Посольства України в Російській Федерації В. І. Рожку, який привітав конференцію від посольства і зокрема від посла П. Білоблоцького. Подякував за те, що така велика конференція організувала на вшанування 10-ї річниці з дня відновлення незалежності Української держави.

З привітанням до учасників конференції звернувся голова Об'єднання українців Росії О. Руденко-Десняк, який щиро привітав УІК, УММ і гостей конференції з початком науково-освітньої роботи Українського університету в Москві, побажав форуму плідної праці.

До присутніх звернувся голова Українського товариства в Самарі М. Карпенко, який побажав учасникам конференції плідної праці.

Далі слово було надане секретарю Конгресу національних об'єднань Росії О. Г. Григоровичу. Він вручив вітального листа від Конгресу і поздоровив УІК, УММ і всіх гостей з початком конференції "Українська діаспора в Росії".

Слово для привітання було надане директору Центру українстики і білорусистики Московського державного університету М. Д. Дмитрієву, який наголосив на співпраці з Українським історичним клубом Москви й Українським університетом, поділився думками щодо розвитку українознавства в Москві та Росії.

До присутніх звернувся член ради Товариства "Меморіал", голова Лівого історичного клубу Я. В. Леонтьєв, який наголосив на необхідності виявляти разом з українськими науковими організаціями усі злочини НКВС, КДБ. Доповідач підкреслив, що "Меморіал" робить для цього все можливе і має серйозні напрацювання.

Від Інституту історії Російської Академії наук конференцію привітав В. М. Кабузан, який наголосив на необхідності досконало вивчати демографічні джерела, пов'язані з перебуванням українців у Росії.

Цю ж тему порушила дослідниця з Черкас Т. Д. Крамарчук, яка підкреслила, що розробляє регіональне вивчення українців у Росії на прикладі української громади в Республіці Башкортостан.

До присутніх звернувся завідувач кафедри історії України Одеського національного університету В. П. Щетніков, який у своїй вітальній промові наголосив на необхідності допомагати УММ та УІК, передусім в їх науковій діяльності по вивченню українських старожитностей й архівів у Москві.

Науковець з Миколаєва Ю. Білий наголосив, що українська діаспора в Росії найбільшій й Україні в першу чергу повинна звернути увагу на неї. Дослідник зауважив, що особисто прикладе багато зусиль, щоб поширити інформацію про діяльність УММ та УІК у східних регіонах України.

З такою ж пропозицією до присутніх звернувся гість з Харкова, директор Інституту музикознавства, президент Шубертівського Товариства в цьому місті Г. І. Ганзбург. Він наголосив, що одна з перших хвиль української діаспори в Росію була з Харкова, тому традиційно останній опікуватиме українську діаспору в Москві, зокрема науково-культурну організацію УІК.

Від Інституту слов'янознавства РАН конференцію привітав І. м. Задорожнюк, який наголосив на тому, що україністиці, яку представляють суто українські організації — Український історичний клуб та Український університет, треба надати серйозну державну технічну й фінансову підтримку.

Завідувач кафедри історії України Полтавського педагогічного державного університету М. А. Якименко розповів про роботу очолюваної ним кафедри, побажав розширити співпрацю УММ з Полтавським педагогічним університетом, зокрема кафедрою історії України.

Слово було надане гості з Національного державного університету ім. Т. Г. Шевченка Н. В. Терес, яка привітала конференцію “Українська діаспора в Росії” від імені історичного факультету. Вона побажала УІК та УММ і далі стояти біля керма українських наукових справ у Росії.

Від науковців з регіонів Росії конференцію привітав викладач Карельського університету А. С. Литвин, який наголосив на необхідності розбудови української науки в Росії.

Від екатеринбурзьких українських науковців конференцію “Українська діаспора в Росії” привітала О. І. Букей, яка передала вітання від голови Уральської асоціації українців С. Паняка і побажала зібранню плідної праці.

Від молодих учасників конференцію привітала аспірантка Харківського Національного університету Т. Донцова. Вона наголосила на необхідності допомоги УУМ молодими фахівцями, особливо мовознавцями та істориками. Власне, аспіранти можуть відіграти в становленні Українського університету в Росії ключову роль і закликала його керівництво запрошувати аспірантів з України для науково-дослідної праці в УУМ.

Завідувач технічного відділу В. І. Дудченко Українського університету наголосив, що подальші конференції, видання наукових вісників залежать від надання УУМ Україною, західною діаспорою та науковими закладами технічної й видавничої допомоги. Він зокрема підкреслив, що нам потрібні сучасні комп’ютери, модеми, сканери, принтери, факси для активної розбудови інформаційного простору українців у Росії.

В плані конференції було заявлено 55 доповідей.

Найбільш цікавими і науковими обґрунтованими доповідями, які викликали широку дискусію, були В. С. Ідзьо “Українці в Росії: історія, культура” (Росія. Москва); Я. В. Леонтьєв “Українські політичні партії в Росії: борбисти і боротьбисти” (Росія. Москва); В. Чорномаз “Українська школа в Далекосхідній республіці в 20-х роках ХХ ст.” (Росія. Владивосток); О. Сімченко “До питання про Українську греко-католицьку церкву в Росії” (Росія. Москва); В. А. Нагорний “Україна і Росія в контексті індо-європейської історії” (Росія. Москва); Т. Д. Крамарчук “Особливості формування національних діаспор інонаціональному середовищі (на прикладі української громади в Республіці Башкортостан)” (Україна. Черкаси); Ю. Білий, Т. Біла “Козацький ватажок Антон Головатий і його роль у чорноморському війську” (Україна. Миколаїв); М. А. Якименко “Українці Зеленого Клину” (Україна. Полтава); Т. Донцова “Маловідомі факти з біографії Б. Грінченка, як культурно-громадського діяча” (Україна. Харків); Ю. Білий “Як було встановлено, що український лідер космонавтики Ю. Кондратюк і полтавчанин О. Шаргей — одна й та ж особа” (Україна, Миколаїв); В. П. Щетніков “Українці Росії та Одеси — сучасний аспект взаємовідносин” (Україна. Одеса); В. М. Кабузан “Поляки в Україні в ХVIII—ХХ ст.” (Росія. Москва); О. Г. Григорович “Українська діаспора і сучасна російська влада” (Росія. Москва); О. Г. Храбан “Міфологія в історії” (Росія. Москва); М. С. Забочень “Українці в гітлерівських концтаборах під час Другої світової війни” (Росія. Москва); І. т. Задорожнюк “Драгоманов — відповідь 130-літньої давності на нові питання” (Росія. Москва) та ін.

Широкомасштабною була і культурна програма. В перший день роботи конференції для учасників і гостей УІК та УУМ виступила з концертом українська хорова капела із Самари. Учасники конференції поклали квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченка, побували на території української пам'ятки “Мазепині палати”, відвідали Українську церкву м. Москви XVII ст. На цьому V Міжнародна конференція “Українська діаспора в Росії” завершила свою роботу з одностайним схваленням провести наступну наукову конференцію 28—29 листопада 2002 р.

На 63 році обірвалося життя відомого вченого, доктора історичних наук, головного наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України Пономарьова Анатолія Петровича.

А. П. Пономарьов народився 8 жовтня 1939 р. у селищі Дубовське Саркиського району Оренбурзької області Росії. Батько загинув під Сталінградом у 1942 р., а мати померла незабаром після війни. Тому Анатолій Петрович рано почав самостійне життя. Працював товаровцем в одному з міст на Закарпатті, гірничим робітником очисного вибою шахти ім. Горького в Донецьку.

Але любов до історії взяла своє, і він поступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Вже в студентські роки А. П. Пономарьов захоплювався вивченням етнології під керівництвом провідних учених Інституту етнографії АН України. Брав активну участь в етнографічних експедиціях, писав реферати, працював над науковою темою. Цю роботу він не припиняв, вчителюючи в середній школі.

З 1971 р. почалася наукова біографія А. П. Пономарьова, пов'язана з Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського. Молодий етнолог пройшов традиційний шлях академічного вченого — аспірант, молодший, старший, провідний науковий співробітник, завідувач відділу. В інституті захистив кандидатську і докторську дисертації.

Максимально розкрився талант вченого в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, де він плідно працював останні роки. Основними напрямками наукової діяльності А. П. Пономарьова були проблеми розвитку сім'ї і шлюбно-сімейних відносин, етнічна історія українців і України, національні символи й атрибути, соціонормативна культура, народні вірування й обрядовість. Праці з цієї тематики завоювали вченому заслужену славу й авторитет.

Значною заслугою А. П. Пономарьова стала активізація багатолітньої роботи українських учених по завершенню фундаментальної праці "Українці". Як відповідальний ректор видання, А. П. Пономарьов зумів об'єднати зусилля провідних учених для висвітлення етнічної історії України з нових, дійсно об'єктивних позицій. Вихід у світ двотомника "Українці" і перевидання праці одностомника російською мовою в серії "Народи и культуры", яку вів Інститут етнології й антропології РАН, став помітною віхою у слов'янознавстві.

Великого значення А. П. Пономарьов надавав впровадженню результатів передових наукових досліджень у навчальний процес вищих навчальних закладів України. Його посібники "Українська етнографія" (К., 1994), "Українська минувшина" (керівник) й інші і сьогодні є незамінними у вузах при вивченні українознавства. Свої ідеї А. П. Пономарьов пропагував і в пресі та журналі "Віче", де він тривалий час працював науковим оглядачем і завідувачем відділу.

Для координації зусиль учених-етнологів у дослідженні наукових проблем А. П. Пономарьов став засновником і президентом Міжнародного наукового братства українських антропологів, етнографів і демографів. Одночасно він був членом президії асоціації етнологів Росії, що відкривало ширші можливості для входу досягнень української етнології на світову наукову арену. У 200 статтях, 8 монографіях, виступах по радіо і на телебаченні А. П. Пономарьов всього себе віддав служінню науці, благу українського народу.